

**TANZİMAT SONRASI YARGI REFORMU SÜRECİNDE OSMANLI
MAHKEMELERİNDE GÖRÜLEN TİCARİ DAVALAR (1840-1914)**

Doktora Tezi

Sertaç DEMİR

Eskişehir 2024

**TANZİMAT SONRASI YARGI REFORMU SÜRECİNDE OSMANLI
MAHKEMELERİNDE GÖRÜLEN TİCARİ DAVALAR (1840-1914)**

Sertaç DEMİR

DOKTORA TEZİ

**Yakınçağ Tarihi Doktora Programı
Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Sedat BİNGÖL**

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Haziran 2024

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Sertaç DEMİR'in "Tanzimat Sonrası Yargı Reformu Sürecinde Osmanlı Mahkemelerinde Görülen Ticari Davalar (1876-1914)" başlıklı tezi 25 Haziran 2024 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin 37. Maddesi uyarınca Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı'nda, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

	İmza
Üye(Tez Danışmanı): Prof. Dr. Sedat BİNGÖL	
Üye : Prof. Dr. Hayrettin PINAR	
Üye : Doç. Dr. Murat BURGAÇ	
Üye : Doç. Dr. Musa KILIÇ	
Üye : Doç. Dr. Oktay BERBER	

ÖZET

TANZİMAT SONRASI YARGI REFORMU SÜRECİNDE OSMANLI MAHKEMELERİNDE GÖRÜLEN TİCARİ DAVALAR (1840-1914)

Sertaç DEMİR

Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Tarihi)

Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Haziran 2024

Danışman: Prof. Dr. Sedat BİNGÖL

Tanzimat Fermanının ilanıyla birlikte Osmanlı Devletini birçok yönden etkileyecek yeni bir süreç başlamıştır. Ancak bunlar içinde özellikle hukuk alanında yaşanan değişim ve adli sistemin yeni esaslar çerçevesinde şekillenmesi dikkat çekicidir.

İnanç ve geleneklerin sarmaladığı eski sistemin yavaş yavaş terk edilmesi ve fermanda da belirtildiği üzere Müslüman gayrimüslim bütün tebayı kapsayacak ve vatandaşlık esasına dayalı yeni bir hukuk sistemine geçiş ve bu geçişin getirdiği sancılar bu dönemin en çok tartışılan noktalarından olmuştur. Kapitülasyonlarla artan ecnebi imtiyazları zamanla gayrimüslim Osmanlı tebaayı da içine alacak hale gelmiş, beratlı zümresi adı altında ortaya çıkan yeni zümreler Osmanlı Ticaret Hukuku'nun değişmesinde ve şekillenmesinde başlıca rolü oynamışlardır.

Değişen süreçte önce kanunlar sonra da bun kanunlara göre mahkemeler düzenlenmiş, evvelce kadının hâkimiyetinde olan tek dereceli Osmanlı mahkemeleri, Osmanlı tebaası ve ecnebi her renkten üyelerin olduğu karma bir niteliğe bürünmüş, tek dereceli yargılama terk edilerek bidâyet şeklinde iki dereceli yargılama usulü benimsenmiştir. Ticaret mahkemeleri batı normlarına göre şekillenen ilk yargı kurumları olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Yargı Reformu, Kapitülasyon, Ticaret Hukuku, Ticaret Mahkemeleri

ABSTRACT

COMMERCIAL LITIGATIONS IN OTTOMAN COURTS IN THE POST-TANZIMAT JUDICIAL REFORM PROCESS (1840-1914)

Sertaç DEMİR

Department of History (Near Age History)

Anadolu University, Institute of Postgraduate, June 2024

Supervisor: Prof. Dr. Sedat BİNGÖL

With the announcement of the Tanzimat Edict, a new process that would affect the Ottoman State in many ways began. However, the changes in the field of law and the shaping of the judicial system within the framework of new principles are particularly noteworthy.

The gradual abandonment of the old system, which was surrounded by beliefs and traditions, and the transition to a new legal system based on the principle of citizenship that would cover all Muslim and non-Muslim subjects, as stated in the decree, and the pains brought about by this transition were among the most debated points of this period. The foreigners' privileges, which increased with the capitulations, gradually came to include non-Muslim Ottoman subjects, and the new groups that emerged under the name of the berated class played the main role in the change and shaping of Ottoman Commercial Law.

In the changing process, first the laws and then the courts were regulated according to these laws, the single-tier Ottoman courts, which were previously dominated by women, became mixed with members of all colors, both Ottoman subjects and foreigners, and the single-tier judiciary was abandoned and the two-tier judicial procedure of bidâyet was adopted.

Keywords: Tanzimat, Judicial Reform, Capitulation, Commercial Law, Commercial Courts

ÖNSÖZ

Tanzimat sonrası Osmanlı Devletinin belki de en dinamik olduğu dönemlerdir. Köklü kurumsal dönüşümlerin yanı sıra toplumu da bu dönüşüme uydurmak ve hazırlamak adına birçok düzenleme yapılmıştır.

Çok uluslu imparatorluk olmanın getirdiğı dezavantajlar çoğu kez bu dönüşümde harekete geçirici etken ve belirleyici olmuştur. Bu bakımdan beş bölümden oluşan bu çalışma bu değişimin ana kaynağını, hareket yapısı olan tüccar sınıfının genel özelliklerini ve klasik dönemdeki adli ihtiyaçlarıyla son olarak Tanzimat sonrası yaşadığı farklılaşma ve yeni düzenin unsurlarını somut örneklerle ele almaya çalışmaktadır.

Çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişi ve kurumdan destek görölmüştür. Fakat öncelikle her konuda destek olan bilgi ve birikimiyle, alana ve konuya olan hâkimiyetiyle de yaşadığım zorlukları aşmamda başlıca rol oynayan danışmanım Prof. Dr. Sedat BİNGÖL'e ve özellikle de onlardan esirgediğim zamanlar için bana her zaman sabır ve anlayışla yaklaşan eşime, çocuklarıma ve aileme şükranlarımı sunarım.

25/06/2024

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilemeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiç bir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

.....

Sertaç DEMİR

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	III
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ	1
1. TANZİMAT ÖNCESİ KLASİK DÖNEM OSMANLI HUKUKU	7
1.1. Osmanlı Hukuk Sisteminin Unsurları.....	7
1.1.1. Şer'i Hukuk.....	10
1.1.2. Örfi Hukuk.....	12
1.1.3. Osmanlı'da Hukukun Şer'iliği ve Örfiliği Meselesi.....	16
1.1.4. Örfi Hukukun Temel Dayanağı: Kanûnnâmeler.....	19
1.2. Tanzimat Öncesi Dönemde Ticaret Hukuku	22
1.2.1. Osmanlı Devletine Kadar Türk Ticaret Hukuku.....	22
1.2.2. Klasik Dönem Osmanlı Ticaret Hukuku, Kapsamı ve Unsurları: Kavramlar ve Zümreler.....	25
1.2.2.1. Ahidnâmeler, Kapitülasyonlar, Ticaret Antlaşmaları	29
1.2.2.2. Tüccar	40
1.2.2.3. Müstemenler, Avrupa Tüccarları, Hayriye Tüccarları ve Hukuki Statüleri	42
2. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNDE TİCARİ DAVALARIN GÖRÜLDÜĞÜ MEKÂNLAR.....	59
2.1. Şer'i Mahkemeler	59
2.2. Divân-ı Humâyûn	65
2.3. Mahkeme Benzeri Yargılama İşlevi Olan Kurumlar	68
2.3.1. Esnaf Loncalarında Görülen Davalar	68
2.3.2. İhtisap Ağalarının Gördükleri Davalar	70
2.3.3. Çarşı-Kapanlarda Görülen Davalar	72
2.3.4. Gümrük Emanetinde Görülen Davalar	73

2.4. Konsolosluk Mahkemeleri	74
3. TANZİMAT DÖNEMİNİ HAZIRLAYAN ORTAM: NEDENLER, SÜREÇLER VE AKTÖRLER	80
3.1. II. Mahmut ve Mustafa Reşit Paşa	84
3.2. Kavramsal Analiz: Hayriye Paradoksu	87
3.3. Mısır'ın Diğer Yüzü: Sorun Mu, Model Mi?	88
3.4. Ticari Dönüşümden Hukuki Dönüşüme: Balta Limanı Ticaret Anlaşması	90
4. TANZİMAT SONRASI TİCARET HUKUKUNUN DEĞİŞİMİ: YASAL DÜZENLEMELER	92
4.1. Ticaret Kanûnları ve Nizamnâmeler	95
4.1.1. H.1255/M.1840 Tarihli Mahkeme-i Ticaret Nizamnâmesi	95
4.1.2. H.1263/M.1847 Tarihli Muhtelit Meclis-i Ticaret Nizamnâmesi	100
4.1.3. H.1264/M.1848 Tarihli Usûl-ı Mahkeme-i Ticaret Nizamnâmesi	101
4.1.4. H.1266/M.1850 Tarihli Kanûnnâme-i Ticaret	105
4.1. 5. H. 1276/M. 1860 Tarihli Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret	116
4.1. 6. H. 1278/M. 1861 Tarihli Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi	119
4.1.7. H. 1280/M. 1863 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanûnnâmesi	124
4.1.8. H. 1286/M. 1869 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye	129
4.1.9. 1880 Tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu	138
4.1.10. Ticaret Mahekemelerinde Alınan Harçlara Dâir Ta'rife	143
4.1.11. Adliye Nezaretine Bağlı Nizamiye Mahekemelerinden Alınan Harçlara Dâir Ta'rife	145
5. YARGI REFORMU SONRASI TİCARİ DAVALAR VE GÖRÜLDÜKLERİ MAHKEMELER	147
5.1. Adliye Nezaretinin Kuruluşuna Kadar Olan Süreç(1840-1879)	147
5.1.1. İlk Yargı Mercileri	147
5.1.1.1. Muhassıllık Meclisleri	147
5.1.1.2. Ticaret Nezaretine Bağlı Ticaret Meclisleri/Ticaret Mahkemeleri	152
5.1.1.2.1. Ticaret Nezareti İstatistikleri ve Ticaret Cerideleri	160
5.1.1.2.1.1. 1284(1867) Senesinde Ticaret Nezareti Tarafından Hazırlanan Şûrâ-yı Devlet ve Sadrazama sunulan Ticaret Mahkemesine Dâir İstatistik	161
5.1.1.3. Nizamiye Mahkemeleri/Kaza Deâvi Meclisleri	167
5.1.2. Temyiz ve Yüksek Yargı	167

5.1.2.1. Divân-ı İstinâf.....	167
5.1.2.2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye/ Divân-ı Ahkâm-ı Adliye.....	169
5.2. Adliye Nezaretinin Kuruluşu ve Ticari Davaların Görüldüğü Mahkemeler	169
5.2.1. Bidayet Mahkemeleri.....	171
5.2.2. Ticaret Mahkemeleri.....	172
SONUÇ.....	180
KAYNAKÇA.....	182
Arşiv Kaynakları.....	182
Telif Eserler	187
ÖZGEÇMİŞ	218

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. <i>H.1217-1225 / M. 1802-1810 Tarihleri Arasında İstanbul Bâb Mahkemesine Berat Kaydı Yaptıran Avrupa Tüccarının Listesi</i>	51
Tablo 2. <i>H.1266/M.1850 Tarihli Ticaret Kanûnun Birinci Kısmı.....</i>	110
Tablo 3. <i>H.1266/M.1850 Tarihli Ticaret Kanûnun İkinci Kısmı.....</i>	111
Tablo 4. <i>H.1276/M.1860 Tarihli Ticaret Kanûnun Zeyli</i>	119
Tablo 5. <i>H.1286/M.1869 Tarihinde Mecellenin İlk Kitabını Hazırlayan Heyet</i>	132
Tablo 6. <i>Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1869-1876 Tarihleri Arasındaki Bölümleri ...</i>	133
Tablo 7. <i>Teke Sancağı Bidayet Mahkemesinde Görülen Davalar ve Kitâb-ı Büyü'daki Karşılığı</i>	137
Tablo 8. <i>H.1296/M.1879 Tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu</i>	139
Tablo 9. <i>H.1296/M.1879 Tarihli Adliye Nezaretine Merbû Nizamiye Mahkemelerinden Alınacak Harç Tarifesi.....</i>	146
Tablo 10. <i>H.14 Şevval 1277/M.26 Nisan 1861'de Açılan Alaiye Ticaret Mahkemesinin Memurîn ve Maaşât Listesi.....</i>	157
Tablo 11. <i>1862 Tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnâmesine Göre Dersaadet Ticaret Mahkemesi</i>	158
Tablo 12. <i>Dersaadet istinâf Divânında Tasdik ve Tadil Olunan Davanın Yüzdesi.....</i>	162
Tablo 13. <i>1866/1867 Senelerine Ait Davaların Taabiyetini Gösterir</i>	163
Tablo 14. <i>1866/1867 Senelerine Ait 40 Adetten Aşağı Dava Miktarı</i>	164
Tablo 15. <i>1862 Tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnâmesine Göre Dersaadet İstinâf Divânı.....</i>	168
Tablo 16. <i>9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesi Heyeti</i>	173
Tablo 17. <i>R.1317/M.1901 Tarihli Ticaret Mehakim-i İbtidaiyesine Vürud İden Deavinin Mikdarı ve Keyfiyat-ı Sairesini Havi Hülâsa Cetevelidir.</i>	176
Tablo 18. <i>R.1317/M.1901 Tarihli Ticaret Mehakim-i İbtidaiyesinde Görülen Davalarda Tarafların Tabiyeti.....</i>	178

KISALTMALAR DİZİNİ

A.{: Bâb-ı Âsâfi

A.}: Sadaret

a.g.k. : adı geçen kaynak

A.Ş. : Anonim Şirketi

ADL: Adliye

AE: Ali Emiri

AÜ: Ankara Üniversitesi

AYN: Ayniyat

AZN: Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı

BEO: Bâb-ı Âli Evrak Odası

Bkz.: bakınız

BOA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (Başkanlık Osmanlı Arşivi)

c. : Cilt

C: Cevdet

d.: Defter

DH: Dâhiliye

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DVN: Divân Kalemi Evrakı

DVNSBUY. İLM. d: Buyruldu ve İlmuhaber defterleri

HR: Hariciye

İ: İrade

İA: İslam Ansiklopedisi

İKTS: İktisat

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

MAD: Maliyeden Müdevver

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

MFB: Müzehhebe Ferman ve Beratlar

MHM: Mühimme

MKT: Mektubi Kalemî Evrakı

MMS: Meclis-i Mahsusa

MSM: Mesail-i Mühimme

MŞH: Meşihat

MTV: Mütenevvi Mevzuat

MV: Meclis-i Vükelâ

MVL: Meclis-i Vâlâ

NZD: Nezaret ve Devair Evrakı

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi(Ankara Üniversitesi)

PRK: Perakende Evrakı

s.: Sayfa

S: Sayı

SABH: Sultan Abdülhamid

SAMD: Sultan Ahmed

SDÜ: Süleyman Demirel Üniversitesi

SMHD: Sultan Mahmud

SMMD: Sultan Mehmed

ss.: Sayfa Sayısı

SSML: Sultan Selim

ŞD: Şûrâ-yı Devlet

ŞSC: Şer'îye Sicili

T.O: Tercüme Odası

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TTK: Türk Tarih Kurumu

UM: Umum Vilayat Evrakı

Y.: Yıldız Sarayı Arşivi

Yay. Haz.: Yayına Hazırlayan

Yay.: Yayınları

GİRİŞ

İnsanların fikirlerinin ve deneyimlerinin sonucu oluşturduğu sıralı ve kurallı örgütlenmeleri düzen, bu örgütlenmenin bozulmasını da düzensizlik şeklinde tanımlamak mümkündür. Zira bu kuralları ve örgütlenmeyi, ortak amaç ve ideal birliği çerçevesinde bir araya gelmiş insanların, hükmedilebilecek, karaları ve suları da içine alacak şekilde, belirli sınırlar içinde uygulayabilen en geniş ve yetkili siyasi organizasyona da devlet adını vermekte de bir sakınca olmasa gerektir.

Zaman içinde bu örgütlenmenin kendilerince bir kısmı ya da tamamından rahatsız olanlar olabileceği gibi bunun neticesinde statüko adı da verilen mevcut düzeni tümünden değiştirme ve bu eylemi de silah ve güç yoluyla gerçekleştirmeye yönelik girişimler de olabilecektir. Düzenin karşısında olanların giriştiği bu eylem düzene göre isyan, değiştirmek isteyenlere göre de ihtilal olarak adlandırılır. Keza bu adlandırmalarda belirleyici unsur hangi tarafın başarılı olduğuyla da alakalıdır.

Mevcut düzen devam ediyorsa, bu durum tarih kitaplarında isyan olarak tanımlanacak, düzen değiştirilmiş ve isyan hedefine ulaşmışsa da ihtilal kavramı yerini devrime(inkılap) bırakacaktır. Ancak sonuç her ne olursa olsun, “düzen” eski ya da yeni şeklinde tanımlanmaya devam edecektir. Mevcut durumda şayet var olan yeni düzen ise, kendisinin nasıl ortaya çıktığını, eskisinin eksik ve hatalarından yola çıkarak anlatacak, ancak mevcut düzen yani statüko devam ediyorsa, o da kendinin varlığının gerekliliğinin ve devamlılığının önemini belirterek, bunu değiştirmek isteyenlerin kimler ve hangi güçler tarafından yönlendirildiğini anlatmakla pozisyonunu korumaya devam edecektir.

Değişim, bütün aşamalarında(öncesi-esnası-sonrası), birçok soru ve sorunu ihtiva eden bir kavramdır. Süreci isteyenler ve reddedenler başta olmak üzere, bu iki tarafın etrafında toplananlar, mevcut sistemin var olan durumunu, neden değişmesi ya da değişmemesi gerektiğini, sonrasında ortaya çıkabilecek olumlu ve olumsuz durumları, anlama, anlatma dolayısıyla tartışma yarışına girerler.

18. yüzyılın ikinci yarısının son on yılına kadar Osmanlı Devletini yönetenler için de bu mücadele hep var olmuş, hatta Türk tarihi açısından dönüm noktası olarak kabul edilebilecek 1839 sonrasında da şiddetini arttırarak devam etmiştir. Bu sancılı sürecin, değişim ve muhafazakârlık arasındaki kendini aklama-kanıtlama mücadelesinin günümüzde de var olduğu söylemek yanlış olmasa gerek.

Aslında öncesinde Osmanlı Devleti de mevcut sisteminin ve onun problemlerinin farkındadır. Nitekim 16. yüzyılın ortalarında başlayan ıslahat hareketleri kapsamındaki revizyon girişimleri bu sancılı sürecin de habercisidir. Her ne kadar bu düzeltme gayretleri, kendinden kaynaklı ve odaklı algılanarak, bir bakıma iktidarın içinde olmak adına yapılıyor olsa da düzeni değiştirme fikrinin fitilini de ateşlemiş oluyorlardı.

Osmanlı Devletinin esasen üzerine bina olduğu ve bu sancılı dönüşüm sürecinin de başlangıcında yer alan adli yapı, unsurları, neden, nasıl, ne zaman, kimler tarafından değiştiği ve değiştirilmek istenildiği üzerinde duracak olan bu çalışma, bu soruların etrafında şekillenecek hususları izah etme gayreti içinde olacaktır.

Özellikle üç asrın,(16, 17 ve 18. yüzyıllar) üç kıtadaki mutlak hâkimi Devlet-i Aliye’yi yeni bir düzen(Nizam-ı Cedit) arayışına iten ve bu düzeni tesis etmek için düzenlemeler(Tanzimat) yapma yoluna sevk eden düşünce ne olmuştur? Kendi de ikna olmuş mudur? Yoksa denildiği gibi tamamen Batı baskısından mı kaynaklanmaktadır? Değişen dünya düzeni, klasik hanedan-toprak-tebaa algısının yerine, birey-vatan-vatandaş temelli devlet algısının ortaya çıkışı da devleti ve onu yönetenleri etkilemiş midir? Açıkçası bu sorular bu çalışmanın temel hareket noktası olmuştur.

Bu algısal değişimin Tanzimat Reformlarını hazırlayan ve sunan padişahından en alttaki bürokratına, herkesin zihninin bir köşesinde yer tuttuğu aşikârdır. Bütün değişimlerde hatta şoka dayalı travmatik çözülme ve dönüşümlerde başlangıçta görülen inkâr ve sorunla yüzleşememe durumu Tanzimat Reformları sonrasında da var olduğundan, değişime kapılma ve eldekileri, gelenekleri, kutsal değerleri kaybetme kaygısı arasındaki mücadelenin de varlığı ve bu süreci yönlendirdiği mutlak bir hakikattir.

Fermanın bizzat kendisinde yer alan Allah’ın yardımı ve peygamberin ruhaniyetine sığınarak devletimiz ve onun hükmettiği toprakların bundan böyle daha iyi yönetilebilmesi için yeni Kanûnların oluşturulmasına ihtiyaç duyuldu şeklindeki ifade de söz konusu bunalımı ve çelişkiyi açıkça ifade etmektedir.¹ Zira işlerin iyi gitmediği,

¹“...avn ve inâyet-i Hazret-i Bârî’ye itimâd ve imdâd-ı rûhâniyet-i cenâb-ı Peygamberî’ye tevessül ve istinâd birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve Memâlik-i Mahrûsemiz’in hüsn-i idâresi zımında bazı kavânin-i cedîde vaz’ ve te’sîsi lâzım ü mühim görünerek...” Ferman Mustafa Reşid Paşa tarafından okunduktan sonra, memleketin birçok yerine suretleri gönderilmiştir. Ferman suretlerinin üst kısmına da Mülk suresinin, Tebârakellezî bi yedihiş mülkü ve huve alâ külli şey’in kadîr(Mülk yani hükümlerlik elinde olan Allah yücedir ve yalnızca onun her şeye gücü yeter) şeklindeki ilk ayeti ilave olunmuş ve belki de gelebilecek tepkileri dindirmek adına devletin ve otoritenin yegane sahibi Allah’ın iradesiyle bu yeni yola çıkıldığının mesajı verilmek istenmiştir. Bkz. BOA, MFB. 48; Kuran; Mülk, 67-1.

devletin iyi yönetilmediği kabul olunmakta, muhtemeldir ki başta vicdanen bu yola çıkanların kendilerini sonrasında da yapılacak yeni düzenlemelerden rahatsız olacakları da ikna edebilmek için, gelenekten kopulmadığının da ifadesi olarak, Allah'ın ve peygamberin yardım ve gölgesine duyulan ihtiyacın da vurgusu yapılmaktadır.

Bu vurgunun kaynağı, kaynağa ilham veren kutsal kitap ve onun prensiplerine göre yaşayan insanların yüzyıllar boyunca bu kaynağı ve dahi buna göre şekillenmiş kişileri ve kurumları sorgulamaktan imtina etmiş olmalarıdır. Peki, böyle bir hassasiyet varken ya da en azından öyle olduğu zannedilirken, köklü ve köhne kurumları terk ederek, buna tamamen muhalif yeni bir ideoloji ve bunun ürettiği kurumları benimsemek ihtiyacı neden hâsıl olmuştur? Yoksa böyle bir hassasiyetin varlığı, gerçekten düşünüldüğü gibi Osmanlı Devletini ve onu idare edenleri bütün yönleriyle etkilemiş midir? Allah'ın sözleri ve ona imanın esaslarına gönülden bağlanmış insanların ve bu zihniyetteki yöneticilerin bu bağlılık ve teslimiyeti devlet yönetimi ve bu yönetimi sağlayan erklerin kullanımında da etkinliği var mıdır? Kısaca günümüzde de çok kullanılan klişeleşmiş ifadeyle dini unsurların kamusal alandaki varlığı ve etkinliği ne boyuttadır varsa da bu kadar etkin iken ve de herhangi bir boşluk bırakmamışken bu alana ona tamamen zıt bir ideoloji ve sistemin girebilmesi hangi gerekçelerle izah olunabilir?

Dahası devletin en güçlü olduğu dönemlerde dahi bu çalışmanın da temel hareket noktası olan Osmanlı Ticaret Hukukunda köklü değişimlere neden olacak, yeni tüccar zümrelerini meydana getiren, imtiyazları kabul etmesi hangi gerekçelerle izah olunabilir?

Bu soru sarmalığını Osmanlı Devletinin iktisadi ve sosyal ve hukuki dönüşümü için daha da arttırmak mümkündür fakat hayata gözlerini Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde açan bizlerin derin ve köklü tarihi incelemeye başladığımızda mevcut kurum ve kuruluşlarımızın, yaradılışın ve tabii düzenin gereği olarak kendiliğinden ortaya çıkmadığını düşünmesi ve sorgulaması da kaçınılmazdır. Dolayısıyla vatandaşının büyük çoğunluğu İslami değerlerle yetişen ülkenin yönetim mekanizmasının kimi zaman açıktan kimi zaman da üstü kapalı bir biçimde ona muhalif olduğu konusunda iddia ve görüşlerin dillendirildiği laik sisteme geçişi neden ve nasıl olmuştur?

Söz konusu geçişi sağlayan ihtiyaç niçin ve ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu çalışma bu sorular etrafında bunlara cevap aramak amacıyla ve devletin en temel unsuru olan ve toplumun her kesimini etkileyen adli sistemin değişim ve dönüşüm sürecini ortaya

koymak, hukuki mevzuatın yanı sıra bu mevzuatı açıklayıcı hale getireceği düşünölen örneklendirmelerle izah etme amacı taşımaktadır.

Bir başka ifadeye varolduğu andan itibaren mücadele içinde olduğu Hristiyan dünyası ve özellikle Avrupa'nın da benzer şekilde teslim olduğu sorgulanamaz nitelikteki kişi ve kurumların etkisinden kurtulmasının insan ve toplum hayatı üzerinde meydana getirdiği olumlu etkileri görmek ve özellikle bu süreci Lale Devri sonrasında yerinde görme imkânı olanların, aynı hayat tarzı ve refah için mücadele etmek istemiş olmaları da bu süreçte etkili olmuş mudur?

Bugüne kadar bu sorular ve düşönceler etrafında önemli çalışmalar ve araştırmalar olduğu muhakkaktır. Bunların başında Sedat BİNGÖL'e ait olan ve mevcut çalışmanın Osmanlı Ticaret Hukuku ve ona dair değişimleri ele alma noktasında yönlendiricisi konumunda olan, Tanzimat Dönemi Hukuk ve Yargı Reformu ve bu reformun somut örneklerinden Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi üzerine kıymetli bilgiler veren, *“Tanzimat Devrinde osmanlı'da Yargı Reformu(Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)”* adlı doktora çalışması başta gelmektedir.

İkinci olarak Bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de varolabilmenin temel unsurlarından olan insan kaynağı ve onun üretimlerinin sonucunda devletin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak tahsil edilen vergi ve bunun tespiti noktasında Tanzimat sonrasında yeniden yapılanmanın ilk örneği olan Muhassıllık Teşkilatı hakkında kıymetli bilgiler veren ve Ayla EFE'ye ait aynı isimle, *“Muhassıllık Teşkilatı”* adlı doktora çalışması gelmektedir.

Tanzimat Dönemini hazırlayan ve hemen arefesinde ortaya çıkan ve bu çalışmanın da Ticaret Meclisler/Ticaret Mahkemeleri başlıklı mühim bir bölümüne kaynaklık eden Aziz TEKDEMİR'e ait *“Ticaret Nezareti 1839-1876”* adlı doktora çalışması da yine bahsolunması gereken kaynaklardandır.

Son olarak da özellikle Türk Tarihi için ilk rejim değişikliği olarak da adlandırılabilir, 1876 tarihli Kanûn-i Esasi'nin ilanı sonrasında tam anlamıyla şekillenen Adliye Nezareti üzerine çok faydalı bilgiler ihtiva eden Fatmagöl DEMİREL'e ait *“Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri(1876-1914)”* adlı çalışmayı da zikr etmek yerinde olacaktır.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmayı da şekillendiren temel kaynaklar mevcuttur. Bunlar arasında özellikle 19. yüzyıl sonrası için araştırma yapanların hele ki bu araştırmaların konusu idari, hukuki, ekonomik ve sosyal konular üzerineyse, vazgeçilmez arşiv malzemelerinden olan Şer'îye(Kadı) Sicilleri il sırada yer almaktadır. Bu çalışmada çeşitli tarihlere ve mekânlara ait sicillerden istifade edilmiştir.

Özellikle Kastamonu, Teke(Antalya) ve Uşak Sicilleri ayrı bir öneme sahiptir. Zira bunlar her ne kadar Şer'îye Sicili yani Şer'i Mahkeme kayıtları olarak muhafaza ve tasnif edilmiş olsa da her biri ayrı Şer'i Hukuktan bağımsız olarak tanzim olunmuş mahkemelerin kayıtlarıdır. Bir başka ifadeyle, 104 Numaralı H.1256/M.1840 tarihli Kastamonu Küre-i Nuhas Muhassılık Meclisi, H.1314/ M.1896-H.1316/M.1898 tarihli 55/84 Numaralı Teke Sancağı Bidayet Mahkemesi ve son olarak H.1326/ M.1908-H.1333/M.1915 tarihli 9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesi kayıtları, Şer'îye Sicili başlığıyla tutulmuş, Muhassılık, Bidâyet ve Ticaret Mahkemesi kayıtlarıdır. Öte yandan henüz çalışılmamış olmakla birlikte ilk defa bu çalışmada zikr olunan H.1302/1885 tarihli 97 Numaralı Adana Vilayeti Ticaret Mahkemesi kayıtları da bu şekilde Şer'îye Sicili adı altında Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde MŞH(Meşihat) kataloğu altında yer almaktadır. Söz konusu kayıtlara, İSAM(İslam Araştırmaları Merkezi) ve Milli Kütüphane Arşivlerinden de ulaşmak mümkündür.

Döneme ait birinci elden kaynakların yanı sıra özellikle Ahmed Cevdet Paşa'nın gayretleriyle ilk defa olarak 1851 yılında çıkarılmaya başlayan ve Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyetine ait kanûn ve nizamnâmelerin bir araya getirildiği Düstur ve yine Ahmed Cevdet Paşa'nın Adliye Nazırı olduğu dönemde 22 Nisan 1873 tarihinde yayın hayatına başlayan Ceride-i Mehakim², 1901 tarihinden sonra Ceride-i Mehakim-i Adliye ve 1908 yılından sonra Ceride-i Adliye adını alan yayınlardan ziyadesiyle istifade edilmiştir.

Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tanzimat Öncesi Klasik Dönem Osmanlı Hukuku ve bunun içinde Ticaret Hukukunun unsurlarına yer verilmiş, ikinci bölümde de birinci bölümle bağlantılı olarak Tanzimat öncesi dönemde ticari davaların görüldüğü Osmanlı mahkemeleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölüm,

²Bkz. S., Bingöl, (2005), Osmanlı mahkemelerinde reform ve cerîde-i mahâkimdeki üst mahkeme kararları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 20, S.1, ss. 19-38.

Tanzimat dönemini hazırlayan etkenlere ana hatlarıyla değnirken, çalışmanın esasen bina edildiği dördüncü bölümde de Tanzimat sonrası dönemde ticaret hukukunda yaşanan değışim ve bunun somut yansımaları olan yasal düzenlemeler hakkında malumatlar verilmek istenilmiştir. Çalışmanın yine esasını teşkil eden beşinci ve son bölümde de yargı reformu sonrası ticari davaların görüldüğü mahkemeler buralarda görülen davalar hakkındaki malumatlar örnekleriyle izah edilme amacı güdülmüştür.

1. TANZİMAT ÖNCESİ KLASİK DÖNEM OSMANLI HUKUKU

1.1. Osmanlı Hukuk Sisteminin Unsurları

Osmanlı Hukuk Sisteminin oluşumuyla ilgili genel düşünce, İslam Devleti olması sebebiyle, özellikle yöneticilerinin Müslüman olma zorunluluğuna istinaden, İslam Hukuk sisteminin prensiplerine bağlı olduğu ve bununla birlikte bu sistem ve ilkeleri de kendinden önceki İslam-Türk Devletlerinden özellikle de Büyük Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Türk-Moğol ve Beylikler dönemlerinden devraldığı şeklindedir.³ Yaşadığı dönemde İslam Devletinin ve aynı zamanda sosyo-kültürel hayatının da merkezi olan Bağdat'ı dahi etkisi altına aldığı ifade edilen, Karahanlı Türklerinin yetiştirdiği âlim ve hukukçu Matürîdî(ö.944) ve ekolü sonrasında Osmanlı Devleti ve dahi günümüze kadar uzanan süreçte Türk-İslam Hukuk sistemi ve anlayışının belirleyicisi olmuştur.⁴

Bunun yanında özellikle meydana gelen siyasi olayların tesiriyle, ortaya çıkan Şia-Bâtını hareketlerine karşı, Sünni mezhebinin gereklerini yerine getirmeye yönelik politikaları benimseyen Selçuklu Devletinde Sultan Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yapmış olan meşhur Nizamülmülk'ün tavsiye ve yönlendirmeleriyle bu politik tercihi hukuki alana da yansıtılmaya çalışılmıştır.⁵

Benzer süreçler özellikle 15. yüzyıl sonları itibariyle Osmanlı Devleti'nde de yaşandığından aynı kaygılar ve yanı sıra hilafetin İstanbul'a taşınmasıyla, İslam dünyasının koruyuculuğu ve sorumluluklarının üstlenilmesi, Osmanlı Devleti'nde de hukuki alanda ve adli yapılanmada Sünni-Hanefî ekolün ön plana çıktığı yönündeki fikirlerin ağırlık kazanmasında etkili olmuştur.⁶

³İ.H., Uzunçarşılı, (1988), *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, Ankara: TTK Basımevi, s. 122.

⁴Ş., Özen, (2003), Mâtürîdî, *TDVİA*, c.28, Ankara: TDV Yayınları, s.146 vd.

⁵ Nizamü'l-Mülk, (1941), *Siyasetname*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. XIX.

⁶İ., Akbulut, (2018), *Türk hukuk tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.254; F.M., Şeker, (2015), *Türk devlet geleneği ve Hanefîlik*, Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, ss.89-91, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi yay. s.90.

Bu süreçte, yani Selçuklu-Osmanlı geçişinin de yaşandığı kuruluş döneminde Heterodoksi(Halk İslamı)⁷-Ortodoksi(Yüksek Ulema İslamı)⁸ geriliminin varlığının Sünni-Hanefi ekolün ön plana çıkmasında belirleyici olduğuna yönelik düşünceler de mevcuttur.⁹ Her ne kadar kuruluş dönemlerinin ilham kaynağı, Bektaşî-Türkmen anlayışının ürünü Heteredoksi İslam olsa da ulema ekolünün medreselere dayalı kurumsal yapısının da etkisi ve devlet kurumlarına yakınlığına bağlı olarak, yönetimle olan iç içeliği nedeniyle devletin kurumsallaştığı 15. yüzyıl sonrasında Sünni- Hanefi hukuk temelli ulema İslam'ının belirleyici hale geldiğini ifade etmek mümkündür.¹⁰

Şer'i Hukukun Örfi hukuktan farklı olarak, Kanûnlaştırma ve buna dayalı hüküm verme yerine, hâkimlerin yani kadıların bilgi, birikim ve tecrübelerine bırakıldığı karar mekanizmasına dayanması, bunun neticesinde de kadıların aldıkları eğitimin kaynağı olan fıkıh ekollerini ve mezhepleri benimsemeleri bu bağlamda kurumsal yapıya ve devlet otoritesine daha yatkın olduğu düşünülen, akla daha ziyade yer veren ve geleneklere de dayalı çözümler üretebilen Sünni-Hanefi ekolün Osmanlı toplum hayatında ve hukuk sisteminde belirleyici olmasında etkili olmuştur.¹¹

Öte yandan İslam Hukukunun oluşum ve gelişim süreçlerini ortaya koyan çalışmalar,¹² dönemsel olarak Selçuklularla birlikte Osmanlı Devletinin de dâhil olduğu süreci, her ne kadar siyasi ve iktisadi yönlerden büyüme ve ilerleme söz konusu olsa da İslam Hukukunun duraklama ya da taklit dönemleri olarak ifade etmektedirler.¹³

⁷İslam tarihi ve Arap edebiyatı konularında çalışmalarıyla bilinen İngiliz Doğubilimci Sir Hamilton Alexander Roskeen GIBB(Ö.1971) İslam'ın temel doktrinleri ve tarihi üzerine kaleme aldığı eserinde yer alan "*The oldest Turkish mystical order, the 'rustic' order of the Yeseviya, for example, owed to Turkish custom the unique feature that women took part in the dhikr unveiled.*" cümlesinde "*En eski mistik halk tarikatlarından olan Yeseviye'nin benzersiz özelliklerinden olan, kadınların da zikre katılabilmeleri, bunu Türk geleneklerine borçluydu.*" şeklindeki tespiti, İslam dini ve kültürü içerisinde halkın kültürel ve ananevi unsurlarını yaşatabildiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bkz. H.A.R., Gibb, (1962), *Mohammedanism an historical survey*, New York: A Galaxy Book, s.159.

⁸Ortodoksi'yi siyasi iktidar tarafından kabul edilmiş resmi din anlayışı olarak ifade eden Ahmet Yaşar Ocak, bu düşüncenin heterodoksi ile mücadelesinde, devletin üst yönetimi, bürokrasi ve şehirli halk kitlesi gibi geniş bir tabana sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. A.Y., Ocak, (2011), *Babailer isyanı Aleviliğin tarihsel altyapısı yahut Anadolu'da İslam-Türk heterodoksisinin teşekkülü*, İstanbul: Dergah Yayınları, s.78.

⁹Z., Uyanık, (April-2013), The tension between orthodox "high islam" and heterodox "folk islam", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 4, p. 729-741, s.735.

¹⁰T., Akyol, (2011), *Osmanlı'da ve iran'da mezhep ve devlet*, İstanbul: Doğan Kitap, s.13.

¹¹M., Koçak-N., Dalgın-O., Şahin(2014), *İslâm hukuku*, İstanbul: Ensar Yayınevi, s. 122-123.

¹²H., Karaman, (1974), *Başlangıçtan zamanımıza kadar İslâm hukuk tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, s.6; F., Atar (1988), *Fıkıh usulü*, İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s.371.

¹³R., Cici, (2007), *Osmanlı hukuku üzerine araştırmalar*, Bursa: Emin Yayınları, s.13.

Kurulduğu 14. yüzyıl başlarından itibaren adli sistemin oluşuma yönelik çabaları da dikkati çeken Osmanlı Devleti, fethedilen bölgelerde ilk olarak tahrirler, yani arazi ve üzerindeki canlı ve gelir miktarının tespitini yapmak suretiyle gerek bu işlemlerin hukuki, güvenli ve hızlı bir biçimde yapılabilmesi gerek de buralarda yaşayan tebaanın huzuru ile her türlü anlaşmazlıklarının çözümü adına, idareci ve kadıların atamalarına önem vermiştir.¹⁴

Kendisine ulaşılabilen en eski yerli Osmanlı tarihçilerinden olan Ahmedi manzum olarak kaleme aldığı eserinde ilk dönem Osmanlı Padişahlarının adalet üzere olduklarını ve bu hususta hassas davrandıklarını ifade etmiştir.¹⁵ Ayrıca yine ilk dönem Osmanlı tarihçilerinden meşhur Aşıkpaşazade'den anlaşıldığı üzere, Osman Gazi Karacahisar kalesini fethettikten ve Türkiye Selçuklu Sultan'ından müstakiliyetini gösterir işaret ve hediyeleri aldıktan sonra, kadı tayin etmek suretiyle adli sistemi tesis etmiştir.¹⁶

Klasik dönem olarak ifade edilen Tanzimat öncesi dönemde, Osmanlı Hukuk Sistemini oluşturan iki ana unsur mevcuttur. Bunlar, İslam Dinine ait prensipler bağlamında üretilen Kanûn ve ilkeleri kapsayan hukuk sistemini ifade eden “şer’ ”¹⁷ ile Osmanlı Devleti’nde yasama, yürütme ve yargı erklerinin birincil sorumlusu hükümdarlar tarafından Kanûn-ı kadim¹⁸ adı da verilen geçmişten gelen ve hatta İslam öncesi süreci de kapsayan tecrübeleri ifade eden “örf”tür. Osmanlı Devlet Teşkilatının yapısı ve işleyişi ele alan düzenlemelerde bu ikisi daima birlikte anılmıştır.¹⁹ Bu yapının yani şeriat ile

¹⁴Osmanlı Tarih Yazıcılığı ile ilgili bilinen en eski yerli kronik Sultan Orhan’ın imamı olduğu bilinen İshak Fakih’in oğlu Yahşi Fakih’e ait *Menâkıb-i Âl-i Osmân*’dır. Bu eserin herhangi bir nüshasına henüz ulaşılmamış olup, sonraki “*tevârih*”lerin bu eserden istifade edilerek hazırlandığı hususunda araştırmacılar arasında görüş birliği mevcuttur. Bkz.. F., Babinger, (2000), *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s.11; M. Mignot, (1773), *Histoire de l’empire Ottoman(depuis fon origine jusqu’a la paix de Belgrade en 1740)*, Tome Premier, Paris: Chez Le Clerc Libraire, p.140.

¹⁵7147. beyitte Orhan Bey’in insafı ve adil olduğu ve bu özelliği ile Hz. Ömer’i ve onun adaletini hatırlattığından bahsetmektedir. Bkz.. Ahmedî, (2019), *İskendernâme*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, s.860.

¹⁶Atsız tarafından yapılan Latinize tercümede bu husus; “*Halk razı oldu. Kadılığı ve hatipliği Dursun Fakı’ya verdi. Cuma hutbesi ilk önce Karacahisar’da okundu. Bayram namazını orada kıldılar. Bunun tarihi hicretin 699’unda vâki oldu.*” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Atsız, (1992), *Aşıkpaşaoğlu tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, s.25.

¹⁷M., Okuyan, (2016), *Kur’an sözlüğü*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, s.461.

¹⁸C., Yılmaz, (2015), Osmanlı siyasi düşüncesinde kânun-ı kadim, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, c.2, İstanbul: İBB Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, s.106.

¹⁹16. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Mısır’ında yaşamış olan Yahudi Haham David ben Zimra’nın ifadeleri, klasik dönem Osmanlı Hukuk sisteminin yapısını izah bakımından dikkat çekicidir. Zimra bu durumu şöyle açıklamaktadır: “*They have two kinds of justice, the one shar’i and the other ‘urfî. The shar’i justice is entrusted to the chief cadi who decides [according to the religious law [Hebrew: din] and the governor is charges with carrying out [his] sentences. The ‘urfî justice, [on the other hand,] which is [based on] a kind of temporary regulation[hôrâ’ath shâ’ah], is entrusted to the governor of the province.(Hukuk siteleri, biri şer’i ve diğeri de örfî olmak üzere iki türdür. Şer’i hukuk dini kurallara göre karar veren kadıya*

birlikte Kanûn, örf ve bunlardan beslenen hükümdar iradesine dayalı hukuk sisteminin Osmanlı öncesi bütün Türk-İslam devletlerinde var olduğu görülmektedir.²⁰

1.1.1. Şer'i Hukuk

Osmanlı Tarihi ve özellikle adli mekanizması üzerinde çalışmalar yapan ve bu süreçleri inceleyen araştırmacıların üzerinde ittifakla durdukları en temel nokta hiç şüphesiz, Osmanlı Hukukunun temel dayanağının “ahkâm-ı şer'îye”²¹ yani genel olarak şeriat²² şeklinde bilinen İslam Hukuku olduğudur.²³

İslam Hukuku, sorgulanması söz konusu olmayan itikâdi yani imanla ilgili hükümlerin, ahlaki ve ameli hükümlerle birlikte uygulanabilmesini sağlamak amacıyla, Hz. Peygamber öncülüğünde ortaya çıkmış olan kurallar sistemidir.²⁴ Dolayısıyla kaynakları bakımından ele alındığında evvela Kur'an ve Sünnet olmak üzere²⁵, Peygamberin etrafındakiler(sahabe) ve onlardan sonra gelen uygulayıcılar(tâbiûn-etbâu't tâbiîn)ın ürettikleri de bu sistemin yapı taşlarını oluşturur.²⁶ Bu bağlamda İslam Hukukunun temel kaynakları Kur'an, Sünnet, İcma²⁷ ve Kıyas²⁸'tır.

Bununla birlikte peygamberin vefatını takiben, İslam Hukukçuları arasında çeşitli görüş farklılıklarının hemen ortaya çıktığı ve bu farklılıklar nedeniyle de kadıların bu hukukçulardan herhangi birine uyma zorunluluklarının olmadığı görülmektedir.²⁹

emanet edilirken, vali ise onun hükümlerini uygulamakla görevlendirilmiştir. Öte yandan bir tür değişkenlik arz eden kuralların[kanûnnâme] ürünü olan örfî hukuk ise eyalet valisine emanet edilmiştir.” Bkz. U., Heyd, (1973), *Studies in old Ottoman criminal law*, (Edited by V.L. Ménage,)Oxford: Clarendon Press, s.2.

²⁰H., İnalcık, (1958), Osmanlı hukukuna giriş: örfî-sultani hukuk ve Fatih'in kanûnları, *AÜSBF Dergisi*, c.13, S.2, ss.102-126, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s.102.

²¹Ö., Bilmen, (1964), Ahkam-ı şer'îye ve ahkam-ı fıkhiyye, *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, c.I, s.2, ss.55-72, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.55-56.

²²T., Gürkan, (2010), Şeriat, *TDVİA*, c.38, İstanbul: TDV Yayınları, s.571; A., Lütfi, (1997), *Osmanlı adalet düzeni*, Sad: Erdinç BEYLEM İstanbul: Marifet yayınları, s.34.

²³Veliyüddin, (1330), Hukuk-ı İslam, *İslam Mecmuası*, c. I, S.9, ss.258-260, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye s.258.

²⁴H., Sabit, (1332), Din ve şeriat, *İslam Mecmuası*, c. IV, S.44, ss.905-908, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası s.906.

²⁵Ş., Berki, (1969), İslam hukukunun ana hatları, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.17, S.1, ss.169-186, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.173.

²⁶A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *Türk hukuk tarihi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, s.88.

²⁷Kur'an-ı Kerim'de “*fe ecmi'ü emraküm(artık ne yapacaksanız toplanıp bütün azminizle karar verin)*” şeklinde yer alan icma kavramı sözlük anlamı itibarıyla de bir işte azmetme, karar verme anlamlarındadır. M.H., Yazır, (2016), *Kur'an-ı Kerim meali*, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, s.216.

²⁸O., Kaşıkçı, (2015), *İslâm-osmanlı hukuku*, İstanbul: Ufuk Yayınları, s.64.

²⁹M., Hamidullah, (2012), *İslâm anayasa hukuku*, Çev., İhsan Süreyya Sırma İstanbul: Beyan Yayınları, s.207; C., Zeydan, (1976), *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, s.139.

Yukarıda bahsi geçen İslam Hukukunun oluşum süreçleri neticesinde, tarihin akışı içerisinde bu oluşum süreçlerini değerlendirme becerisine sahip, donanımlı hukuk âlimlerinin yani müçtehitlerin, söz konusu delillerden hareketle karşılaştıkları meseleleri, akıl yürüterek ve yorumlayarak elde ettikleri şer’i ameli hükümler bütününe “Fıkıh”³⁰ denilmektedir. Bir başka ifadeyle şer’i hukukun ilmi metotlarla, usul ve içerik yönünden incelendiği İslami Hukuk sistemine de fıkıh ve bu ilimle meşgul olanlara da fakih denilmektedir.³¹

Bu bağlamda Osmanlı Devletinde de Tanzimat öncesi süreçte, fıkıh ilminin ön plana çıktığı, önemli fakihlerin yetiştiği bilinmektedir. Bunların eserleri, Osmanlı adli sisteminin yürüdüğü mekânlarda ve mahkemelerde kadıların, kazaskerlerin ve şeyhülislamın başvuru kaynakları arasındadır.³² Bunlar arasında özellikle İbrahim Halebi(Ö.1549) tarafından kaleme alınmış olan “*Mülteka’l-ebhur fi fûru-i Hanefiye*” adlı eser IV. Mehmed döneminde bizzat onun emriyle “Mevkufât” adıyla Türkçe’ye çevriltilerek kadılara verilmiş ve onlar için kolaylaştırıcı bir başvuru kaynağı olmuştur.³³ Bunun yanında günlük hayatta karşılaşılan sorunlarla alakalı olarak, taşrada müftülere merkezde de şeyhülislamlara müracaat olunmakta, bu kişiler de kendilerine yöneltilen soru ve şikâyetlere istinaden cevaplar ve çözümler üretmektedirler. Fetva adı verilen bu cevaplar bir bütün halinde mecmualar haline getirilerek zamanla Klasik Dönem Osmanlı Hukuk sisteminde temel kaynaklar arasında yerini almış, kadılar için başvuru ve bilgi kaynağı haline gelmiştir.³⁴

³⁰Sözlükte, bilme anlama ve en ince detaylarına kadar kavrama anlamlarında olan fıkıh, temel kaynaklardan(Kur’an ve Sünnet) akli melekeleri kullanarak, zihinsel yordama yoluyla elde edilen, kişilerin temel hak ve sorumluluklarını ve yanı sıra birbirleriyle olan ilişkilerinde bunların tezahürlerini açıklayan ilmi kollardan biri olarak ifade edilmektedir. Bkz. H., Karaman, (1996), Fıkıh, *TDVİA*, c.13, İstanbul: TDV Yayınları, s.1; Farabi, (1990), *İhsa’ül-ulûm(ilimlerin sayımı)*, Çev. Ahmet Ateş İstanbul: MEB Yayınları, s.132.

³¹Z., Şa’bân, (2021), *İslam hukuk ilminin esasları*, Tercüme Eden: İbrahim Kâfi Dönmez, İstanbul: TDV Yayınları, s.31; Ayrıca fikhın içeriği ve tanımlamalarıyla ilgili tartışma ve açıklamalarla ilgili olarak bkz. M., Bedir, (2005), Osmanlı öncesi türk hukuk tarihi yazıcılığı, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, c.3, S.5, ss.27-84, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.47

³²R., Cici, (2002), Klasik dönem osmanlı hukuk düşüncesi: belli başlı hukukçular ve çalışmaları, *Türkler*, c.XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.370.

³³A., Akgündüz, (1993), *Osmanlı kanûnnâmeleri*, c.I, İstanbul: Fey Vakfı yayınları, s.115, S., Bingöl, (2004), *Tanzimat devrinde Osmanlı’da yargı reformu nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ve işleyişi 1840-1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1582, s.11. Ayrıca bkz. A., Davudoğlu, (2000), *Mevkufat mülteka tercümesi*, c.I-II-III-IV, İstanbul: Sağlam Yayınları.

³⁴S., Örsten, (2007), Osmanlı hukuk tarihi kaynağı olarak fetva mecmuları, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.4, ss.29-40, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s.30.

1.1.2. Örfi Hukuk

Esasen Arapça kökenli bir kavram olan örf, Türkçe’de töre, gelenek gibi sözcüklerle karşılık bulmaktadır. Ayrıca yine Arapça kökenli olan adet sözcüğü ile de ilişkilendirilerek, örf ve adet şeklinde birlikte kullanımı da söz konusudur.³⁵ Fıkıh literatüründe ise İslam’ın temel ilkelerine ve naslara aykırı olmamak kaydıyla³⁶, geçmişten gelen tecrübeler, ulü’l-emr³⁷ olarak ifade edilen devlet otoritesi ve bunun yanında aynı şekilde yüksek ve etkin bir otoriteye sahip müçtehitlerin³⁸ ortaya koydukları hükümler şeklinde ifade edilmektedir.

Türklerde örfün ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler mevcut olmakla birlikte bunlar içinde en yaygın olanı, Selçuklu ve devamında Osmanlı devletleriyle birlikte, daha ziyade İslam kültür ve medeniyetinin yaygınlaşması ve yerleşik hayat unsurlarının daha fazla görülmesi ile birlikte ortaya çıktığı şeklindedir.³⁹ Hatta bu hususta daha katı olan Bisoukides’e göre; Türk Milletinin kendine ait bir hukuku olmayıp, özel hukuk İslam ile

³⁵İ.K., Dönmez, (2007), Örf, *TDVİA*, c.34, İstanbul: TDV Yayınları, s.87.

³⁶İslam Hukukunda tâli yani ikincil kaynaklar arasında zikredilen örf; bu sistemin, amme hukuku çerçevesinde devlete ve onu idare edenlere ki klasik dönemde bu monarşik otoritedir, tanımış olduğu, sınırlı kanûn yapma yetkisidir. Bkz. A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *Türk hukuk tarihi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, s.134.

³⁷İslam Hukukunun nas adı verilen temel kaidelere aykırı olmamak kaydıyla tanımış olduğu sınırlı yasama yetkisi tartışmalı bir husustur. Halil İnalcık tarafından, “sultanın idareci olmasından dolayı elinde bulundurduğu yetki yani kanûn” olarak ifade edilen bu otorite kaynağı yine kendisinin ifadesiyle esasen, Büveyhiler ve Selçuklular döneminde anlamsal olarak güç kazanmıştır. Bkz. H., İnalcık, (1998), Şeriat ve kanûn, *İslâmiyyât*, c.I, S.4, Ankara: Otto Yayınları, s.137; Fakat görünen o ki bu tartışmaların kökeni Hz. Peygamber sonrasında, Dört Halife dönemlerinden başlayarak ortaya çıkan icraat ve uygulamalara kadar dayanmaktadır. Buna göre; Örf, yani devlet otoritesinin hüküm ve uygulamaları, kimi zaman, şer’i hükümler karşısında da bağlayıcı hale gelebilmektedir. Bu iddiaların temelinde, Hz. Peygamber döneminde, Tevbe suresinin 60. Ayetine istinaden, “*kalpleri İslam’a ısındırılacaklar(müellefe-i kulub)*”a da zekâtтан pay ayrılması uygulamasından, Hz. Ebubekir döneminde Hz. Ömer’in görüşüne dayanılarak vazgeçilmesi ve yine Hz. Ömer döneminde miras paylaşımı noktasında, Kur’an’daki hükümlerden farklı olarak “*avliye-reddiye uygulamasına*” gidilmesi yer almaktadır. Bütün bunlar, İslam devletinin ilk dönemlerinde de örfün yasama-yürütme ikilisi üzerinde etkileyici bir güce sahip olduğu şeklinde düşünce ve fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu konulardaki tartışmalar için bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1295/60-ayet-tefsiri>; R., Kaya, (1998), Kur’an’da neshi iddia edilen ayetler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, c.7, Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayınları, s.361; F., Gedikli, (2020), İctihad ile neshin imkanına dair, *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Dergisi*, S.84, Erzurum: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, s.284; H., Nasreen, (2013), Oryantalistlerin Kur’an üzerine iddiaları, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, Kayseri: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.123; A., Yazıcı, (2014), Fıkıhta bir miras meselesi olarak avliyye: avl halleri, kaynağı ve çözümlerin değerlendirilmesi, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.24, ss.305-327, İstanbul: İSAM Yayınları, s.306; H. Aydemir, (2012), *Miras taksimi Kur’an’da hata yok*, İstanbul: Enki Yayınları, s.471.

³⁸A., Hira, (2011), İbn Âbidin’in örf anlayışı (şerhu manzûmeti ukûdi resmi’lmüftî ve neşru’l-arf fî binâi ba’dî’l-ahkâmî ale’l-urf adlı risaleleri bağlamında), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV, S.1, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.353; Z., Umur, (1993), *Türk hukuk tarihi dersleri*, İstanbul: Beta Yayıncılık, s.184.

³⁹H., İnalcık, (2018), Osmanlı imparatorluğu toplum ve ekonomi, c.1, İstanbul: Kronik Kitap, s.313.

amme hukuku ise yine İslam kültürü ve Osmanlı sonrasında da Bizans kurumlarının etkisiyle gelişme göstermiş⁴⁰, ancak Kanûni devrinde kendine özgü bir amme hukuku geliştirebilmiştir şeklinde bir yaklaşımda bulunmuştur.⁴¹

Bu ve benzeri tartışmalar ve görüşler ilmi sahada birçok yönden dile getirilmekle birlikte yine merhum Köprülü'nün de ifadesiyle en basit ilkel toplumlar da dahi geleneksel bir hukuk sisteminden ve dolayısıyla amme hukukundan bahsetmek mümkün iken⁴² bu nedenle Türk toplumu için de İslamiyet öncesinde amme hukukunun emare ve unsurlarını yok saymak çok da ilmi bir yaklaşım olmasa gerektir.⁴³

İslam öncesi hatta Türk-İslam medeniyetinin henüz oluşmaya başladığı dönemler söz konusu edildiğinde, farklı coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde de olsa, birbirleriyle benzerlik gösteren örfün ve amme hukukunun temel niteliklerini ortaya koyan ve daha ziyade töre⁴⁴ kavramıyla ifade olunan örnekleri görmek mümkündür. Şöyle ki; Türk Tarihinin bilinen en eski yazılı kaynaklarından olan, devlet teşkilatı ve toplumun bir takım özellikleri hakkında bilgiler veren Yenisey⁴⁵ ve Orhun yazıtları temel kaynaklardır. Bilhassa, Orhun Yazıtlarında Doğu yönü 23. Satırda yer alan “*Türk-Oğuz beyleri iştin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti ilini töreni kim bozabilecekti?*” son derece veciz bir ifadedir.⁴⁶ Bu satırdaki özellikle il kavramı devleti, töre ise bu devletin Kanûnlarını ve hukuki bir sisteminin varlığını düşündürmektedir.⁴⁷ Yine aynı kitabelerin Bilge Kağan’a ait olan “*Babam öldüğünde ben sekiz yaşındaydım. O zamanki töreye göre amcam tahta oturdu. Tahta oturduğunda Türk halkını yeniden düzenledi ve besleyip doyurdu.*” satırlardaki “*o zamanki töreye göre*” ifadesi tahta çıkma düzeninde belli esasların yani Kanûnların varlığına delil olarak gösterilebilir.⁴⁸

⁴⁰M.F., Köprülü, (1981), *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.3.

⁴¹M.F., Köprülü, (1938), *Orta zaman Türk hukuki müesseseleri: İslâm amme hukukundan ayrı bir türk amme hukuku yok mudur?*, *Belleten*, c. II, S.5-6, ss.39-72, Ankara: TTK Yayınları, s.40.

⁴²M.F., Köprülü, (1938), *a.g.k.*, s.44.

⁴³M.F., Köprülü, (1938), *a.g.k.*, s.47-48.

⁴⁴M.S., Kaçalin, (2019), *Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadgu Bilig*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.14; B., Atatlay, (1986), *Kâşgarlı Mahmud: Divânü Lûgat-it Türk*, c.3, Ankara: TDK Yayınları, s.121.

⁴⁵E., Aydın, (2015), *Yenisey yazıtları*, Konya: Köymen Yayınları, s. 51.

⁴⁶S., Ayvaz, (2021), *Eski Türk yazıtlarında töre ve örfi hukuk*, Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.21.

⁴⁷M., Ergin, (2003), *Orhun âbideleri*, İstanbul: Hisar Kültür Gönüllüleri Yayınları, s.17; T., Tekin, (1998), *Orhun yazıtları*, İstanbul: Simurg Yayınları, s.45.

⁴⁸T., Tekin, (1998), *a.g.k.*, s.67; A., Taşağıl, (1992), *Göktürklerde insani değerler ve insan hakları, Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, s.95; A., Altunbaş, (2012), *Türklerde hukuk devleti kavramının*

Nihayetinde gerek Uygurlar dönemine ait kaynaklar ve gerek de yine Uygurlar sonrası Türk-İslam kültürünün başlangıç evresi olarak kabul edilen Karahanlılar ve Karadeniz'in kuzeyinde farklı coğrafyada olsa da İdil Bulgarlarına⁴⁹ ait verilerden de İslam öncesi amme hukukunun varlığına ait çıkarımlarda bulunmak mümkün görünmektedir.⁵⁰

İslam kültür ve medeniyetinin bütün yönleriyle kendini göstermeye başladığı, Türklerin siyaseten de İslam dünyasında belirleyici ve öncü olmaya başladığı Selçuklu devri itibarıyla de İslam hukukunda gerek de amme hukuku alanında bir takım Kanûnlaştırma hareketlerine yönelik girişimlerin varlığını haber veren bilgiler mevcuttur.⁵¹

Bu bağlamda özellikle özel hukuk alanında Sultan Melikşah döneminde hazırlanan “*el-mesâ’ilü’l-Melikşâhiyye fi’l-kavâ’idi’s-şer’iyye*” adlı eser dikkati çekmektedir. Bahsi geçen hukuk kodunda; geçersiz sözleşmeler, gayrimenkul alım-satımı, nikâh, borç ve borcun ödenmemesi gibi İslâm özel hukukunu ilgilendiren konular yer almakta ve bu külliyat bazı hukukçular tarafından da Türk hukuk tarihinde ilk Kanûn metni olarak nitelenmektedir. Fakat bu düzenlemelerin aslında Gazneliler’in hüküm sürdüğü dönemde Kazvin’de daha önce ortaya çıktığı ve Selçuklular’ın da bunu aynen aldığı bilinmektedir.⁵² Eserde, mülk edinme ve evlilik gibi hususlar örfi Kanûnlara göre halledildiğinden, ulü’l-emrin örfi hukuk noktasında sahip olduğu yetkiler bağlamında örnekler mevcuttur.⁵³

tarihsel gelişimi(töre hukukundan çağdaş anayasalara), Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.30; S.M., Ahincanov, (20229), *Türk halklarının katalizör boyu: Kıpçaklar*, Çev, Kürşat Yıldırım İstanbul: Selenge Yayınları, s.277.

⁴⁹Son dönem tartışmalarda ilk Müslüman Türk Devleti olarak gösterilen İdil Bulgar Devletine ait en mühim kaynaklardan biri de İbn Fazlan Seyahatnamesidir. Seyahatnamede İbn Fazlan’ın Han’ın huzuruna çıkıp, Halife ve vezirinin mektuplarını okuduktan başka selamlarını iletmesinin ardından, beraberinde getirdiği hilat ve hediyeleri takdim ederken sarf ettiği cümlelerden, İdil Bulgarlarının hukuki yapılarının özgünlüğünü ve yasal düzenlemelerin varlığını ortaya koyan şu satırlar dikkati çekmektedir. “*Nihayet bu işi de bitirince (Han’a hilat ve hediye takdimi), halkın huzurunda hükümdarın karısına hilat giydirdim. Hatun, hükümdarın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir.*” Bkz. R., Şeşen, *İbn Fazlan seyahatnamesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, s.49.

⁵⁰C., Üçok-A., Mumcu, (1981), *Türk hukuk tarihi ders kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 455, s.27-28;

⁵¹M.F., Köprülü, (1938), *a.g.k.*, s.64.

⁵²Ö., Menekşe, (2020), Selçuklular’da kanûnlaştırma hareketleri ve bir hukuk kodu olarak El-mesâ’ilü’l-Melikşâhiyye fi’l-kavâ’idi’s-şer’iyye, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 35, ss. 565-598, s. 565.

⁵³S., Mehmed, (2014), *Büyük Selçuklu dönemi İslam hukuku*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.117.

Selçuklularda ve devamında Anadolu’da hüküm süren Rumi ya da Türkiye Selçukluları olarak adlandırılan devlet bünyesinde örfi hukukun en mühim göstergesi Divân-ı Mezâlim⁵⁴ ve onun başındaki yüksek rütbeli yönetici olması hasebiyle Emir-i Dâd⁵⁵ adı verilen görevlidir. Dadbeglik adı da verilen bu kurumuna sadece merkezde değil aynı zamanda taşrada da var olduğu görülmektedir.⁵⁶ Türkiye Selçuklu Devletinin meşhur vezirlerinden ve aynı zamanda soyundan gelenler tarafından Afyon ve çevresinde beylik olarak da varlık gösteren Fahreddin Ali(Sahib Ata), II. İzzedin Keykavus döneminde Emir-i Dâd olarak görev yapmıştır.⁵⁷

Malum olduğu üzere Türkiye Selçuklu Devleti 1243 Köseadağ Savaşı sonrasında Moğol-İlhanlı boyunduruğunu tanımak zorunda kalmış ve bu süreç devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.⁵⁸ Bu bağlamda bu süreçte Moğol-Cengiz yasalarının Osmanlı Devletini ve öncesini ne denli etkilediği yönünde de tartışmalar mevcuttur. Türk hukuk tarihi üzerine mühim çalışmaları olan Sadri Maksudi Arsal, Moğolların bu dönemde yani

⁵⁴Anlam itibarıyla zulme uğrayanların başvurduğu mercii şeklinde ifade edilen Divan-ı Mezalim için İslam Devletinin ilk dönemlerinde hatta öncesinde dahi var olan bir kurum olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Araştırmacıların Divan-ı Mezalim üzerinde ittifak ettikleri bir diğer husus da bu kurumun şer’i hukuktan ayrı bir işlevi olduğu hatta Tyan tarafından da geleneklere ve adalete göre karar veren farklı bir emrin yargı yetkisi olarak tarif edilmektedir. Bkz. E., Tyan, (1960), *Histoire de l’organisation judiciaire en pays d’islam*, Leiden: E.J. Brill, s. 110. Osmanlı öncesi Türk-İslam Devletlerinde de görülen bu kurumun, özellikle Harzemşahlar ve Selçuklularda oldukça etkin olduğu ifade edilmektedir. Bkz. M., Şeker, (2017), Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarın adalet sembolü: Dîvânü’l-mezâlim, *Humanitas*, c.5, S.10, ss.77-89, Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.82; A., Duran, (2015), İslam hukukunda olağanüstü yetkili bir mahkeme olarak velâyetü’l-mezâlim (mezâlim mahkemeleri), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.25, ss.251-273, İstanbul: İSAM, s.255; W., Barthold-M.F., Köprülü, (1977), *İslam medeniyeti tarihi*, Ankara: DİB Yayınları, s.127.

⁵⁵Türkiye Selçuklu Devletinde saray hizmetinde ve bürokraside görev almış ve İbni Bibi olarak bilinen, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’ferî er-Rugadî el-müştehir bi-İbn Bîbî el-Müneccime tarafından kaleme alınan, konu bütünlüğü olmaması ve kronolojik hatalar nedeniyle tarih kitabı olmaktan ziyade daha çok hatırat olarak değerlendirilen (Bkz. A., Özeydin, (1999), İbni Bîbî, *TDVİA*, c.28, Ankara: TDV Yayınları, s.380. “el-Evâmirü’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye” adlı Farsça eserde; “Ayrıca Sultan’ın ve Emir-i Dâd’ın kulları sofada oturmuş olan emirlerin gulamlarını yakalayıp zindanhaneye götürdüler.” şeklindeki ifadede Emir-i Dâd’ın isminin sultanın yanında zikir edilmesi ve herhangi bir adli vakadaki tahkikat ve cezalandırma fonksiyonu açıkça belirtilmesi dikkat çekicidir. Bkz. İbni Bibi(El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca’ferî Er-Rugadî), (1996), *El-evâmirü’l-‘Alâ’iyye fi’l-umûri’l-‘Alâ’iyye(Selçuknâme) I*, Çev: Mürsel Öztürk Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, s.286; M.H., Yinanç, (2015), *İbn Bîbî Selçuknâme*, Hızlıyanlar: Refet Yinanç-Ömer Özkan İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.230; İ.H., Uzunçarşılı, (1988), *a.g.k.*, s.98.

⁵⁶Genellikle Kirman Selçuklularında görülen ve örfi hukukun temsilcisi olarak kabul edilen Dadbeg, Emir-i Dâd’a karşılık gelmektedir. Emniyet ve asayiş ilgilendiren hususlardaki şikâyet ve davalara bakmakta olup, çoğunlukla asker kökenli oldukları ve Türkler arasından seçildikleri şeklinde bilgiler mevcuttur. Bkz. E., Merçil, (1989), *Kirmân Selçukluları*, Ankara: TTK Basımevi, s.190.

⁵⁷K.M., Aksarayî, (1999), *Müsâremet ül-ahbâr: Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları tarihi*, Neşreden: Osman Turan Ankara: TTK Basımevi(Tıpkı Basım), s.41; L., İlboğa, (2005), *Bir Türkiye Selçuklu veziri(sahib ata)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.13; O., Turan, (1999), *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s.468.

⁵⁸O., Turan, (2013), *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.296; C., Cahen, (2000), *İslamiyet I*, Türkçesi: Esat Mermi Erendor Ankara: Bilgi Yayınevi, s.287.

13. yüzyılın ortalarında henüz Müslüman olmamalarından kaynaklı olarak, hukuk sistemlerinin sekülerliğine vurgu yaparak, Türk toplumuyla olan akrabalıkları ve göçerlikle alakalı kültürel benzerliklerinden dolayı etkileşimin kuvvetliliğine vurgu yapmaktadır.⁵⁹

Murteza Bedir'e göre ise Cengiz-İlhanlı yasalarını hatta devamında Timur Tüzükatı olarak bilinen Orta Asya menşeli Kanûnları Türk-İslam devletlerini ve devamında Osmanlı'yı içine alacak biçimde ortaya çıkan hukuk sistemini ne kadar etkilediği ve kaynaklık edebileceği noktasında daha şüphelidir. Zira ona göre bu kaynakları bütüncül olarak değil bölgesel olarak değerlendirmek, İlhanlı bağlantısı müstesna olmak üzere daha ziyade konar-göçer Türk boylarının ve bunların oluşturduğu beyliklerin hukuki yapılarını anlamak için yeterli olabileceğini düşünmek daha makul olacaktır.⁶⁰

1.1.3. Osmanlı'da Hukukun Şer'iliği ve Örfiliği Meselesi

Aşıkpaşazade Tarihi olarak ün yapmış, 15. yüzyıl vakanüvislerinden Derviş Ahmed (ö.1332) tarafından en azından bir bölümünün⁶¹ kaleme alındığı Tevarih-i Al-i Osman adlı eserden yapılan alıntıda⁶² Osmanlı Hukukunun şer'iliği ve örfiliği noktasında önemli ipuçlarının olduğu aşikârdır. Şöyle ki; evvela metinden anlaşıldığı üzere Osman Gazi, herhangi bir eğitim almamış, belki de okuryazarlığı dahi olmayan, Yörük-Türkmen aşiret-boy beyidir. “-Vergi nedir?” diye sorması, dahası bunu haksız bir kazanç olarak nitelemesi, kendisine kadar uzanan devlet teşkilatlanması bünyesinde vergi sistemi ile ilgili fikir sahibi olmadığını düşündürmektedir. Zira kendisinin ve mahiyetindeki adamlarının savaşçı, alp-bahadır niteliğinde olması, yönettiği topluluğun yerleşik nizam

⁵⁹S.M., Aarsal, (2020), *Türk tarihi ve hukuk*, Ankara: TTK Yayınları, s.163.

⁶⁰M., Bedir, (2005), *a.g.k.*, s.33.

⁶¹Aşıkpaşazade ve eseri hakkındaki tartışmalar için bkz. F., Babinger, (2000), *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s.40.

⁶²“Kadı konuldu. Sübaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanûn ister oldular. Germiyan'dan birisi geldi. –Bu pazarın vergisin bana satın dedi. Halk: –Osman Han'a git diye cevap verdi. O adam Han'a gidip sözün söyledi. Osman Gazi sordu: –Vergi nedir? Adam dedi ki: –Pazara ne gelse ben ondan para alırım. Osman Gazi: –Senin bu pazara gelenlerde alacağın var mı ki para istersin dedi. O adam: –Han'ım, bu töredir. Bütün memleketlerde vardır ki padişah olanlar alır dedi. Osman Gazi sordu: –Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi yaptı? O adam yine: Töredir Han'ım. Ezelden kalmıştır diye cevap verdi. Osman Gazi çok öfkeleni. –Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akçe ver diyeyim? Bre kişi! Var git. Artık bana bu sözü söyleme ki sana ziyanım dokunur dedi. Bunun üzerine halk dedi ki: –Han'ım! Bu pazarı bekleyenlere adettir ki bir nesnecik vereler. Osman Gazi: –Mademki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan herkes, iki akçe versin. Satamayan bir şey vermesin. Kim bu kanûnunu bozarsa, Allah onun dinini de dünyasını da bozsun.” Bkz. Atsız, (1992), *Aşıkpaşaoğlu tarihi*, İstanbul: MEB Yayınları, s.26.

ve kurallarına yabancı olması bu tepkisini açıklayabilecek sonuçlar çıkarılmasını sağlayabilir.

Osman Gazi'nin vergi konulmasına yönelik kendisine yöneltilen talebe “*Tanrı buyruğu mudur yoksa beyler kendileri mi yaptı?*” ifadesi yukarıdaki konu başlığının ortaya çıkmasına neden olan tartışmanın aynı zamanda en veciz hareket noktasını teşkil eder. Zira bu noktada bazı İslam Hukukçu ve tarihçileri, Osman Gazi'nin Tanrı buyruğu ifadesinden hareketle dindarlığına ve şer'i hukuka olan bağlılığına vurgu yapmaktadır.⁶³ Bu düşünceye göre; Osmanlı Devleti'ni idare edenler, başta padişahlar ve onlar tarafından yetkilendirilmiş kul taifesi olmak üzere cümlesinde İslam Hukukunun temel kaidelerine yani şer'-i şerife gönülden bağlı oldukları ve gereken hassasiyeti gösterdikleri noktasında şüphe yoktur. Fakat metinde Osman Gazi'nin sözlerinin devamında Tanrı buyruğuna atıf yapmasındaki asıl niyetinin, bu hususu haksız kazanç olarak görmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Keza münakaşanın devamında halkın top yekûn olarak bu uygulamanın kendisinden önce de var olan mühim bir adet yani töre olduğu noktasında ısrarı karşısında kendisi de bu duruma bu kez farklı bir yorum getirerek uygun bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla meseleye yaklaşımının daha ziyade örfi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Burada üzerinde durulması gereken asıl mevzu Osmanlı Devlet yöneticilerinin özellikle Kanûn yapıcı ve uygulayıcıların şeriatın sınırlarıyla ilgili düşünce ve davranışlarıdır. Bu noktada da farklı düşünce ve yaklaşımların olduğu görülmektedir. Özellikle Osmanlı Örfi Hukuk sisteminin temelini oluşturan kanûnnâmelerin şeriata aykırı olamayacağı kanaatini taşıyanlar⁶⁴ yanı sıra kanûnnâmelerde şer'i hukukun sınır ve

⁶³V., Bilgin, (2002), Klasik dönem osmanlı hukuk düşüncesinin temel özellikleri, *Türkler*, c.XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.53. *Bilgin'e göre Osman Gazi Tanrı buyruğunu uygulama noktasında gösterdiği hassasiyetle şeriata da vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla onun için bu emir ne olursa olsun uygulanmalıdır. Fakat metinde yer alan diyalogun devamını dikkate almaması ve bundan sonra beyler tarafından uygulanana gelen bu âdeti, Tanrı buyruğu olmamasına rağmen! uygulamaya devam etmesi hususunda herhangi bir şey söylememesi dikkate şayandır. Aynı örnek için Akgündüz ise Osman Bey'in kararını; “şeriata muhalif olur korkusuyla uzun düşünme safhasından sonra reâyâyâ tarhettiği <<bâc-ı bâzari>> vergisini vaz'etmesidir.”* Şeklinde yorumlaması da dikkat çekicidir. Fakat kanaatimizce Osman Bey'in alıntıda bahsi geçen tepkisi ve sorgulaması, meseleyi şer'i açıdan değil de ahlaki boyutuyla değerlendirdiği içindir. Zira “Tanrı buyruğu mudur?” çıkışının altındaki gerekçesi, sonraki tepkisinde yer alan ve uygulamayı haksız kazanç olarak görmesinin nedeni olan tavrına yönelik bir onay mekanizması arayışıyla ilgili olmalıdır. Zaten sonrasında da halkın bu uygulamayı töreyle ilişkilendirmesi itirazını sonlandırmasını sağlamış ve bu düşüncemizi daha da kuvvetlendirmiştir. Bkz. A., Akgündüz, (2002), Osmanlı kanûnnâmeleri (doğuşu, çeşitleri ve tarihi seyri), *Türkler*, c.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.36.

⁶⁴A., Akgündüz, (2002), *a.g.k.*, s.21.

ölçülerini aşan uygulamaların varlığına işaret eden araştırmacılar ve çalışmalar da mevcuttur.⁶⁵

Bahsi geçen iddialara misal olarak, Fatih Kanûnnâmesi olarak da bilinen Kanûnnâme-i Âl-i Osman'da yer alan ve zina ve ona dair uygulanacak ceza hakkında malumatlar veren ilgili maddede⁶⁶ şeriat huzurunda sabit olduğu halde⁶⁷ ta'zîr uygulanarak para cezasına çevrilmesi, merhum Halil İnalcık'ın "*Gerçekte, tamamıyla hususi şartlar altında gelişen Osmanlı Devleti, Şeriatı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir.*"⁶⁸ ifadesini doğrular niteliktedir.

Yapılan Kanûnlarda, kanûnnâmelerde, fermanlarda ve bütün bunları ihtiva eden talimat ve uygulamalarda şeriatın varlığından ziyade devletin uygulama sahasında olabilirliğinin ölçütlerini tespit edebilmek asıl mühim meseledir. Yani Kanûnların tebaaya yansıdığı noktalarda mükellefiyet, müeyyide ve cezaların tatbiki esnasında şer' ve örf ayrımını görmek daha ziyade mümkündür. Bu noktada özellikle Osmanlı iktisat tarihinin mühim isimlerinden Ömer Lütfi Barkan'ın ifadeleri dikkat çekicidir. O da Köprülü ile aynı düşünceye iştirak ederek, Sultanlara Kanûn yapma yolunu açan örfi hukuk kurallarının oluşmasında şer'i hükümlerin "*donup kalmış kalıplar haline girmesinden sonra*" ki sürecin etkili olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

⁶⁵C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.3, S.1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.126 vd; C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.3, S.2, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.365 vd; C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.4, S.1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.48 vd; Y., Öztuna, (1977), *Osmanlı imparatorluğu*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, s.136.

⁶⁶"*El- Faslü 'l-evvel fi 'z-zinâ ve devâihi (Zina Davalarını İçeren Birinci Bölüm)*" de yer alan "*Eğer bir kişi zina kılrsa, şeriat huzurunda sabit olsa, ol zina kılan evlü olsa ve dahi bay olursa ki, bin akçeye dahi ziyadeye gücü yeterse, cürm üç yüz akçe alına. Evsatü 'l-hâl olursa kim, altı yüz akçeye malik ola, cürm iki yüz akçe alına. Andan aşağı gücü yeterse, cürm yüz akçe alına. Andan dahi aşağı hallü olursa, elli akçe; andan dahi aşağı ki, gayette fakrû 'l-hal olursa, kırk akçe cürm alına.*" Bkz. A., Akgündüz, (1993), a.g.k., s.347.

⁶⁷Zira şeriate yani nas adı verilen Kur'an ve sünnet esaslarına göre zina açıkça haram olarak nitelendirildiğinden cezası da had olarak yine açıkça ifade edilmiştir. Şöyle ki Nur suresi 2. Ayette; "*Zina eden kadın ve zina eden erkeğin her birine yüzer değnek vurun*" denilerek, suç olduğu ve cezasının da ne olduğu bildirilmiştir. Öte yandan ayetin devamında "*inanlardan bir topluluk da şahit olsun*" denilerek, uygulamanın birçok insanın nezaretinde yapılması gerektiği de belirtilmiştir. Bkz. Ö., Özsoy-İ., Güler, (2013), *Konularına göre Kur'an(sistemik Kur'an fihristi)*, Ankara: Fecr Yayınevi, s.458; Zina ifitrası(bühtan)na yönelik benzer taz'ir uygulaması, Dulkadiroğlu Alaüddevle Bozkurt Bey Kanûnnâmesinde de yer almaktadır. Bkz. Ö.L., Barkan, (1945), *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, Birinci cilt: Kanûnlar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.123.

⁶⁸H., İnalcık, (2018), a.g.k., s.311.

⁶⁹Ö.L., Barkan, (1945), Osmanlı imparatorluğu teşkilat ve müesseselerinin şer'iliği meselesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.11, S.3-4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.207.

Öte yandan fakihler arasındaki mücadeleler, taklit⁷⁰ ve mezhep taassuplarından kaynaklanan anlaşmazlıklar ve tutarsızlıklar da dikkati çekmektedir.⁷¹ Bu dönemdeki fakihlerin büyük çoğunluğunun Hanefi mezhebini benimsemesi, kendilerine ve mezheplerine karşı olanların yanıldıklarını ifade etmeleri aşağıda bahs olunacak olan örfi hukuk mekanizmasının sürece dâhil olması ve kendi nazarından Kanûnlaştırma faaliyetlerine girişmesinin önünü açtığı düşüncesini ortaya koymaktadır.

1.1.4. Örfi Hukukun Temel Dayanağı: Kanûnnâmeler

Yukarıda da belirtildiği üzere yine Barkan'ın ifadesiyle Osmanlı padişahlarının yasama yetkilerini sınırlayan şer'i esasların var olduğu ancak padişahların bu esaslara daha ziyade şeklen bağlı kaldıkları bu nedenle devletin kuruluş sürecini tamamladığı iddia edilen II. Mehmed(Fatih) dönemi ile birlikte, münhasıran, örfe dayalı, şer'i hukuktan bağımsız bir hukuk sisteminin geliştiği söylenebilir. Dolayısıyla bu sistemin oluşumunda ve temayüzünde, "kanûnnâmelerin" başlıca rol oynadığını da söylemek yanlış olmayacaktır.⁷²

Fatih döneminde Divân kâtipliği ve defterdarlık gibi mühim görevlerde bulunmuş olan Tursun Bey⁷³ tarafından, bahsi geçen dönemin tamamını ve II. Bayezid'in saltanatının ilk altı yılını ihtiva eden süreçleri anlatan ve "*Târih-i ebu'l-feth Sultân Mehmed Hân*" adıyla ün yapmış eserde siyasetin kaynağı olan tedbirin gereği olarak ifade edilen Kanûnların, ister şeriattan isterse de akıldan kaynaklasın her iki şekilde de padişahın irade ve otoritesinin neticesi olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır.⁷⁴

⁷⁰Z., Şa'bân, (2021), a.g.k., s.448.

⁷¹M.R., Telkenaroğlu, (Aralık-2018), İctihaddan taklide evrilmenin en ağır bedeli: mezhep taassubu, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, c.1, S.1, ss.33-63, Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, s.53.

⁷²Ö.L., Barkan, (1945), Osmanlı imparatorluğu teşkilat ve müesseselerinin şer'iliği meselesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.11, S.3-4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.218; B., Lewis, (1962), *İstanbul ve Osmanlı imparatorluğu medeniyeti*, Çev., Ömer Faruk Birpınar/İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., s. 129.

⁷³F., Babinger, (2000), a.g.k., s. 29.

⁷⁴Tursun Bey'in eserinde bu husus nazım şeklinde şöyle dile getirilmiştir:

"Vücûb-ı zat-ı şeh isbâtı mümkün,
Beyân-ı künh-ü na'tı mümteni'dir.
Husûmât-ı benî nev'in fesâdı.
Anın tedbiri birle münkati'dir.
Vücûd-u şah bes bir nimet oldu.
Ki her bir nefs anınla müntefi'dir.
Anın şükrü duâ-yı hayrdur çün,
Duasın kılmayan dil mübtedi'dir."

Bkz. Tursun Bey, (1330), *Târih-i ebu'l-feth*, (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının ilavesidir.), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaa-i Hayat-i Osmani Şirketi, s.11.

Kanûnnâmelerdeki örf vurgusunun en belirgin örneğini Osmanlı tarihinin belirlenebilen ilk kanûnnâme örneği olan Fatih Kanûnnâmesinin girişinde yer alan ve bizzat Sultan II. Mehmed(Fatih)'e ait olan ifadelerde görmek mümkündür. Şöyle ki; “*Bu kanûn, bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur ve benim dahi kanûnumdur. Evlâd-i kirâmum neslen ba’de neslin bununla âmil olalar.*”⁷⁵ şeklindeki başlangıç cümlesinde yer alan atam dedem Kanûnudur ifadesi kendinden önceki bütün padişahlara ve hatta Osmanoğulları nesline vurgu yapması bakımından önem arz etmektedir.⁷⁶ Bunun yanında “benim dahi Kanûnum⁷⁷dur.” ifadesiyle artık uygulamaya konulduğu ve sonrasında da kendinden sonra da bu Kanûnlara uyulması hususunda vurgu yapılmaktadır.⁷⁸

Fatih ile başlayıp Tanzimat döneminde kadar geçen süreçte genel olarak kanûnnâmeler⁷⁹ padişah irade ve otoritesinin, yasal düzenlemeler yapma ve uygulama becerisinin kimi zaman Kanûn adamları⁸⁰ ya da diğer devlet görevlileri⁸¹ eliyle hazırlanan

⁷⁵M., Arif, (1330), *Kanûnnâme-i âl-i Osmân*, (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının ilavesidir.), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaa-i Hayat-i Osmani Şirketi, s.9; S., Karakoç, (2006), *Külliyyât-ı Kavânin*, c.I, Yay. Haz., M. Akif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu Ankara: TTK Yayınları, s.1.

⁷⁶Fatih Kanûnnâmesinde dikkati çeken en mühim husus hiç şüphesiz “*kardeş katli*” meselesidir. Burada çalışmanın konusuyla doğrudan ilgili olmaması nedeniyle ayrıntıya girilmeyecektir fakat kadim Türk devlet geleneğinin ürünü olan “*Ülke hanedan üyelerinin ortak malıdır.*” anlayışının sonucunda, kimilerince şeriata aykırı olduğu halde, örf-i sultaninin bir ürünü olarak ortaya çıkması bakımından önem arz etmektedir. Bkz. A., Özcan, (1982), Fatih’in teşkilât kanûnnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi, *Tarih Dergisi*, s.33, ss.7-56, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.17; A., Akgündüz, (1990), *Osmanlı kanûnnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, c.I, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, s.114; M., Akman, (1997), *Osmanlı devletinde kardeş katli*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.65; Şehzade Ahmed’in katli için bkz. İbn Kemal, (1991), *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Hazırlayan: Şerafettin Turan Ankara: TTK Basımevi, s.8.

⁷⁷Köken itibarıyla Yunanca ya da Süryaniceye dayandığı ifade edilen Kanûn sözcüğü, ölçü, usul, nizam, kaide anlamlarında olup, kıyastan hareketle “*kendisine bakılarak karar verilen*” şeklinde tarif edilmektedir. Bkz. C. Huart., (1997), Kanûn, *İ.A.*, c.6, Eskişehir: MEB Yayınları, s.167-168; A., Akgündüz, (2002), Osmanlı kanûnnâmeleri (doğuşu, çeşitleri ve tarihî seyri), *Türkler*, c.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.34.

⁷⁸K., Kısa, (2019), *Klasik dönem osmanlı hukuk sisteminin genel yapısı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.13.

⁷⁹Klasik dönem Osmanlı kanûnnâmelerini bütünüyle görmek adına bkz. S., Karakoç, (2006), *Külliyyât-ı Kavânin*, c.I-II, Yay. Haz., M. Akif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu Ankara: TTK Yayınları; A., Akgündüz, (1990-2016), *Osmanlı kanûnnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, c.I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.

⁸⁰Ebu’s-Suud, (1331/1915), *Osmanlı kanûnnâmeleri*, c.I, S.1, ss. 49-112, İstanbul: Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni Mecmuası; Ebu’s-Suud, (1331/1915), *a.g.k.*, c.I, S.2, ss. 305-348; Ebu’s-Suud, (1331/1915), *a.g.k.*, c.I, S.3, ss. 497-544.

⁸¹Osmanlı kanûnnâmeleri, Toprak düzeni ve maliyesi hakkında yazılmış eserler arasında, I. Ahmed döneminde hazine kethüdası olarak görev yapan, Ayn Ali Efendi tarafından kaleme alınmış ve dönemin sadrazamlarından Kuyucu Murad Paşa’ya 1607 yılında takdim edilen Kavânin-i Âl-i Osmân Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân mühim yer tutmaktadır. Bkz. M., İpşirli, (2008), *Ayn Ali Efendi*, Yaşamlarıyla ve yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi, c.I, İstanbul: Yapı Kredi yayınları, s.273; Ayn Ali Efendi’nin eseri için bkz. Ayn Ali Efendi, (1280), *Kavânin-i âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i divân*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi. Ayrıca yine Osmanlı devlet teşkilatı, protokol kuralları, karşılama düzeni vs. konular için bkz. Tevki’i Abdurrahman Paşa, (Temmuz-Ağustos-1331), Tevki’i Abdurrahman Paşa

hususî metinler kimi zaman da ferman, adaletnâme⁸², yasaknâme gibi yine padişaha ait farklı konu ve niteliklere haiz emir ve özellikle irade-i seniyye diye adlandırılan istekler olarak, ortaya çıkmış halidir.⁸³

Osmanlı Kanûnnâmeleri genellikle devlet teşkilatı, kamu hukuku,⁸⁴ ceza hukuku⁸⁵, timarlı sipahilerin, yeniçerilerin hak ve vazifeleri, toplanacak vergiler gibi hususları kapsamaktadır.⁸⁶ Bunun yanında sancak kanûnnâmeleri⁸⁷ ve belli konulara⁸⁸ dair münhasır kanûnnâmeler de mevcuttur.⁸⁹

kanûnnâmesi, *Millî Tettebular Mecmuası*, c.1, S.3, ss.497-544, İstanbul: Matbaa-i Amire Yayınları; Tevki'î Abdurrahman Paşa, (2011), *Tevki'î Abdurrahman Paşa kanûnnâmesi*, Yay. Haz., Sadık Müfit Bilge, İstanbul: Kitabevi yayınları; Hezarfen Hüseyin Efendi, (1998), *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, Ankara: TTK Basımevi, s.55.

⁸²H., İnalcık, (2000), Osmanlı'da devlet hukuk adâlet, İstanbul: Eren Yayıncılık, s.121.

⁸³Padişahlar tarafından taşradaki yöneticilere gönderilen emir ve buyruklar kanûnnâmelerin oluşumunda ve devamlılığında önem arz etmektedir. Zira padişahlarında bu hususta hassas oldukları açıkça görülmektedir. Bunun yanında bu kanûnnâmelerin İstanbul dışındaki yöneticilerde de suret şeklinde mevcut olduğu ve gelen her türlü emir ve hükmün bu suretlere kaydedilmesi gerektiği de anlaşılmaktadır. Şöyle ki Hicri 966-968/Miladi 1558-1560 tarihleri arasını ihtiva eden Mühimme Defterine göre, dönemin padişahı Kanûni Sultan Süleyman tarafından Anadolu Beylerbeyine gönderilen fermana, "...bu hükm-i hümayûnumun sûretin anda olan kânûnnâmeye kayd idesin ki hâliyâ ve min-ba'd mazmûn-ı hümayûniyle amel olunup hilâfına cevâz gösterilmeye." denilerek, emir ve yasakların, kanûnnâmelere titizlikle kaydedilmesi ve korunması hususu vurgulanmaktadır. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 908.

⁸⁴Y., Koç, (1999), Erken dönem Osmanlı hukuku: yaklaşımlar, temel sorunlar, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.16, ss.115-126, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.118.

⁸⁵Uriel Heyd, Osmanlı Ceza hukuku konusunda, temel dayanak olarak görünen şeriatın, ceza hukukuna konu olacak, maddi boyutunun yetersiz olduğunu, bununda nedeni olarak da had ve tazir gerektiren suçların mahdud yani sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Bkz. U., Heyd, (1984), Eski Osmanlı ceza hukukunda kanûn ve şeriat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.26, S.1, Tercüme: Selâhaddin Eroğlu, ss.633-652, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.636. Mehmet Akman'a göre de bu sınırlılık bir eksiklik değil, İslam hukukunun kendi özelliklerinden kaynaklanan bilinçli bir tercihtir. Bkz. M., Akman, (2005), Osmanlı ceza hukuku çalışmaları üzerine bir icmal, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, c.3, S.5, ss.489-512, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.491.

⁸⁶Ö.L., Barkan, (1997), *Kanûn-nâme, İ.A.*, c.6, Eskişehir: MEB Yayınları, S.186-187; M.M., Kenanoğlu, (2005), Osmanlı kanûnnâmeleri neşriyatı üzerine bir tahlil, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.3, S.5, ss.141-186, s.156; M., Akman, (2005), a.g.k., s.492.

⁸⁷H.W., Lowry, (1980), A corpus of extant kanûnnâmes for the island of limnos as contained in the tapu-tahrir defter collection of the başbakanlık archives, *Osmanlı Araştırmaları I(The Journal of Ottoman Studies I)*, c.1, S.1, ss.41-60; Z., Arıkan, (1984), 1518(924) tarihli Çemişgezek livası kanûnnâmesi, *Tarih Dergisi*, s.34, ss.101-122, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

⁸⁸Alman Türkolog ve Halil İnalcık tarafından birlikte kaleme alınan, Kanûnnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örfî Osmanî adlı kitapta da bahsi geçen "Metropolit Kanûnnâmesi", "Çingene Kanûnnâmesi" buna örnektir. Bkz. R., Anhegger-H., İnalcık, (1956), *Kanûnnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örfî Osmanî-II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, Ankara: TTK Yayınları, s.40-44-65-66.

⁸⁹İnsanlık tarihinde tüketici haklarının korunmasına yönelik olarak çıkarılan ilk kanûn olduğu iddia olunan Bursa İhtisap Kanûnnâmesi münhasır kanûnnâmelere örnek olması bakımından dikkati çekmektedir. Bkz. R., Özdemir, (2017), Tarihte tüketici haklarına yönelik yapılan ilk kanûn: "kanûnnâme-i ihtisab-ı Bursa", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4, ss.1-46.

Öte yandan özellikle Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmı ve Çukurova bölgesinin Osmanlı idaresine geçişiyle birlikte buralarda daha önceden var olan Akkoyunlu⁹⁰ ve Dulkadirli⁹¹ devletlerinin Kanûn ve nizamları da korunmuş ve kanûnnâmelerdeki yerini almıştır.⁹²

Kanûnnâmelerin ortaya çıkışı ile ilgili ifade edilmesi gereken temel hususlardan biri de İslam hukuk sisteminin suçun cezalandırılmasına yaklaşımıdır. Şöyle ki; İslam hukukunda naslarla tayin olunmuş, had ve kısas(ya da diyet) dışında kalan suçlar için, ölçüsü ve miktarı daha önceden belirlenmemiş, ta'zir⁹³ adı verilen cezalandırma yöntemi uygulanmaktadır. Bu uygulamanın varlığı, bilhassa, had ve kısas cezalarının dışında kalan, hukuka aykırı fiil ve hareketlerin suç olarak kabul edilmesi ve cezalandırılması yoluyla engellenebilmesi yetkisini "ulû'l-emr" adı verilen devlet otoritesine bırakılmasında başlıca etkenlerdendir.⁹⁴ Dolayısıyla bu yetkilendirme kanûnnâmelerin oluşumu ve gelişimini etkilemiştir, kanaati ortaya çıkmaktadır.⁹⁵

1.2. Tanzimat Öncesi Dönemde Ticaret Hukuku

1.2.1. Osmanlı Devletine Kadar Türk Ticaret Hukuku

İslam öncesi Türk Hukuk tarihi ile ilgili malumatlara istinaden ticaret hukukuna dair bilgilerin de sınırlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira bu süreçte konar-göçer hayatın niteliklerini taşıyan Türk topluluklarıyla ilgili bu sınırlı malumatlara, etraflarındaki yerleşik toplulukların yazdıklarından ulaşmak mümkün olmaktadır.⁹⁶ Özellikle Orta Asya olarak tabir edilen coğrafyada Hun-Göktürk-Uygur silsilesi dâhilinde bozkır kültürü

⁹⁰A. Özcan, (2011), Uzun Hasan kanûnları ve Osmanlı dönemine yansımaları, *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S.29, ss.173-192, Ankara: Ankara Üniversitesi yay, s.176.

⁹¹M., Avcı., (2002), Osmanlı hukukunda para cezaları, *Türkler*, c.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.170.

⁹²U., Heyd, (1973), *a.g.k.*, s.44; R., Özdemir, (1988), Çeşitli Osmanlı kanûnnâmelerinin mukayesesi ve uygulanması üzerine bazı bilgiler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.3, ss.125-152, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, s.126-127.

⁹³ Abbasiler döneminin ünlü İslam Hukukçularından Maverdi(ö.1058)'ye göre esasen suçun failini yola getirme, yani sözlük anlamını da karşılaması sebebiyle, edeplendirme amacı taşıyan ta'zir cezası, kabahatin niteliğine göre de değişmektedir. Bkz. Maverdi, (2021), *El-ahkamü's-sultaniye*, Çevirmen: Ali Şafak, İstanbul: Bedir yay., s.442; Ayrıca ta'zir uygulaması ile ilgili tanımlar ve açıklamalar için bkz. H., Karaman, (1991), *Mukayeseli İslam hukuku*, c.1, İstanbul: Nesil yay., s.141; E., Yakut, (2006-Güz), Tanzimat dönemi'ne kadar Osmanlı hukuku'nda taziri gerektiren suçlar ve cezaları, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, ss.25-40, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s.25.

⁹⁴M., Avcı, (2010), *Osmanlı ceza hukuku genel hükümler*, Konya: Mimoza yay., s.16.

⁹⁵Alman oryantalist Wilhem Heffening, suçun failini yola getirme noktasında esasen dövme şeklinde uygulanan ta'zir cezasının, Osmanlı kanûnnâmelerinde daha ziyade muayyen ve daimi para cezaları şeklinde uygulandığını ifade etmektedir. Bkz. W., Heffening, (1997), Ta'zir, *İ.A.*, c.12/1, ss.71-73, Eskişehir: MEB Yayınları, s.72.

⁹⁶V.V., Barthold, (2019), *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, Tercüme: Râgıp Hulusi Özdem, Yay. Haz., Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara: TTK Basımevi, s.1.

olarak ifade edilen dönemlerde göçebe hayat ve hayvancılıkla bağlantılı olarak ticari faaliyetlerinde bu istikamette seyrettiği görülmektedir.⁹⁷

Bu doğrultuda alış-veriş ve ticari ilişkilerin de göçebe yaşam tarzının gereklerine göre şekillendiği düşünülmektedir. Türk kültürünün ve iktisadi yaşam biçiminin temel unsuru olan at ve ona ait gereçlerin bu ticari sistemde önemli rol oynadığı iddialar arasındadır.⁹⁸ Ayrıca özellikle Semerkant'tan Soğd'a yani Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş coğrafyada avcılık-kürkçülük⁹⁹ ile yaşanan verimli ve sulak arazilerdeki zirai faaliyetlerin sonucu ortaya çıkan tarımsal ürünlerin alışverişi ticari hayatın önemli unsurları arasında zikredilmektedir.¹⁰⁰

İslam öncesi Türk ticaret hukuku ile ilgili kaynak ve bilgi yetersizliği, Uygurlar öncesi için açık bir biçimde göz önünde iken, yerleşik hayat ve onun unsurlarının daha iyi gözlemlenebildiği Uygurlar dönemi için özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yapılan çalışmalar göz önüne alındığında daha somut verilerin var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Bahsi geçen araştırmalar ve Uygur sivil belgelerinin incelenerek, ticaret hukukunun muhteviyatı içinde var olan, satış-kira sözleşmeleri, borç alıp verme belgeleri gibi kıymetli evrakların varlığını ortaya koyan Hasan Güzel'in "Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri" adlı yüksek lisans tezi incelenmeye değerdir. Çalışmanın birinci bölümün üçüncü kısmında yer alan "Uygur Sivil Belgeleri" adlı bölüm, İslam öncesi Türk Ticaret Hukukuna dair bilgiler içermektedir.

Bundan başka "Ticaret Hukuku Terimleri" adlı üçüncü bölümü de yine İslam Öncesi Türk Ticaret Hukuku ile ilgili mühim bilgiler içermektedir. Burada özellikle Fatih Kanûnnâmesinde de yer alan "kın kavramı dikkati çekmektedir.¹⁰² Ceza, cezalandırma anlamlarında kullanılan ve Uygur sivil belgelerinde de bu şekilde karşılık bulan bu kavramın, Fatih Kanûnnâmesinde de ceza hukukuyla ilişkili olarak, örfi idarenin cezai

⁹⁷İ., Kafesoğlu, (2021), *Türk milli kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.304.

⁹⁸İ., Kafesoğlu, (2021), *a.g.k.*, s.210.

⁹⁹B., Kuzakçı, (2023), İpek ve kürk: Karadeniz'in kuzeyinde Soğd varlığı ve Soğd ticareti (ms II-VIII. yüzyıllar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, ss.1-14, s.10.

¹⁰⁰A., Taşağıl, (2016), *Eski Türk boyları Çin kaynaklarına göre(MÖ III.-MS X. asır)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat yay., s.28.

¹⁰¹H., Güzel, (2013), *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.31-54.

¹⁰²H., Güzel, (2013), *a.g.k.*, s.185.

yetkisi içinde yer alması ve nihayetinde Osmanlı Örfî hukukunun geçmişe uzanan varlığını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir.¹⁰³

Ayrıca yine bu belgelerden hareketle, yapılan ticari sözleşmelerin geçerliliğini ortaya koyması bakımından sözleşmeler üzerinde yer alan mühür anlamındaki “tamga/damga”nın¹⁰⁴ da Osmanlı’ya hatta günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. Aynı şekilde Osmanlı iktisadi ve ticari hayatında da kullanıldığı görülen, “batman”¹⁰⁵ adlı ölçü birimin Uygur sivil belgelerinde de var olması, konu ve tarihsel süreç bağlantısını açıklaması bakımından kayda değer bulunmaktadır.

İslamiyet’in kabulü ve İslam Hukukunun uygulanmaya başlanmasıyla birlikte, ticaret hukuku, özel hukuk alanı içinde değerlendirilmiş olup, bu noktada öncelik şer’i mahkemelere ve onun başında bulunan yargı yetkisini icraya memur kadılarına bırakılmış olup, kadılar da fıkıh kitaplarını temel alarak ortaya koydukları içtihatlarla göre kara vermişlerdir.¹⁰⁶

Osmanlı öncesinde İslam Hukukunun Kanûnlaştırılmasına yönelik Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde bir takım girişimler olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur. Bunların tama olarak hedefine varamadığı belirtilmiş olmakla birlikte yine de bir takım hukuki kıymeti olan eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar içinde daha önce de bahsi geçen Sultan Melikşah döneminde hazırlanan “*el-mesâ’ilü’l-Melikşâhiyye fî’l-kavâ’idi’ş-şer’iyye*” adlı eser daha ziyade dikkati çekmektedir. Genel kabul olunan görüle göre fıkıh âlimlerinden oluşan bir heyet tarafından bir Kanûn mecmuası şeklinde hazırlanan bu eserde ticaret hukukunu ilgilendiren, gayri-menkul alım satımı, muvazaalı akitler, borçlunun temerrüdü gibi hususları yer almaktadır.¹⁰⁷

¹⁰³Fatih Kanûnnâmesinin daha önce de bahsi geçen zina suçunun cezasıyla ilgili bölümünde bu kavram “er kınlığı”, köfte-hor kınlığı” şeklinde geçmekte ve kavramla ilgili açıklamada ise cürmün karşılığı olan para cezası şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. A., Akgündüz, (1993), *a.g.k.*, s.348.

¹⁰⁴İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlık alametleri arasında yer alan damga, elle yapılan motif, imza, mühür ve vergi anlamlarında kullanılmıştır. Bkz. Y., Halaçoğlu, (1993), *Damga, TDVİA*, c.8, İstanbul: TDV Yayınları, s.454; H., Güzel, (2013), *a.g.k.*, s.188.

¹⁰⁵C., Kallek, (1992), *Damga, TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yayınları, s.199; H., Güzel, (2013), *a.g.k.*, s.139.

¹⁰⁶Z., Atçeken-Y., Bedirhan, (2004), *Selçuklu müesseseleri ve medeniyet tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi, s.46; S., Mehmed, (2014), *a.g.k.*, s.115.

¹⁰⁷Ö., Menekşe, (2020), *a.g.k.*, s.578.

1.2.2. Klasik Dönem Osmanlı Ticaret Hukuku, Kapsamı ve Unsurları: Kavramlar ve Zümreler

Klasik Dönem Osmanlı Ticaret hukukunun boyutunu, ticari davaların kapsamını, yargı fonksiyonunun unsurlarını ve yargılama sürecini izah etmeden önce Osmanlı ticaret dünyasını ve bu dünyaya ait kavramları, kişileri ve zümreleri tanımakta fayda vardır. Zira hak kökünden türeyen ve çoğul olarak haklar anlamına gelen hukuk kavramının ilgi alanı hakların daha belirgin bir şekilde kendini gösterdiği insan ilişkileridir.¹⁰⁸ İnsan ilişkilerinin olmazsa olmazı da alış-veriş süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkan iktisadi yapının devamlılığını ve büyümesini sağlayan en temel unsurlardan olan ticari hayattır.¹⁰⁹

Osmanlı mali ve iktisadi anlayışı gelir-gider arasındaki ilişkinin sonucuna dayalıdır. Buna göre devletin bütün iktisadi faaliyetleri gelirlerini artırma ve giderlerini azaltma şeklinde kendini göstermektedir.¹¹⁰ Bu doğrultuda Ortaçağ Avrupa'sına benzer şekilde¹¹¹, dış dünyayla fazlaca alakası olmayan, yenilik ve değişime karşı merak ve hayal dünyasını büyük ölçüde kapatmış, ulaşımın zorluğu, pahalılığı ve günün koşullarında güvenliğin sağlanması noktasındaki yetersizlikler geleneksel yaşam tarzının dışına çıkarak, farklı türden gelir ve kazanç elde etme noktasında çok da istekli olmayan üretimi kendisi, kendisini koruyan devlet ve hizmetkârlarının giderleri ve beslemekle mükellef olduğu sipahilerin ihtiyaçları için gerçekleştiren ve bütün bunlara bağlı olarak alış-veriş şeklinde cereyan eden sınırlı ticaretini kendine yakın yerel pazarlarda gören köylü sınıfı bu yapının en temel unsuru haline gelmiş ve devlet uzunca bir süre bu yapıyı korumak için mücadele etmiştir.¹¹²

Bu sistemde merkezden kontrol edilen topraklar, miri yani hanedan malı sayılarak, onun üzerindeki her türlü canlı da bu sahiplik anlayışı altında değerlendirilmeye başlandı. Yukarıda izahı yapılmaya çalışılan üretici köylü sınıf da bu yapı içinde merkezi otorite açısından hem kontrolünün kolaylığı hem de klasik dönemdeki fetih-iskân politikalarına

¹⁰⁸M., Çağrııcı, (1997), Hak, *TDVİA*, c.15, İstanbul: TDV Yayınları, s.137.

¹⁰⁹R., Poroy-H., Yasaman, (2001), *Ticari işletme hukuku*, İstanbul: Beta yay., s.3.

¹¹⁰M., Genç, (2000), *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.41; A.M., Küçükkalay, (2001), *Coğrafi keşifler ve ekonomiler Avrupa ve Osmanlı devleti*, Konya: Çizgi Kitabevi yay., s.115.

¹¹¹H., Pirenne, (2000), *Ortaçağ kentleri kökenleri ve ticaretin canlanması*, Çev., Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim yay., s.84.

¹¹²M., Genç, (1989), Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri, *Sosyoloji Dergisi*, c.3, S.1, ss.175-186, İstanbul: İstanbul Üniversitesi yay., s.183.

uygunluğu bakımından kendi yaşadıkları yerlerde değerli görüldü.¹¹³ Hele ki topraklarını, çiftlerini terk etmeleri başka faaliyetlere yönlendirmeleri hoş karşılanmadı.¹¹⁴ Zira bunların dışında özellikle iç ticareti yönlendiren esnaf teşkilatları(loncalar) da yine devletin otorite ve kontrolünde faaliyet gösterebilmekteydi.¹¹⁵

Osmanlı Devletinde ve hukuk sisteminde, padişahın başında bulunduğu örfi idarenin yetki vasıtaları ve uygulamalarını geçerliliğini gösteren evraklar mevcuttur. Hiç şüphesiz bunların başında fermanlar gelmektedir.¹¹⁶ Farsça “fermuden” fiilinden türeyen bu kavram, en genel ifadeyle, buyruk, emir, irade, padişahın bir husustaki kara ve onayını gösteren yazılı belge olarak anlam kazanmaktadır.¹¹⁷ Genel olarak 13. yüzyılın başlarında kurulduğu varsayılan Osmanlı Devleti’nin düzen ve işleyişinin ana hatlarını ortaya koyan fermanlara yönelik kaynaklar ve araştırmalar dikkate alındığında tespit edilebilen ilk fermanların I. Murad(1361-1389) dönemine denk geldiği görülmektedir. Sultan I. Murad’ın, Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde özellikle Rumeli’deki fetihlerinin baş aktörlerinden olan Gazi Evrenos Bey’e yönelik olarak Hicri 788 yılının Şevval ayının ilk günlerine işaret eden; “*Kahraman Gazanfer-nihâd Birinci Sultân Murad Hazretlerinin Evrenos Bey’e vermiş olduğu fermân-ı ‘âli*” şeklinde vücut bulmuş fermanında, Evrenos Bey’in kendi kılıcıyla fethettiği toprakların kendisine bırakıldığı belirtilmektedir.¹¹⁸ Fermanın sonunda yer alan “...şöyle bilesin. ‘*Alâmet-i şerîfe itimâd kılasın vesselâm.*”

¹¹³Osmanlı toprak rejimi ve bunun iktisadi anlayışının şekillenmesi üzerine etkileri noktasında da değerli çalışmaları olan Ö.L. Barkan(ö.1979), Osmanlı köylüsünün, Ortaçağ Avrupa’sının ürünü sosyal bir rejim olan “servaj” sınıfından farklı olarak, evlenebilme, kendi çevresiyle alış-veriş yapabilme, miras bırakabilme gibi haklara sahip olduğunu ancak öte yandan yine de “*her türlü kayıd ve tahdiddan azade*” tamamen serbest insanlar olarak kabul etmenin de doğru olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Ö.L., Barkan, (1956), Türkiye’de “servaj” var mı idi?, *Belleten*, c.20, S.78, ss.237-246, Ankara: TTK Basımevi, s.245.

¹¹⁴Ö.L., Barkan, (1997), *Timar, İ.A.*, c.12/1, ss.286-332, Eskişehir: MEB Yayınları, s.307.

¹¹⁵M.A., Aydın, (2011), *Kadı sicillerinde İstanbul*, İstanbul: İSAM yay., s.137; B., Argunhan, (2022), Osmanlı payitahtında esnaf teşkilatı: loncaların hukuki açıdan incelenmesi, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S.2022-2, ss.145-196, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., s.182; A., İslamoğlu, (2017), Osmanlı devletinde esnaf loncaları, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı (60. Ölüm Yıldönümü Vesilesiyle), ss.447-456, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., s.454; H.E., Akbaş-S., Bozkurt, K., Yazıcı, (Eylül 2018), Osmanlı devletinde lonca teşkilatı yapısı ve yönetim düşüncesi ile karşılaştırılması, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, ss.165-202, İstanbul: Oktay Güvemli Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı yay., s.188.

¹¹⁶Türkçe Sözlük, (1998), Berat, *Türk Dil Kurumu*, c.1, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfiyar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi, s.773.

¹¹⁷M.S., Kütükoğlu, (1995), Ferman, *TDVİA*, c.12, İstanbul: TDV Yayınları, s.400-406; N., Gök, (2000), Osmanlı diplomatikasında ferman ve berat arasında benzerlik ve farklar, *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*, S.11, ss.211-226, Ankara: Ankara Üniversitesi yay., s.215.

¹¹⁸BOA, TS. MA. 4280/1.

şeklindeki klişe bütün fermanlarda yer alan ve fermanın padişah'tan geldiğinin kanıtı olan tuğraya ve mühre güvenilmesi gerektiğini bildiren bitiş cümlesidir.¹¹⁹

Özellikle II. Mehmet(Fatih) dönemine ait fermanlarda yer alan, yine fermanla eş anlamlı olduğu anlaşılan, “biti” kavramının da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Fatih Sultan Mehmet dönemine ait, Medine’deki fakirlere borcu olduğu anlaşılan Hüseyin adlı şahsın mallarının sattırılarak borcunun ödenmesine yönelik, Hicri 871 yılının Zilhicce ayının son günlerini işaret eden fermanında yer alan “Şöyle bilesiz. *Biti*¹²⁰ tahkik bilüp, alâmet-i şerîf üzre itimâd kılasız.” şeklindeki ifade bunu gösterir niteliktedir.¹²¹

Fermanların muhtevası itibariyle birçok hususa işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle Osmanlı iktisadi ve ticari hayatını ilgilendirmesi ve yönlendirmesi bakımından en sık karşılaşılan kavramların başında “berat” gelmektedir.¹²² Sözlük anlamı itibariyle yetkilendirme, izin anlamlarına gelen bu kavram Osmanlı Devletinde örfi idarenin en belirgin ve mühim icra vasıtalarındandır.¹²³ Üzerlerinde padişahların tuğralarının yer aldığı bu belgeler, kul sınıfından, reayadan ya da Osmanlı tebaasından olmayan herhangi birine verilecek yetki, izin yahut muafiyetin varlığını ortaya koymaktadır.¹²⁴ Beratların en mühim işlevi padişaha ait olan yasama, yürütme ve yargı erklerinin kul denilen padişahça yetkilendirilmiş yönetici zümresinin vazifelerinin başlangıcı ve bitişi ile ilgili süreci gösterir olmasıdır. Osmanlı arşiv kaynaklarında

¹¹⁹BOA, TS. MA. 4280/1. Ayrıca Bkz. *Selâtin-i ‘İzâm Hazretleri Tarafından El-Hâc Gâzî Evrenos Bey’e İ’tâ Buyurulan Ferâmîn-ı ‘Âliye Sûretleri*, (Basım Yılı Yok), İstanbul: Sabah Matbaası, (İBB Kütüphanesi/Atatürk Kitaplığı, No: K/1664), s.2.

¹²⁰En eski Türkçe kaynaklardan olan Yenisey ve Orgun yazıtlarından itibaren rastlanılan “biti” sözcüğünün, “yazmak” anlamına geldiği, “bitik-yazı”, bitikçi-yazıcı” şeklinde Türk yazın tarihinin başlangıcından itibaren birçok edebî metinde yer aldığı bilinmektedir. Osmanlı Devlet hayatının temel unsurlarından olan fermanlarda yer alarak onunla aynı anlamı karşılayacak şekilde kullanılıyor olması dikkate şayandır. Bkz. M., Ölmez, (2021), En eski Türkçedeki biti-, bitig ve bitigüçi sözleri hakkında, *Esengü Bitig: Doğumunun 60. Yılında Zuhâl Ölmez Armağanı*, Hazırlayanlar: Tümer Karaayak-Uğur Uzunkaya, ss.619-629, İstanbul: Kesit yay., s.622.

¹²¹BOA, AE. SMMD. II, 1/2.

¹²²Türkçe Sözlük, (1998), Berat, *Türk Dil Kurumu*, c.1, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfikar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi, s.270; İ.H., Uzunçarşılı, (1997), Berat, *İ.A.*, c.2, ss.523-524, Eskişehir: MEB Yayınları, s.523.

¹²³M.S., Kütükoğlu, (1992), Bezirgân, *TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yayınları, s.472-473.

¹²⁴Mühimme Defterlerinden anlaşıldığı üzere kimi zaman bu verilen beratların keyfi durum ve uygulamalara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, “*Kara-hisâr-ı Sâhib yayaları begine hüküm ki: “Ehl-i berât olduk” diyü cürm ü cinâyet ve resm-i arûsânelerini virmeyüp inâd itdüklerin arz eylemişsin. Ammâ mezkûrlar ne mîkdârdur ve kimlerdür bildürmemişsin.*” İfadesinden anlaşıldığına göre bir kısım yaya ve piyadenin kendilerine berat verilmesinden dolayı, cürm-ü cinayet gibi bir takım vergilerden muaf olduklarını düşünerek ödememekte direndikleri görülmektedir. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 150.

özellikle mühimme ve ahkâm defterlerinde bunlara ait çokça örnek görmek mümkündür.¹²⁵

Beratlar, padişahların yetki ve otoritesinin gözle görülür somut delillerinden olduğundan, bu otoritenin sarsılmaması adına uygulanabilirliği noktasında üzerinde titizlikle durulduğu görülmektedir. Öyle ki 12 nolu Mühimme Defterinde yer alan, 24 Zilkade 978 tarihli 332 numaralı hükümde, Yahudi Cemaatinin önde gelenlerinden iken, altı arkadaşı ile birlikte İslam dinine giren Yahya adlı şahsın, beratla çeşitli görevlere getirildiği halde, uygunsuz davranışları görüldüğünden bu görevlerden uzaklaştırılmasından dolayı şikâyetine istinaden sarf ettiği “*Berât-ı hümayûnla vârid olan men’ olunmaz.*” cümlesinden beratların ehemmiyetinin ne denli olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶

Beratlar, Osmanlı topraklarında yer alan konsolosluklar ve bunların himayesinde ticaret yapan, müstemen adı verilen yabancı tüccarlar ile aynı şekilde bunların tercümanlıklarını yapacak olanlar ile özellikle 19. Yüzyıl başlarında ortaya çıkan Osmanlı tebaası gayrimüslim Avrupa ve Müslüman Hayriye tüccarlarına verilen izin belgesi mahiyetindedir.¹²⁷

18. yüzyıl sonları itibariyle “Beratlı” kavramının Osmanlı diplomasi ve hukuk terminolojisinde çok sık karşılaşılan kavramlardan olduğu görülmektedir. Berat almak suretiyle yabancı devletlerin himayesine girme ve onlara kapitülasyonlar ve ahitnâmelerle sağlanan imkân ve imtiyazlardan yararlanma girişiminde bulunan bilhassa Gayrimüslim tebaanın bu gayretleri, Osmanlı Devletinin iktisadi, ticari, hukuki ve diplomatik gündemini meşgul eden mühim meselelerden biri haline gelmiştir.¹²⁸ Bu nedenledir ki Tanzimat Fermanının ilanı ile başlayan yeni süreçte yapılmaya başlanılan adli ve hukuki reformların da etkisiyle oluşturulmak istenilen vatandaşlık zeminiyle de alakalı olarak berat ile görevlendirme sürecinin yalnızca vakıflarla ilgili hususlar ve görevlerinde başarı

¹²⁵H.1157/M. 1744 yılının Ramazan ayının ortalarında ve sonlarında dönemin padişahı I. Mahmud tarafından, Kayseri kazası naibi ve sancak mütesellimine gönderilen hükümde Seyyid Hasan adlı birine vakıf mütevelliliğinin ve yine aynı döneme ait aynı senenin sonlarında Konya mütesellim, kadı ve naiplerine ulaştırılan hükümde Suğla Mukataasının Fazlullah adlı kişiye “berat-ı şerif” ile verildiği görülmektedir. Bkz. M., Çakır, (2021), *2 numaralı Karaman ahkâm defterinin(s.1-149)*, transkripsiyonu, Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.66 ve 69.

¹²⁶BOA, A.DVN. MHM. d. 12,

¹²⁷ M.S., Kütükoğlu, (1992), Berat, *TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yayınları, s.472-473.

¹²⁸ D., Çakılcı, (2022/2), Beratlı tüccardan Avrupa tüccarına Selanik’te “nizâm-ı raiyyet” arayışı, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, S.77, ss.165-212, İstanbul: İstanbul Üniversitesi yay., s.169.

ve liyakat gösterenlere verilen belge, nişan mahiyetinde, sınırlandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁹

Bu kavramların izahı Osmanlı ticaret hukukunun en mühim unsuru olan insanın meydana getirdiği tüccar zümresinin durumunu izah etmek açısından önemlidir. Bundan sonra bu sınıfın Osmanlı Devletindeki niteliği üzerinde durulacaktır.

1.2.2.1. Ahidnâmeler, Kapitülasyonlar, Ticaret Antlaşmaları

Yukarıda örnekleriyle bahs olunduğu üzere yabancı tüccarların Osmanlı Devletiyle ilişkisini düzenleyen temel evraklar ahidnâmelerdir. Bu ahidnâmelerden anlaşıldığı üzere özellikle tüccarlardan gelen istekler doğrultusunda kendilerine muafiyetler sağlanmış, beratlar vasıtasıyla izinler verilmiş, ticaretleri esnasında yaşadıkları problemlerin hukuki yönden hallolması, mahkeme süreçleri ve davalarının görülmesi noktasında kendi töre ve yaşayışlarına uygun imtiyazlar sağlanmıştır.¹³⁰ Kapitülasyon adı da verilen bu imtiyazlar, Osmanlı Devletinin özellikle batılı devletlerle siyasi, ticari ve hukuki ilişkilerinde belirleyici olmuş, özellikle dağılma dönemi olarak ifade edilen 19. yüzyıl sonrasında ise devleti yıkılışa götüren başlıca sorunlardan biri olarak kabul edilmiştir.¹³¹

Latince, sözleşme anlamına gelen bu kavram Türkçe'ye İtalyanca üzerinden girmiş olmalıdır.¹³² Kimi araştırmacılara göre, Arapça sulh kavramının karşılığı olup, Kur'an'ın gayrimüslimlerle ilgili hükümlerine istinaden, genellikle geçici uzlaşma şeklinde de tarif edilmektedir.¹³³

Kapitülasyonların esasen terim anlamı, savunduğu bir yeri, askeriyle birlikte teslim eden bir kumandanın, bu bağlamda imzaladığı teslimiyet sözleşmesidir. Teslim alan devlete yönelik ayrıcalıklar ve imtiyazlar ihtiva ettiğinden bu şekilde

¹²⁹ N., Gök, (2002), Osmanlı diplomatikasında berât formu ve berât anlamında kullanılan diğer terimler, *Türkler*, c. IX, ss.865-874, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.866.

¹³⁰ A., Pamir, (2002), *a.g.k.*, s.80.

¹³¹ Dil bilimci ve tarihçi Şerafettin Turan(ö.2015)'a göre, Kapitülasyonlar sorununun başlangıcı ve temeli, Türkiye ve İtalya arasındaki ticari ilişkiler, anlaşmalar ve ahidnâmelere dayanmaktadır. Bkz. Ş., Turan, (2000), *Türkiye İtalya ilişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın sona erişine*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay., s.7.

¹³² M., Çufalı, (1999-2000), Kapitülasyonların mahiyeti ve Osmanlı devletinin yıkılışındaki rolü, *Türk Yurdu*, c. 19-20, S. 148-149, ss. 156-164, Ankara: Evren Yayıncılık, s.156.

¹³³ J.C.A., Gavillot, (1875), *Essai sur les droits des Europeens en Turquie et en Egypte les capitulations et la réforme judiciaire*, Paris: E. Dentu Libraire, s.5.

isimlendirilmiştir. Anlam yönünden bir başka tarif ise, bir devletin ordusunda ücret karşılığı yer alan, yabancı ülke askerlerinin sahip oldukları hak ve ayrıcalıklardır.¹³⁴

Kapitülasyonların tarihsel geçmişi üzerine yapılan araştırmalar, kapitülasyon denilen imtiyazlara benzer ayrıcalıkların ilk defa ortaçağda İtalyan şehir devletlerinin etrafındaki diğer devletlerle ve özellikle Bizans ve Araplarla ile kurduğu münasebetler dolayısıyla.¹³⁵ Gittikleri yerlerde bir müddet sonra kendi muhit ve kolonilerini oluşturan bu tüccar taifesi “konsül” adı verilen kendi yargıçları vasıtasıyla kendilerine mahsus hukuk düzenlerine göre yargılanmışlardır.¹³⁶

Kapitülasyon mahiyetindeki imtiyaz uygulamalarının özellikle ortaçağdan itibaren dünyanın birçok yerinde var olduğu, sadece Müslümanlarla Müslüman olmayan(Hristiyan, Yahudi) arasındaki ilişkileri düzenleyen uygulamalar olmadığı, misal 8. yüzyıldan itibaren, Türkistan ve Çin üzerine seferler yapan ve bu vasıta ile yanlarında tüccarlarını da götüren Müslüman-Araplara Çinliler tarafından da bir takım ayrıcalıklar tanındığı yönünde malumatlar mevcuttur.¹³⁷

İslam dünyası açısından da bakıldığında ilk örnek olarak Hz. Ömer devrinde Kudüs’ün fethi sonrası burada yaşayan Ortodokslara yönelik tanınan imtiyazlar olarak ifade edilebilir.¹³⁸ Bunun yanında, bilhassa Abbasi Halifesi Harun Reşid tarafından Frank imparatoru Şarlman’ın isteği üzerine, Fransız konsoloslara yönelik kutsal topraklarda kendi hukuklarına göre muamele olunması ve kendi yargı düzenlerine sahip olabilmelerine yönelik ayrıcalıklar, Müslüman bir devlet tarafından gayrimüslim bir devlet tebaasına tanınan ayrıcalıkları ifade eden örneklerdendir.¹³⁹

Türk tarihi açısından bakıldığında, Türk devletlerinde İslam öncesi dönemlerde dahi, konar-göçer yaşam prensiplerine daha sıkı bağlı oldukları süreçler dahi göz önüne alındığında, ticaretin en mühim iktisadi kaynaklar arasında yer aldığı ve ticaretin temel

¹³⁴A., Reşid, (1928), Kapitülasyonlar, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S.37, ss.1-38, İstanbul: Yeni Matbaa, s.3.

¹³⁵Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.15-16; W., Heyd, (2000), *Yakın-doğu ticaret tarihi*, çev., Enver Ziya Karal, Ankara: TTK Basımevi, s.108.

¹³⁶A., Pamir, (2002), *a.g.k.*, s.81.

¹³⁷IX. ve X. yüzyıllarda Çin’in Kanton bölgesinde koloni kuran Arapların adli işlerini kendi hukuk kuralları ve kadıları üzerinden görmelerine müsaade edilmiştir. Bkz. C., Kallek, (2012), *Ticaret, TDVİA*, c.41, İstanbul: TDV Yayınları, s.137.

¹³⁸S.T., Twiss, (1884), *The law of nations considered as independent political communities*, London: Oxford Clarendon Press, s.464.

¹³⁹B., Apaydın, (2013), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınevi, s.29; S.T., Twiss, (1884), *a.g.k.*, s.465.

unsurlarından olan gümrük ve vergi sistemlerine, kimi iddiaların aksine¹⁴⁰, İstanbul'un fethinden önce de sahip oldukları kaydedilmektedir.¹⁴¹

Haçlı Seferleri, 11. yüzyıl sonlarından itibaren Müslüman ve Hristiyan dünyaları arasında batı-doğu istikametinde gerilimi arttırmış olsa da bu süreç itibarıyla ticari faaliyetler bakımından ilişkilerin arttığı, özellikle savaşlar sonrasında belki de yıkımın ortaya çıkardığı zararları tazmin etmek adına, iktisadi ve ticari yönden nispeten barış ve huzur ortamının tesis edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴²

Bu ortamın sağladığı avantajlar vesilesiyle de Anadolu'daki Selçuklu ve beylikler dönemlerindeki Türk egemenliği safhalarında, Bizans ve özellikle Akdeniz-Ege kıyılarında yerleşik olan Türkmen beyliklerinin münasebetleri sonucunda İtalyan şehir devletleriyle ticari ilişkilerin olduğu, bunlarla bir temaslar kurularak, o cihetten gelen gayrimüslim tüccarlara yönelik imtiyazlar sağladığı yönünde bilgiler mevcuttur. 1207 tarihinde, henüz fethinden önce dahi Türkler tarafından ticaret kolonisi kurulmuş olan, Antalya'nın Selçukluların eline geçmesiyle birlikte, Kıbrıs'ta bulunan Lusignan Hanedanı ile temas sağlanmış, Kral I. Hugues'in Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus arasındaki karşılıklı mektuplaşmalar neticesinde her iki devlet arasında dostluk ve ticaret antlaşması akd olunmuştur.¹⁴³ Karşılıklı yazılan mektuplar çerçevesinde Selçuklu-Kıbrıs ticari ilişkileri başlamış ve bu bağlamda her iki tarafta birbirine ticari ve hukuki ayrıcalıklar tanımıştır. Buna göre özellikle gümrük resmi %2-3 oranında olacak, iki taraf tüccarlarından herhangi biri karşı tarafta ölecek olursa mallarına el konulmayarak, varislerine teslim edilmesi sağlanacaktı.¹⁴⁴

Selçuklular döneminde bir diğer antlaşma da Sultan I. Alaeddin Keykubad döneminde 1220 tarihinde Venediklilerle yapılmıştır. İki bölümden oluşan antlaşmada imtiyaz noktasında hukuken en dikkat çekici nokta, hırsızlık ve adam öldürme gibi ağır suçlar dışında, Venediklilere ve hatta bu kapsamda Latinler ile Pisalılar'a da özel

¹⁴⁰Bu husustaki iddiaları derleyerek mümtaz bir eser meydana getiren merhum Fuad Köprülü (1981), Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri adlı eserinde, Bizans'ın özellikle Osmanlı iktisadi ve ticari hayatındaki etkilerini yok saymamakla birlikte, tamamen onun tesirinde kaldığı yönündeki iddiaları da kabul etmemektedir. Bkz. M.F., Köprülü, (1981), *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.25vd.

¹⁴¹C., Morawitz, (1902), *Les finances de la Turquie*, Paris: Guillaumin et, s. 1.

¹⁴²Bkz. H., İnalçık, (Ekim-2003), Osmanlı'nın Avrupa ile barışıklığı: kapitülasyonlar ve ticaret, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Makaleler I, İstanbul: Doğu batı yay., ss.237-267.

¹⁴³O., Turan, (1999), *a.g.k.*, s. 285.

¹⁴⁴Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.166-167.

yargılama hakkı tanınmış olmasıdır.¹⁴⁵ Venedikliler ticari menfaatleri nedeniyle, Anadolu'daki siyasi gelişmeleri yakından takip etmekteydiler. Bu nedenle 1243 tarihli Köseadağ bozgunu ve Selçuklu Devletinin Anadolu'daki hâkimiyetinin sarsılmasını takiben 1246 yılında İlhanlılarla bir antlaşma yaparak önceki imtiyazlarının devamını sağladılar. Bunlardan başka, 1271, 1305, 1307 ve nihayet 1320 tarihlerinde de bu antlaşmaların yenilendiği yönünde malumatlar mevcuttur. Özellikle Ebu Said Bahadır Han döneminde yapılan 1320 tarihli antlaşmada, İlhanlı topraklarında suç işleyen Venediklilerin kendi konsolosluklarında ve kendi hukuk kurallarına göre yargılanabilecek olmalarıdır ki bu kapsamda, diğer Batılı milletlerin, misal Frankların da Venedik konsolosluklarında yargılanacak olması, Venedikliler açısından mühim bir ayrıcalık olarak dikkati çekmektedir.¹⁴⁶

Selçuklu ve İlhanlıların Anadolu'daki hâkimiyetlerinin ortadan kalktığı 14. Yüzyıl başları itibariyle Venedik, Ceneviz, Katalan ve diğer İtalyan ve Grek şehir devletlerinin ilgisi Batı ve Güneybatı Anadolu'daki beyliklere özellikle Aydın ve Menteşe beylikleri üzerine yönlenmiştir. Bu süre zarfında özellikle 1331-1414 yılları arasında süregelen savaşlar, ittifaklar yanında, ticari antlaşmalar da yapılmıştır.¹⁴⁷ Bu antlaşmalar bağlamında Venediklilerin Anadolu beyliklerinde örneğin 1331 yılında Menteşe beyliğinin sınırları içindeki Balat(Milet)'ta konsolos bulundurma hakkına sahip oldukları görülmektedir.

Bu antlaşmaların hukuki bakımdan en mühim tezahürü de şüphesiz bu konsoloslar vasıtasıyla Venedikli ve sair İtalyan, Katalan ve Avrupalı tüccarların kendi yasalarına tabi olacak şekilde, kapitülasyon elde ederek, hususi yargı ayrıcalıklarını elde edebilmiş olmalarıdır.¹⁴⁸ Bu noktada bu beylikler Osmanlı Devletinde daha önce Venediklilere "balyo" bulundurma izni vermişken, Osmanlı Devletinde bu süreç Fatih döneminde 18 Nisan 1454 tarihli antlaşma ile gerçekleşebilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁵Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.171.

¹⁴⁶Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.188-191.

¹⁴⁷M., Delibaşı, (1984), Elizabeth a. Zachariadou, trade and crusade. Venetian crete and the emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415), Venice 1983. library of the hellenic institute of Byzantine studies-no 11 . 8°, xxxvi + 276 s. 11 levha, edeni \$ 20, *Belleten*, c.48, S.189-190, ss.343-352, Ankara: TTK Yayınları, s.343; Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.199; B., Aktaş Kütükçü, (2023), Osmanlı ahidnâme geleneğinin doğuşu: Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemi ahidnâmeleri hakkında bir araştırma, *Kütüphane, Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, ss.163-174, İstanbul: Medeniyet Üniversitesi yay., s. 169.

¹⁴⁸Burada özellikle Karamanoğlu İbrahim Bey'in 12 Şubat 1453

¹⁴⁹Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s.485.

Kapitülasyonların Osmanlı Devletinde ortaya çıkışı noktasında çeşitli iddialar olmakla birlikte ticari ve hukuki boyutlarıyla tam anlamıyla imtiyaz niteliği taşıyan ilk örneğinin Kanûni Sultan Süleyman döneminde 1535 yılında Fransa'ya yönelik tanınan hakların olduğu noktasında çok sayıda iddia ve görüş mevcuttur.¹⁵⁰

Her ne kadar farklı görüş ve yaklaşımlar¹⁵¹ olsa da Amerikalı diplomat ve eğitimci Philip Marshall Brown(ö.1966)'ın da ifadesiyle, Türkiye'de yaşayan ve olağanüstü haklara sahip olan yabancıların, sahip oldukları ayrıcalıkları ihtiva eden kapitülasyonlar ve hatta ticaret antlaşmalarının temel hareket noktası 1535 tarihli kapitülasyon olmuş dolayısıyla diğer devletler de Fransa'ya tanınan geniş haklardan istifade etmek istemişlerdir.¹⁵² Bu antlaşmadan hareketle Fransızlarla yedi adet¹⁵³ olmak üzere İngiltere, Hollanda, Avusturya, Rusya, İspanya, Belçika, Toskana gibi birçok devletle kapitülasyon ve ticaret antlaşması imza olunmuştur.¹⁵⁴ Son olarak 1868 senesinde Portekizlilerle yapılan ticaret antlaşmasıyla bu süreç son bulmuş, bu tarihten sonra herhangi bir devletle ticaret anlaması yapılmamıştır.¹⁵⁵

Kapitülasyonlar bağlamında ise 1740 sözleşmesinin bütün devletler açısından bağlayıcılığı ve devamlılığı olması sebebiyle herhangi bir yenileme söz konusu olmamış, 1914 yılında I. Dünya Savaşının başlamasıyla Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı

¹⁵⁰M.B.C., Collas, *La Turquie en 1864*, Paris: E. Dentu Libraire, s. 29; B., Konan, (2006), *Osmanlı devletinde yabancıların kapitülasyonlar kapsamında hukuki durumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 9.

¹⁵¹Bu noktada merhum Halil İnalçık farklı yaklaşım sergilemektedir. Ona göre; “İlk gerçek Osmanlı kapitülasyonu, 7 Cemâziyelevvel 977 (18 Ekim 1569) tarihli olanıdır. Kanûni Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyon, aslında Memlûk kapitülasyonlarının yenilenmiş şeklidir. II. Selim'in tahta çıkmasından sonra 977'de (1569) genel bir kapitülasyon zaruri oldu. Kral, Claude du Bourg'u İstanbul'a işleri düzene koyması için gönderdi ve Claude du Bourg herhangi bir zorlukla karşılaşmadan bir ahidnâme almayı başardı. Elçi Noailles, 1572'de bu ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir.” Bkz. H., İnalçık, (2000), İmtiyâzât(Osmanlı dönemi kapitülasyonların karakter ve mahiyeti), *TDVİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, s.248; Benzer görüş için bkz. E., Plon, (1898), *Le régime des capitulations*, Paris: Libraire Plon, s.53; J.C.A., Gavillot, (1875), *a.g.k.*, s. 24.

¹⁵²P.M., Brown, (1914), *Foreigners in Turkey; their juridical status*, Princeton: Princeton University Press, s. 34.

¹⁵³İbnüzzıya Ahmed Reşid, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Mısır harbi sonrasında imzalanan 1802 tarihli antlaşmayı içeriği ve 1740 tarihli son kapitülasyon sözleşmesini tasdik etmesi bakımından kapitülasyon olarak kabul etmekte ve bu sayıyı sekize çıkartmamaktadır. Öte yandan kimi müelliflerin de 1604, 1635, 1640 ve 1649 tarihli antlaşmaları da kapitülasyon olarak addettiklerini ve bu sayıyı, on iki adet olarak zikrettiklerini iddia etmektedir. Bkz. İbnüzzıya, (1324/1908), Muahedâtımız 5: Fransa kapitülasyon I, *İstişare*, Numro: 6, ss. 256-261, İstanbul: Suat Muhtar, s. 261.

¹⁵⁴Kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmalarının detayı için bkz. N., Kurdakul, (1981), *Osmanlı devletinde ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.

¹⁵⁵N., Kurdakul, (1981), *a.g.k.*, s. 397.

olarak feshedilmiştir.¹⁵⁶ Ne var ki savaş bitiminde Osmanlı Devleti mağlup devletler tarafında yer aldığından kapitülasyonların hükümleri, Sevr Antlaşmasıyla, yine bağlayıcı hale gelmiş¹⁵⁷, sonrasında bu antlaşmanın hükümlerini yok sayan ve Milli Mücadele neticesinde imza olunan Lozan Antlaşmasıyla da tümüyle kaldırılmıştır.¹⁵⁸

Bu uygulamanın bahsi geçen devletler nazarındaki en mühim faydası, Osmanlı Devleti başkentinde elçi, mukim, balyos gibi memurlar ve yine devletin önemli iskelelerinin olduğu şehirlerde konsolos bulundurma hakkını elde etmeleri ve bu suretle yerel yöneticilerin keyfi uygulamalarına karşı kendilerini savunabilecek durumda olabilmeleridir.¹⁵⁹ Gerçekten de Osmanlı Devleti de bu elçilere, konsoloslara ve diğer görevlilere gerek ilgi ve ihtimamı göstermişlerdir. Gelen elçiler, Osmanlı sınırlarına girdiği andan itibaren bir mihmandar tarafından karşılanmış, yol, konaklama ve yeme-içme masrafları da dâhil her türlü ihtiyaçları karşılanmıştı.¹⁶⁰

Osmanlı Devleti belgelerinde “*İş bu ahidnâme-i hümayûn-ı sa’âdet-makrûnun mazmûn-ı şerîfi ile ‘amel oluna.*” şeklindeki ifadesiyle cari olan kapitülasyonlar kendi terminolojisinde “uhûd-ı atika yahut imtiyâzât-ı mahsusa” olarak da ifade olunan bu belgeyi bir berât-ı şerîf ile hayata geçiren Osmanlı padişahlarının yaşam ömrü ile

¹⁵⁶Osmanlı Devletinin bu tavrına müttefikleri olan Almanya ve Avusturya dahi tepki göstermiş fakat mevcut siyasi ortam ve gerginlik nedeniyle daha fazla üsteleyememişlerdir. Bkz. P., Renouvin, (1969), *Birinci dünya savaşı tarihi(1914-1918)*, c. I, çev., Adnan Cemgil, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, s. 274.

¹⁵⁷Sevr Antlaşmasında, “Ahkâm-ı Husûsiye” başlığı altında yer alan 6. Fasılın 373. Maddesinde bu madde şöyle açıklanmıştır: “*İşbu muahedenâmede muhalif kuyûd-u mahsusa olmadıkça, işbu kısmın mündericâtı kapitülasyon usulü yahut kapitülasyon makamına kaim olacak sair bir suret-i tesviye ile Düvel-i Müttefika tebaasına bahşolunan daha vasi hukukun meriyetine mani teşkil etmeyecektir.(Bu antlaşmada, aksini ifade eden bir madde olmadıkça, kapitülasyonların içeriği veya kapitülasyonların hükümlerinin yerine geçecek başka bir düzenleme ile Müttefik Devletlerin vatandaşlarına sağlanan ayrıcalıkları koruma altına alan hukuk sistemine engel olmayacaktır.*” Buna göre; kapitülasyonlar ya da içerdiği hükümler herhangi bir farklı yasal düzenleme yapılsa dahi güvence altına alınmıştır. Bkz. N., Erim, (1953), *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*, c. I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmalar), Ankara: TTK Basımevi, s. 670-671.

¹⁵⁸Antlaşmanın 28. Maddesindeki hüküm aynen şu şekildedir. “*Tarafeyn-i aliyeyn-i âkideyn Türkiye’de Kapitülasyonların kâffe-i nokta-ı nazardan tamamen ilgasını her biri kendisine taallûku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler.(Antlaşmayı imzalayan taraflar, Türkiye’deki kapitülasyonların her yönden tamamen sona erdiğini kendileriyle olan ilgisi bakımından kabul ettiklerini beyan etmektedirler.*” Bkz. Düstur, (1931), *Üçüncü Tertip*, c. 5, İstanbul: Necmi İstikbal matbaası, s. 32;

¹⁵⁹R., Mantran, (1990), 17. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul(kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih incelemesi), c. II, Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara: TTK Basımevi, s. 144.

¹⁶⁰1692-1711 yılları arasında İstanbul’da Fransa Devletini temsilen elçilik yapan Charles de Ferriol’ün karşılanması ile ilgili olarak bkz. A., De La Motraye, (1723), *A. De La Motraye’s travels through Europe, Asia and into part of Africa; with proper cutts and maps*, Volume: I, London: Printed fort he author, s. 177.

sınırlıydı. Bu sınır 1740 tarihinde ortadan kalkarak, bütün batılı devletler için süresiz hale gelmiştir.¹⁶¹ Ahidnâmenin son cümlesi bu hususu veciz bir şekilde izah etmektedir.¹⁶²

Bu ahidnâme bağlamında kapitülasyonların yabancı tüccarlara sağladığı ayrıcalıkları şu şekilde ifade etmek mümkündür.

Buna göre evvela; Fransız tüccarlardan biri borçlu olarak öldüğünde, borcu varsa kefilinden istenilecek, yoksa kimseden talep olunmayarak, malları yağma olunmayıp, varsa varislerine, yoksa da konsolos aracılığıyla kendi memleketinden birine teslim edilecek, bu işi halletmekle yükümlü memurlar tarafından, herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır.¹⁶³

İkinci olarak; Fransız konsolos, tercüman ve tüccarlar, alım-satım, kefalet gibi resmi işlemlerinde kadıya giderek, deftere kayıt yaptırarak bunu gösterir bir senet alacaklar ve bütün davaları bu senede göre görülecektir. Elinde senedi olmayanların davası görülmeyecek, yalan beyanda bulunur ya da kefil gösterirse cezalandırılacak ancak kefil gösterildiği halde aslında kefil olmayanlar da cezalandırılmayacaklardır.¹⁶⁴

Üçüncü olarak; bir Fransız esir olarak bulunduğunda, elçi veya konsolosları tarafından kendi tebaalarından olduğu tasdik edilirse sahipleri ve vekilleriyle birlikte İstanbul'a gönderilerek davaları orada görülecektir.¹⁶⁵

Dördüncü olarak; Fransız tüccarların davaları tercümanları eşliğince dinlenecek, tercümanları meşgul ise gelmeleri beklenecek, ancak tercümanlar da bu durumu suiistimal etmeyerek davaları durdurma ya da engelleme girişiminde bulunmayacaklardır. Öte yandan Fransızların birbirileriyle olan davaları kendi elçileri ya da konsolosları tarafından kendi hukuk sistemleri çerçevesinde görülecek ve herhangi bir müdahalede bulunulmayacaktır.¹⁶⁶

¹⁶¹A., Reşid, (1928), *a.g.k.*, s.4; B., Apaydın, (2013), *a.g.k.*, s.48.

¹⁶²"*fî-mâ-bâd ahidname-i hümayunun şurût ve ve kuyadına ri'ayet ve hilafına hareketten mücanebet olunmak üzere Devlet-i Aliyyemin mu'ayyen olan iskelelerinde ve sa'ir iktiza eden mahallerinde vâki bil cümle hükkânı ve zabıtana tenbîhat-ı ekideyi hâvi evamir-i aliyye ısdar ve irsal ve mehakimde sicillata kayd ve isbat olunmağa müda'ade-i aliyye erzani kılın.*" Bkz. Yazarı yok, (1294/1877), *Muahadat Mecmuası*, c. 1. Cüz:1, İstanbul: Hakikat Matbaası, s. 35.

¹⁶³M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *Kapitülasyonlar: tarihi menşei asılları*, İstanbul: Kanaat Matbaası, s. 144

¹⁶⁴M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 144-145.

¹⁶⁵M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 145.

¹⁶⁶A., Nusret, (1325/1909), *İmtiyâzât-ı ecnebiye yahud 'uhûd-ı 'atika*, İstanbul: Matbaa-i Jirayir Keteon, s. 12; M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 145.

Beşinci olarak; Fransız ve Osmanlı tebaasından tüccarlar arasında cereyan eden davalarda, davaya konu olan meblağ 4000 akçeden¹⁶⁷ fazla ise, taşra mahkemeleri bakmayacak İstanbul'da Divân-ı Humâyûna havale olunacaktır.¹⁶⁸

Altıncı olarak; Fransız elçilerin yanında ve davalarda tüccarlara eşlik etmek suretiyle görevli olan tercümanlar da onların haklarından yararlanabileceklerdir. Fransız elçiler, istedikleri tercüman ve yasakçılarla çalışabilecek, kendilerine uygun olmayanları çalıştırıyor diye yalan haberler yapılmayacaktır. Konsolosların tayin ettiği tercümanlar vasıtasıyla mahkeme işleri görülecektir. Bu tercümanlar elçi ve konsolosların dolayısıyla Fransa Devletinin vekilleri kabul edildiklerinden görevleri esnasında tutuklanmayacak, herhangi bir kusurları olur ve suça karıştırlarsa konsoloslarından başka kimse müdahalede bulunmayacaklardır.¹⁶⁹

Yedinci olarak; Fransız konsolos ve tüccarların başka konsolos ve tüccarlarla aralarında dava olduğunda, şayet onların rızaları olursa İstanbul'a havale olunacak, onların izni olmadan kadı, gümrük yetkilisi gibi görevliler tarafından bu davalara müdahale edilmeyecektir.¹⁷⁰

Sekizinci olarak; Fransız konsolos ya da tüccarlardan biri iflas ederse, borcu alacaklıya kalan eşyalarından tahsil edilecek, alacaklının elinde Fransız yetkili makamlarınca düzenlenmemiş kefalet senedi olmadan kefillerden tahsilat yapılmayacaktır.¹⁷¹

¹⁶⁷Bu uygulama esasen bütün devletler için bağlayıcı olup, bazı devletlerle yapılan münhasır ticaret antlaşmalarında farklılıklar olduğu da tespit edilmiştir. Örneğin; İtalyan şehir devletlerinden Toskan ile 5 Şubat 1832 tarihinde imza olunan ticaret antlaşmasının, yargılama ile ilgili hükümlerini ihtiva eden 6. Maddesinde sınır 3000 akçe olarak belirlenmiştir. Bkz. N., Kurdakul, (1981), *a.g.k.*, s. 202.

¹⁶⁸M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 148.

¹⁶⁹M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 148.

¹⁷⁰M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 149.

¹⁷¹M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 149.

Dokuzuncu olarak; gerçekten Fransız gemisi olmak koşuluyla, bu gemilerle Fransız tüccarlar tarafından getirilip götürülen mallardan “selametlik akçesi”¹⁷² dışında “masdariye”¹⁷³ vergisi alınmayacaktır.¹⁷⁴

Onuncu olarak; Fransız tüccarlar getirdikleri malları istedikleri kişilere satabilecek bu konuda zorlamaya tabii tutulmayacaklardır. Tüccarların getirdikleri mallar nerede satılır ise oranın gümrüğü tarafından vergisi tahsil olunacaktır.¹⁷⁵

On birinci olarak; Fransız tüccarları için çalışan aracı/simsarlar hangi milletten olursa olsun, kendilerine saldırıda bulunulmayacak, Yahudilerden biri bu göreve gelmek isterse, oluru Fransız tüccarın önceliğine bırakılacak, bunlardan herhangi biri yaralanır ya da ölürse yerine gelenlerden hisse ya da gedik istenmeyecek¹⁷⁶, aykırı harekette bulunanlar cezalandırılacaktır.¹⁷⁷

On ikinci olarak; Osmanlı Devleti ya da Osmanlı tebaası tüccarlardan, Fransızlar adına düzenlenmiş poliçelerin ödemesi, Fransız tüccar poliçeyi kabul etmedikçe, alınmayacak, zorlama ve baskı olmayacak, ödeme yapılmadığını gösterir kâğıtlar istenirse, konsolos ve tüccarlar kabul etmeyip, dikkatli davranacaklardır.¹⁷⁸

On üçüncü olarak; Daha önceden davası görülmüş olan Fransız tüccarlar, konsolos ve tercümanlarının bilgisi olmadan, onlar gelmeden, yeniden dava için

¹⁷²Halk arasında “*ayakbastı parası*” şeklinde de tabir olunan bu harç, tüccar taifesinden, derbent ve geçitlerden geçerken alınan vergi türüdür. 1826 yılında İhtisap Mukataasının oluşturulmasıyla önce değişikliğe uğramış Tanzimat’tan sonra da kaldırılmıştır. Bkz. M.Z., Pakalın, (1993), *a.g.k. III*, s. 153.

¹⁷³Tanzimat öncesi ülkeye giriş yapan mallar için gümrüklerde tahsil edilen vergi çeşididir. Özellikle hamr cinsi alkollü içeceklerden alınan vergi olarak da tabir olunur. Bkz. M.Z., Pakalın, (1993), *a.g.k.*, s. 413; H.1080/M.1669 tarihinde Fransızlarla yapılan ahidnâmede, bu verginin oranı %3 olarak belirlenmiştir. Bkz. S., Südi, (1996), *Defter-i muktesid*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, Isparta: Yayın evi yok, s. 204.

¹⁷⁴Bu vergiler ve sair diğer vergiler ile ilgili detaylı malumat Fransızlarla 5 Haziran 1673 tarihinde yapılan Kapitülasyon antlaşmasında yer almaktadır. Bkz. N., Kurdakul, (1981), *a.g.k.*, s. 78; M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 150; Batılı araştırmacıların çoğunluğu Osmanlı hukuk sisteminin özellikle Tanzimat öncesi dönemlerde keyfi olduğu yönünde fikir birliğine sahiptir. Bu noktada, Maurits H. Van den Boogert, Merlijn Olon’dan naklettiği ifadesinde, aslında bu durumun tam olarak böyle olmadığı, Osmanlı Devletinde var olan avarız türünden ve keyfi denilebilecek vergilendirme usullerinin esasen Avrupa’da da “*avania*” adı altında uygulandığından bahsetmekle, vaziyetin karmaşıklığına vurgu yapmaktadır. Bkz. M.H., Boogert, (2008), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı hukuk sistemi: 18. yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlılar*, çev., Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: İş bankası Kültür Yayınları, s. 117.

¹⁷⁵M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 150.

¹⁷⁶Bu maddenin Batılı devletlerin Osmanlı tebaası gayrimüslimlere yönelik koruyuculuk hakkı elde etmelerine etkisi için bkz. R.S., Sonyel, (1991), Osmanlı imparatorluğunda koruma (protégé) sistemi ve kötüye kullanılışı, *Belleten*, c. 55, S. 213, ss.359-370, Ankara: TTK Yayınları, s. 360-361.

¹⁷⁷M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 151.

¹⁷⁸M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 152.

çağrılmayacak, mübaşir ya da çavuş gönderilmeyecektir. Osmanlı tebaasından birisi Fransızlardan birini dava ederse elinde senedi olmadan, dava görülmecektir.¹⁷⁹

On dördüncü olarak; Osmanlı tebaası ile Fransız tüccarlar arasında görülen alacak verecek davalarında, dava sonuçlandığında ortaya çıkan, “mübaşiriye”¹⁸⁰, “ihzariye”¹⁸¹ gibi harçlar %2’den fazla talep olunmayacaktır.¹⁸²

On beşinci olarak; Fransız gemileri Osmanlı Devleti yahut tebaasından birileri tarafından kiralanmak isterse, bu durum konsolos izni ve gözetiminde gerçekleşecek, onun uygun gördüğü gemiler kiralanabilecektir. Elçi ve konsolos bulunmayan yerlerde sahiplerinin izni ile de kiralanabilecek fakat gemileri yüklü ise boşaltılması için zorlanmayacaklardır.¹⁸³

Yukarıda ana hatlarıyla yer alan hususlardan özellikle üçü önem arz etmektedir. Bunlardan ilki müstemmen ile Osmanlı tebaası arasında görülen davalarda davaya konu olan miktar 4000 akçeyi aştığı takdirde bu davanın Divân’da görülecek olmasıdır. İkinci husus ise, hangi milletten olursa olsun, Osmanlı tebaası olmayan müstemmenlerin kendi aralarındaki davaların kendi konsolosluklarında görülecek olmasıdır.¹⁸⁴

Bu iki hususla alakalı olarak 1651 yılında İzmir’de meydana gelen şu hadise dikkat çekicidir. Öyle ki bu olay, adli bir vaka olmasının yanında Osmanlı- İngiliz diplomatik ilişkileri ve ayrıca Osmanlı bürokrasisindeki çekişmeleri de ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. Anlatılar arasında birçok çelişkiyi ihtiva eden ve 1651 yılında cereyan eden olayda, Şeyhülislam Bahaî Mehmed Efendi, İstanbul’daki İngiliz konsolosu Bendish’i, kendi konağında hapsetmiş hatta Naima’nın anlatımına göre darp etmiştir.¹⁸⁵ İngiliz konsolos ile Şeyhülislam arasındaki anlaşmazlığa sebep olan olayın başlangıcında ise görünürde adli ancak arka planda yine politik bir hadisenin yer aldığı düşünülmektedir.

¹⁷⁹M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 153.

¹⁸⁰Mübaşiriye de ihzariye de olduğu gibi devletçe bir işi yapmakla görevlendirilen kişilerin gittikleri yerdeki halktan aldıkları yolculuk harcırah bedelidir ki Tanzimat’tan sonra bu harç halktan alınmayarak, yol masrafı şeklinde doğrudan devlet tarafından ödenir olmuştur. Bkz. M.Z., Pakalın, (1993), *a.g.k.*, s. 592.

¹⁸¹İhzariye; devletçe ya da mahkemece birine yapılan, bedeli çağrılan tarafından ödenen, çağrıyı götürmekle görevli muhızr yahut mübaşirin yol masrafını ihtiva eden tekâlif-i örfiyeden olan harca verilen addır. Bkz. M.Z., Pakalın, (1993), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü II*, İstanbul: MEB Yayınları, s.45.

¹⁸²M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 153.

¹⁸³M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *a.g.k.*, s. 154-155.

¹⁸⁴B., Apaydın, (2013), *a.g.k.*, s.189.

¹⁸⁵Naima Efendi(1283/1866), *Naima Tarihi*, c. V, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/9a0717fb-a07f-4e5f-9880-e06a44cc6d0d>, s. 54-59.

İddialara göre aynı zamanda Bahaî Efendinin yeğeni olan İzmir kadısı Haşimizâde ile İzmir konsolosu arasında yaşanan olayda, yerli kaynaklara göre İzmir’de yaşayan bir İngiliz tüccar kadıya giderek, esasen konsoloslukta görülen bir davada, konsolosun kendisini zarar uğrattığından şikâyetle davacı olmuş, konsolos da kadının, davaya konu olan meblağ iki yük(İki yüz bin) akçe olmakla, 4000 akçeden fazla olduğundan, kendisinin bu davaya bakamayacağını ve bu durumun ahidnâmelere aykırı olduğunu belirtmesi üzerine kadı davayı zorla görmek isteyince konsolos sert ikazlarla oradan ayrılmıştır.¹⁸⁶

Olayın adli boyutu ile ilgili farklı anlatımlar da mevcuttur. Şöyle ki; Daniel Goffman’a göre esasında, İzmir kadısının zorla görmek istediği dava, yukarda bahsi geçen İngiliz tüccar ile İzmir konsolosu arasındaki dava değildir. Bahsi geçen olayda, sabık konsolos kadıya ahidnâme hükmüne istinaden, İngiliz tebaası arasındaki davalara müdahale edemeyeceğini hatırlatması üzerine, Girit meselesinde Venediklilere yardım ettiği ve yasal olmayan yollardan onlarla ticarete devam ettiği şüphe ve gerekçesiyle konsolosu yargılamak ve cezalandırmak isteyen kadının, Osmanlı tebaasından bir Ermeni ile konsolos arasındaki eski bir davayı gündeme getirdiğini, konsolos da o dava ile ilgili de ahidnamâme çerçevesinde burada iki yüz bin akçeye baliğ olduğundan burada görülemeyeceğini ve ancak İstanbul’a havale edebileceğini yine sert bir biçimde ifade etmiş ve mekânı terk etmiştir.¹⁸⁷

Bunun üzerine, kadı durumu başkentteki aynı zamanda amcası olan Şeyhülislam Bahaî Efendi’ye bildirince, Bahaî Efendi de İstanbul’daki İngiliz konsolosu Bendish’i makamına çağırtmış, hatta İzmir kadısından aldığı, İzmir konsolosunun, o dönem büyük bir krize sebep olan Osmanlı-Venedik ilişkilerindeki Girit meselesi ve Venediklilerin Çanakkale boğazını kuşatması hadiselerinde, Venediklilere yardım ettiklerine dair, istihbarata istinaden, konsolosu şiddetli bir biçimde uyarmış, konsolos da kendisine karşılık verince, Bahaî Efendi konsolosu kendi evinde bir süre hapsedmiştir.¹⁸⁸ Olayın bu noktaya gelmesinde belki de Şeyhülislam Bahaî Efendi’nin ilk başta kadının ilamıyla beraber durumu Sadrazam Melek Ahmed Paşa’ya bildirmesi ve konsolosun bu hususlarda

¹⁸⁶Bkz. M., İpşirli, (1991), Bahaî Mehmed Efendi, *TDVİA*, c.4, İstanbul: TDV Yayınları, s.463-464.

¹⁸⁷D., Goffman, (1998), *Britons in the Ottoman empire 1642-1660*, Seattle: University of Wahington Press, s.181; Devletü’l-Meşâyih adlı eserde de durum Goffman’a benzer şekilde anlatılmaktadır. Bkz. A., Yıldırım, (2014), *Müstakimzade Süleyman Saadeddin’in devhatü’l-meşâyih Osmanlı şeyhü’l-islamıların biyografileri adlı eserinin transkripsiyon ve değerlendirilmesi*, Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 145.

¹⁸⁸D., Goffman, (1998), *a.g.k.*, s. 182.

uyarılması gerektiği noktasındaki tavsiyesi üzerine, Sadrazam Melek Ahmed Paşa'nın işlerinin yoğunluğundan bahisle, olayı Şeyhülislam'a havale etmesi etkili olmuştur.¹⁸⁹ Sonrasında ise konsolos ev hapsindeyken durumu, sarayda yakınlık kurduğu ve Bahaî Mehmed Efendi ile araları pek de iyi olmayan ağalara bildirince, onların girişimleriyle, olay diplomatik bir krize dönüşmesin denilerek, Şeyhülislam Bahaî Efendi görevden alınmıştır.¹⁹⁰

1.2.2.2. Tüccar

İnsanın diğer canlılarla ortak olarak beslenme-barınma-üreme şeklinde üç temel ihtiyacının olduğu bilinmektedir.¹⁹¹ Bu temel ihtiyaçların özellikle beslenme-barınma(giyinme de dâhil) kısmı iktisadi ve ticari ilişkilerin kaynağıdır. Zira bu hedef insanı üretime, ürettiğini tüketme anlayışının ürünü olarak alışverişe yani ticarete yönlendirmektedir.¹⁹²

Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren ticaretin odağındaki mekânlara hükmetmeye başladığından, iktisadi faaliyetlerin bu en önemli kolunu görmezden gelmesi düşünülemezdi. Zira yukarıda “Hukukun Şer’iliği ve Örfiliği” meselesini izah ederken Osman Gazi'nin ilk icraatları arasında subaşı ve kadı tayininin ardından pazarın kurulması ve bunun işleyişini sağlamak adına Kanûn vazedilmesi konunun ehemmiyetini arz etmektedir. Bu bağlamda ticaretin geliştirilmesi ve korunmasının yanında üretici ve tüketicinin zarar görmesini engellemek bakımından denetim mekanizmasını etkin bir biçimde kullandığı da dikkatten kaçmamaktadır.¹⁹³ Öte yandan tüccarlara yönelik

¹⁸⁹Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, (1334/1916), *İlmiye Salnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, s. 459.

¹⁹⁰Goffman, bu olayda gerek Osmanlı gerek İngiliz bürokrasisindeki çekişmeye dikkat çekmektedir. Ona göre, kendinden önceki konsolos Hyde ile rekabet halinde olan Bendis'in, İzmir'de sabık konsolos Hyde'a yakın tüccarlar tarafından oyuna getirildiğini fakat nihayetinde, Bahaî'nin görevden alınmasıyla kendi konumunu güçlendirdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Bahaî'nin de Bendis ile yakın olan ve kendisinin hazzetmediği saray ağaları tarafından bu olay bahane edilerek, alaşağı edildiğini de vurgulamaktadır. Bkz. M.C., Fissel-D., Goffman, (Autumn-1990), Viewing the Scaffold from Istanbul: The Bendysh-Hyde affair 1647-1651, *A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol: 22, No: 3, pp. 421-448, <http://www.jstor.org/stable/4051180>, s. 445-446.

¹⁹¹G., Soylu, (1973), Anadolu'nun prehistorik devirlerinde avcılık izleri, *Antropoloji*, S.8, ss.27-51, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s.1.

¹⁹²W., Heffening, (1997), Ticâret, *İ.A*, c.12/1, ss.257-263, Eskişehir: MEB Yayınları, s.258.

¹⁹³A., Tabakoğlu, (2000), *Türk iktisat tarihi*, İstanbul: Dergah yay., s.234; Mühimme Defterlerinden anlaşıldığı üzere madrabazlar ve faaliyetleri sıkı şekilde denetime tabi tutulmaktadır. Yine kayıtlardan anlaşıldığına göre bu zümrenin ellerindeki malları stokladığı, bu nedenle İstanbul'da zahire cinsinden erzak sıkıntısı yaşandığı ve bu doğrultuda kadınların zaman zaman uyarıldıkları anlaşılmakta ve bu durumun tespit edilerek madrabazların ellerindeki malların usulünce ve belirlenen narhlara göre satın alınması ve bu hususlar da ihmale göz yumulmayarak özür kabul olunmayacağı, bizzat padişah fermanıyla bildirilmektedir. Söz konusu durum örnekteki fermana şu şekilde ifade edilmektedir: “*Silivri kâdisına hüküm ki: Hâliyâ mahrûse-i İstanbul'da tereke bâbında müzâyaka olmağın buyurdum ki: Vusûl buldukda,*

bilhassa örfi idareden kaynaklı keyfi uygulamaların ve hukuk dışı yaptırımların da engellenmeye çalışıldığı da görülmektedir.¹⁹⁴

Klasik dönem Osmanlı Tarihiyle ilgili bilgileri ihtiva eden kayıtlara ve özellikle de Mühimme Defterlerine bakıldığında tüccar zümresi tarif edilirken en fazla kullanılan kavramların “bezirgân¹⁹⁵ ve madrabaz¹⁹⁶” olduğu görülmektedir. Bu kavramlar, yerli, yabancı, Müslüman, Gayrimüslim ayırt etmeksizin, Osmanlı ülkesinde ticaret yapan ya da Osmanlı Devleti tebaasından olup, ülke dışında ticaretle meşgul herkes için kullanılmaktadır.¹⁹⁷

Halk arasında yakın zamana kadar dahi aşağılama ve hakaret içerikli olarak da kullanılan bu ifadelerin; sabit bir mekânlarının olmayışı, hile ve desise unsurlarını kullanabilmeleri, malın pazarlanması ve satışı esnasında sergiledikleri tutumlar,¹⁹⁸ faizle para işletme ve borçlandırma usulleri gibi etkenlerden dolayı bu zümreye yakıştırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

aslâ te'hîr itmeyüp taht-ı kazânda eger matrabâzlarda ve sâ'ir re'âyâda der-anbâr olmuş tereke var ise eger matrabâzdadur ve eger re'âyâdadur, sâhibleri ve yâhûd vekîlleri ile mahrûse-i mezbûreye tereke getürmek için varan gemilere narh-ı rûzî üzre bey' idürüp gemilerine tahmil idüp mahrûse-i mezbûreye gönderesin. Husûs-ı mezbûr mahall-i ihtimâmdur. Bu husûsda kimesneye i'timâd itmeyüp kendün bi'z-zât taht-ı kazânı yoklayup görüp eger matrabâzda ve eger sâ'ir re'âyâdadur, her kimde tereke bulunursa kendü ma'îşetleri ve zirâ'at için kifâyet mikdârı koyup dahi ziyâdesin emrüm üzre tereke için varanlara narh üzre bey' idüresin. Şöyle ki, bu bâbda ihmâl idüp ve yâhûd kimesneye himâyet idesin, sonra taht-ı kazânda matrabâzlarda ve sâ'irde der-anbâr olmuş tereke bulına, aslâ özüün makbûl olmak ihtimâli olmayup mu'âkab olman mukarrer bilüp ana göre mukayyed olasın.” Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1648a.

¹⁹⁴17. Yüzyılın ilk çeyreğini ihtiva eden, 82-1 numaralı Mühimme defterinde yer alan 719 numaralı hükümde, İran'dan gelen tüccarların, Erzurum'da Pasinler sancağında yaşadıkları zorluğun giderilmesi hususunda Pasinler kadısına yönelik, Acem tüccarlarından “selamlık” adı altında alınan akçeden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş ve bu durumun “hilâf-ı şer'-i şerîf rencîde” ifadesiyle hoş karşılanmadığı vurgulanmıştır. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 82-1, 719.

¹⁹⁵M., İpşirli, (1992), Bezirgân, TDVİA, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.103-104; Türkçe Sözlük, (1998), Bezirgân, Türk Dil Kurumu, c.1, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfikar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi, s.284.

¹⁹⁶Farsça, matrak+baz sözcüklerinden türeyen bu kavram; hayvan, balık, sebze ve meyve gibi türlü yiyecekleri toptan ve dolayısıyla ucuz alarak daha yüksek fiyatlara satan kimselere verilen addır. Mecazen hile yapan anlamında da kullanılmaktadır. Halk arasında daha ziyade bu şekilde kabul görmüştür. Bkz. Türkçe Sözlük, (1998), Madrabaz, Türk Dil Kurumu, c.2, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfikar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi, s.1481.

¹⁹⁷Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 149.

¹⁹⁸14. Yüzyılda Endülüs İspanya'sında yaşamış ve toplumsal hayatı ilgilendiren birçok hususta fikir beyan etmiş olan, meşhur İslam âlimi İbn Haldun(ö.1406), “Kitâbü'l-İber” adlı eserinin, “Mukaddime” şeklinde isim yapmış ve sonraları ayrı bir eser olarak telakki olunan sunuş bölümünde, “Tacirin mesleğini icra etmesi için, çok maharetli hareket etmesi, malı haddinden fazla övmesi, müşterilere kurnazlık ve sebatla muamele etmesi lazımdır ki bütün bunlar insanoğlunun şeref ve adalet hissi ile seciyesi üzerinde elverişsiz bir tesir icra eder.” şeklindeki izahıyla halkın tüccar sınıfına karşı olumsuz yaklaşımını, yerine göre hoş olmayan adlandırma ve yakıştırmaların gerekçesini tespit etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bkz. W., Heffening, (1997), a.g.k., s.262.

¹⁹⁹H., İnalcık, (2022), Devlet-i 'aliyye Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar-I, klasik dönem(1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, s.266.

Kuruluşundan Tanzimat olarak adlandırılan döneme kadar geçen süreçte Osmanlı sınırları içinde yaşayan insanların hukuki statülerini belirleyen en temel olgu din olmuştur. Buna göre insanların maiyet ve mahiyetini Müslüman olup olmamaları belirlemiştir.²⁰⁰ İslam dinine mensup olanlar devlete ait görev ve sorumlulukları yüklenme bakımından öncelikli olup gayrimüslimler ise devlete ve onun otoritesine itaat ettikleri, kendileri için uygun görülen vergileri ödedikleri, kimliklerini belli edecek, kıyafetleri ve buna benzer ayrımları gösterecek pozisyonlarını sürdürdükleri müddetçe her türlü koruma ve güvence altında olduklarından zimmet altında olan, can, mal ve namusları devletin zimmetinde olan anlamında kendilerine “ehl-i zimmet” ya da “zimmi” denilmiştir.²⁰¹ İslam Hukukuna göre “ehl-i kitap” olarak kabul gören, Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler ve Sabiîler, zimmi statüsüne tabii olup, bahsi geçen koruma kalkanının altındadırlar.²⁰² Ehl-i kitaptan olmayanlar da putperest(müşrik) olarak nitelenmiş ve koruma statüsünün dışında tutulmuşlardır.

Bütün bu hukuki yapı ve süreçler dikkate alındığında Osmanlı tüccar zümresi başlangıçta Müslüman ve Müslüman olmayan ve yanı sıra müstemen adı verilen yabancı tüccarlar olmak üzere 3 temel gruptan oluşmaktaydı. Ancak 18. Yüzyıl sonları itibariyle aslında yine Müslüman ve gayrimüslim tebaa içinden çıkacak şekilde iki yeni zümre daha ilave olundu. Bunlar gayrimüslimler için Avrupa, Müslümanlar için ise Hayriye tüccarları şeklinde adlandırıldılar. Buna göre zaten en başta bu özelliğe haiz olan müstemenlerin yanında Avrupa ve Hayriye tüccarları da yukarıda izah olunduğu üzere “beratlı” statüsüne kavuştular. Dolayısıyla Osmanlı tüccar taifesini tasnif ederken beratlı ve beratsız şeklinde tanımlamak kavramsal ve tarihsel sürecin izahı bakımından daha kolay olacaktır. Bu kapsamda beratlı olarak tanımlanan tüccar zümresinin başında Osmanlı tebaası olmayan yabancı tüccarlar yani “müstemen”ler gelmektedir.

1.2.2.3. Müstemenler, Avrupa Tüccarları, Hayriye Tüccarları ve Hukuki Statüleri

En temel gayesi hayatta kalmak olan insan için yaşamsal gereksinimlerin karşılanmasından sonra, bu emelini gerçekleştirmek adına ihtiyaç duyduğu en mühim şeyler arasında güvenlik yer almaktadır. Özellikle kendisine yabancı mekânlarda bu

²⁰⁰Y., Ercan, (1999), Osmanlı devletinde Müslüman olmayan topluluklar, *Osmanlı*, c. IV, ss.197-208, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.198.

²⁰¹Y., Yiğit, (2021), İslâm ceza hukuku hükümleri bağlamında zimmiler, *Diyanet İlmi Dergi*, c.57, S.1, ss.171-204, Ankara: DİB yay., s.175.

²⁰²Bkz. R., Kaya, (2005), Kur’ân-ı kerîm’e göre ehl-i kitap (ehlül’l-kitap), *Akif*, C.19, S.19, ss.31-48, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., s.34-35.

hissiyatı daha kuvvetli yaşamaktadır. Çok eski dönemlerden itibaren daha ziyade ticari amaçlı seyahatlerin ortaya çıktığı süreçlerle birlikte, gidilen farklı coğrafyalarda güven ve emniyet içinde yaşamak, seyahatini güvenlik içinde tamamlamak insanın karşılaştığı başlıca sorunlardandır.²⁰³

Sınırların çizilmeye başladığı, ülke ve vatan kavramlarının şekillendiği dönemlerden itibaren dışardan gelen ve yabancı olarak adlandırılan insanların güvenliğini sağlamak siyasi ve diplomatik ilişkilerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda bilinen kadim dünyada Antik Yunanistan, Roma, Mısır, Bizans ülke ve topraklarında ticari faaliyetler haricinde, gelişigüzel yabancıların varlığı hoş karşılanmazdı.²⁰⁴ Ticari amaçlı olarak gelip gidenlerin dahi giriş çıkış yaptıkları yerler belliydi. Feodal ve yerel yönetimlerin çokluğu, yabancıları koruyacak yasaların olmayışı, özellikle tüccarlar için başlıca problemlerdendi.²⁰⁵ Güvenli yerlerde, kendilerine refakat edecek ve güvenliklerini sağlayacak kişilerle hareket etmeleri gerekirdi.

Bütün İslam Devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de İslam Hukukunun vatandaşlık prensipleri geçerlidir. Buna göre İslam Devleti için ülke yani hâkim olunan topraklar “Darü’l-İslâm”²⁰⁶ bunun dışında kalanlar ise, cihadın devam ettiği “Darü’l-harp”tır.²⁰⁷ Bu bağlamda Müstemen, kökeni İslam öncesine dayanan, İslam kültürüyle birlikte de hukuki meşruiyet kazanan bir kavramdır. Müstemen olmanın temel şartı Darü’l-İslâm hudutları dışında kalmaktır.²⁰⁸ Bu sınırların dışında kalanlar, yani Darü’l-

²⁰³İnsanların duygu ve düşüncelerini dışa vurumlarında sanat eserleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle antik dönemlere ait kabartmalar bu hususta önemi fikirler vermektedir. Bu bakımdan, M.S. 3. Yüzyıl Roma dönemini yansıtan kabartmadaki ayrıntılar, tüccarların, seyyahların, güvenlik endişelerini ve seyahatlerini tamamlamaktan duydukları memnuniyeti yansıtmaları bakımından önemlidir. Tasvirde, Roma limanına yanaşan gemide yer alan kaptan, gemi sahibi, tüccar ve ailesinin sağ salım dönüşlerini kutlamak için yaptıkları kutlama ve düzenledikleri kurban töreni, anlatılmaktadır. Bkz. L., Casson, (1994), *Travel in the ancient world*, London: The John Hopkins University Press, s.127.

²⁰⁴D., Sarı Çallı, (2015), Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye’nin konumu, *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, c.4, S.1, ss.4-28, İstanbul: Toleyiş Sendikası yay., s.12.

²⁰⁵M., Haniççe, (2021), II. Kısım: geçmişten günümüze seyyahlar ve seyahatnamelerin tasnifine dair bir deneme-2, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, c.32, S.2, ss.273-293, İstanbul: Anatolia yay., s.279.

²⁰⁶C.P., Mitchell, (2006), *Diplomacy, Medieval Islamic Civilization An Encyclopedia*, Volume 1, A-K Index, Editor: Josef W. Meri, ss.207-208, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, s.207; Bkz. A., Özel, (1993), Dârü’lislâm, *TDVİA*, c.8, İstanbul: TDV Yayınları, s.541-543.

²⁰⁷A., Özel, (1993), Dârülharp, *TDVİA*, c.8, İstanbul: TDV Yayınları, s.36-537; B.M., Wheeler, (2000), From dâr-al hijra to dâr-al Islâm: the Islamic utopia, *The Concept of Territory in Islamic Law and Thought: A Comparative Study*, Editor: Yanagihashi Hiroyuki, ss.3-37, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

²⁰⁸A., Özel, (2019), *Darulislam, darulharb-İslam hukukunda ülke kavramı*, İstanbul: İz Yayıncılık, s.80-101.

harpten olanlar İslam topraklarına ayak bastıklarında kendilerine verilecek güvence ile hareket edebilir, siyasi ve ticari faaliyetlerini bu güvence kapsamında gerçekleştirebilirlerdi.²⁰⁹ Bu, aynı zamanda müstemen kavramının da kökeni olan “Eman”²¹⁰ kavramı ve uygulamasıyla alakalıdır. İnsanların, can, mal ve ırzlarıyla ilgili endişelerini giderecek güvenceyi ifade eden, “emin, emniyet, emanet” kavramları da yine aynı kökten türemiştir.²¹¹

Osmanlı Devleti için de aynı şekilde Devlet-i Aliye’ye hududen ve hukuken tabii olan Müslüman ve gayrimüslimlerin dışında kalan yabancı ülkelerden gelen, kimi zaman tek taraflı imtiyazları da kapsayan “ahidnâme”²¹² adı verilen hukuki sözleşmelerle güvence verilen insanlara müstemen adı verilmiştir.²¹³ Böylece “harbî” yani kendisiyle savaşılan statüsündeki tüccarlar ahidnâmeler üzerinden ayrıcalıklar elde ederek, müstemen statüsüne geçmiş olmakla korunmuş olarak ticari hayatlarına devam etmişlerdir.²¹⁴

Ahidnâmeler nitelik bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Devlet-tebaa ilişkilerinde tek taraflılık ve padişahın özellikle gayrimüslim tebaasına yönelik lütuf ve

²⁰⁹Vehbe ez- Zühaylî, (1995), Eman(İslam Hukuku), *TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yayınları, s.81.

²¹⁰N., Bozkurt, (1995), Eman, *TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yayınları, s.75.

²¹¹H.z. Muhammed Mekke’nin fethini takiben, endişeye kapılan müşriklere yönelik olarak sarf ettiği “*Ebu Süfyan’ın evine sığınanlar güvendedir.*” ifadesi ve yine bizzat kendisinin peygamberliğinin Mekke döneminde vefatına kadar amcası Ebu Talib’in himayesinde olması eman uygulamasının tarihsel örnekleri arasındadır. Bkz. M., Hamidullah, (2007), *İslâm’da devlet idaresi*, çev., Hamdi Aktaş, İstanbul: Beyan yay., s.263.

²¹²Sözlükte, “*vasiyet etmek, ısmarlamak, yemin etmek, söz vermek, eman vermek ve zimmetine almak*” gibi anlamlara gelen ahidnâme, İslam hukukundaki genel anlamıyla, gayrimüslimlere yönelik olarak tanınan hak ve imtiyazları ihtiva eden sözleşmeler olarak tanımlanmaktadır. Bkz. M., Fayda, (1988), Ahidnâme, *TDVİA*, c.1, İstanbul: TDV Yayınları, s.535;M.S., Kütükoğlu, (2013), *Osmanlı belgelerinin dili (diplomatik)*, Ankara: TTK yay., s.163; M.Z., Pakalın, (2004), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, c.I, İstanbul : MEB Yayınevi, s.29; Bu bağlamda H.z. Muhammed’in Medine’deki Yahudilerle yapmış olduğu sözleşme ilk ahidnâme örneği olarak zikredilebilir. Bkz. M., Hamidullah, (2012), *İslâm anayasa hukuku*, ed., Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan yay., s.99; H., İnalcık, (2000), *İmtiyâzât*(Osmanlı dönemi kapitülasyonların karakter ve mahiyeti), *TDVİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, s.245-252.

²¹³Bu kavramın özellikle kendilerine eman yani izin verilen gayrimüslim yabancılar için kullanıldığı vurgulamak gerekir. Zira İslam Hukukunda kendilerine eman verilmemiş Darü’l-harb insanları için “*Ecnebi yahut Harbî*” denildiği bilinmektedir. Hatta Öyle ki eman alan müstemenlere bu doğrultuda “*Harbî Müstemen*” denildiği de görülmektedir. Bunun yanında kendileriyle ahd yani sulh sözleşmesi yapılanlar da doğrudan müstemen muahhed olarak tabir olunmakta ve doğrudan müstemen muamelesi görmektedirler. Bkz. M., Erdoğan, (2005), *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*, İstanbul: Ensar yay., s.383; S., Albayrak, (2015), *İstanbul mahkemelerinde müstemenlerin davaları ve hukuki muameleleri (XVII. yüzyıl)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.26; İngiliz dil bilimci ve mütercim, James William Redhouse (ö.1892) da ahidnâme kavramını “*Padişah tarafından başka bir padişaha yahud bir kavm ve kabileye verilüb sulh ve aman ve hususat-ı saireye dair olan taahhüdün namesi*” şeklinde tanımlayarak, içeriğindeki sulh ve emanın doğrudan güvence sağladığına vurgu yapmıştır. Bkz. J.W., Redhouse, (1887), *İlaveli müntehebat-ı lügat-ı Osmaniye*, neşr., Kitabcı Hüseyin Hilmi, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin eki), s.439.

²¹⁴İ., Ortaylı, (2008), *a.g.k.*, s. 338.

inayetini gösteren, söz ve güvence veren sözleşmeler de mevcuttur. Buna en bariz örnek İstanbul'un fethi akabinde Fatih Sultan Mehmet'in Galata zimmilerine verdiği, H. Evâhîr-i Cemâziyelevvel 857/M. Haziran ayı başları 1453 tarihli ahidnâmedir. Ahidnâmenin 6. Maddesinde Cenevizli tüccarların ticaretine müsaade edildiği, ticaretleri esnasında örf üzere gümrük vergisi ödeyecekleri ve bunun dışında herhangi bir uygulamaya tabi tutulmayacakları belirtilerek, müstemen hukukunun temel özelliğine vurgu yapılmaktadır.²¹⁵

Yabancı tüccarların Osmanlı ülkesinde ticaret yapmalarının temel koşulu Devlet-i aliyyenin Kanûnlarına itaat etmeleri ve kendileri için tanımlanan vergilerini ödemeleridir. Bu takdirde serbestçe ticaret yapabilmelerine olanak sağlanmaktadır. Bu bağlamda ilk muafiyetlerin Fatih Sultan Mehmet döneminde Venedikli ve Dubrovnikli tüccarlara sağlandığını söylemek mümkündür.²¹⁶

Müstemen tüccarların istek ve şikâyetlerinin dikkate alındığını da belirtmek gerekir. Bu noktada yine Fatih Sultan Mehmet dönemine ait fermanlardan bu hususa gösterilen hassasiyet anlaşılmaktadır. O dönemde Osmanlı Devletinin ticari ilişkilerinin yoğun olduğu Dubrovnik tüccarlarının yaşadıkları hukuki sorunları çözümü noktasında padişaha yaptıkları müracaata istinaden padişah tarafından tüm kadılara emirnâmeler gönderildiği görülmektedir. Söz konusu emirlerin yer aldığı fermanlardan anlaşıldığı üzere Osmanlı ülkesine alışveriş yapmak amacıyla gelen Dubrovnikli tüccarların yaşadıkları sorunları kadılara aktardıkları ancak kendilerinin kadılar tarafından dikkatle dinlenmediği, geçirildiği hatta aleyhlerine yalancı şahitler gösterilerek zarar uğrattıklarını ifade ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla kadılar bu şikâyetler nedeniyle uyarılmakta ve söz konusu davaların titizlikle görülmesi istenilmektedir. Fermanlarda ilk başta dikkati çeken husus yine bir önceki belgede olduğu üzere, müstemenliğin yani yabancı tüccarlığın iki temel noktasına yapılan vurgudur. Bunlar itaat ve sorumlu

²¹⁵A., Akgündüz, (1993), a.g.k., s.477.

²¹⁶Şöyle ki bu döneme ait 9 Cemâziyelevvel 874 tarihli fermanla bu husus; “Nişân-ı hümayûn ve misâl-i meymûn enfazehü'llâhü te'âlâ ilâ yevm-i yûb'asûn hükmü oldur ki, şimdiki hâlde Dubrovnik knezleri ile bâzergânları harâca mutî' oldukları sebebdan baruşup ellerine bu hükm-i cihân-mutâ'ı verdim ve buyurdum ki benüm vilâyetlerüimde her kande dilerlerse yürüyeler. Âdet üzere gümrüklerin vireler kimesne incitmeye ve zahmet verüp ürşendürmeye ve illâ nâ-hakk yere her kim incidecek olursa ol yerün sancağı beği ve kâdıları ve subaşıları incitdirmeyeler ve incideni sekidüp hakkından geleler. Şöyle bileler biti mutâla'a kılanlar tahkik bilüp alâmet-i şerîf üzere i'timâd kılalar.” şeklinde ifade olunmuştur.Bkz. M., Çelik-Ö., Bayır-R., Gündoğdu-E.F., Önal-N., Livanos-N., Elam-V., Dökmeci-M.S., Toprak-B., Ata, (2018), *Fatih Sultan Mehmet dönemi ferman ve arşiv belgeleri*, Ed. Mehmet Çelik, İstanbul: Mavi Ofset Basın Yayın(Gebze Belediyesi Kültür yayınları), s.169.

oldukları vergilerini ödemeleridir. Bunları gerçekleştiren tüccarların, geliş gidişlerine, alışverişlerine müsaade olunması, hukuki sorunlarının titizlikle dinlenilmesi, incelenmesi ve söz konusu davalarda yer alan şahitlerin adil, güvenilir, temiz insanlar olmasına dikkat edilmesinin istenildiği bildirilmektedir.²¹⁷

Vergi ve haraçların tahsilatında zaman zaman belirtilen miktarların dışına çıkıldığı ve bunların da şikâyet konusu olduğu görülmektedir. H.877/M.1473 tarihli fermada kendilerinden sekiz akçe gümrük vergisi²¹⁸ alındığı yönünde şikâyetle bulunan Dubrovnikli tüccarlardan yine adet olduğu üzere dört akçe alınması istenilmektedir.²¹⁹

Osmanlı Devletiyle ticaret yapan yabancı tüccarın nitelik ve özelliklerini görmek adına H.1112/M.1700 tarihli, 111 numaralı Mühimme Defterinde yer alan hüküm dikkate değerdir.²²⁰ Hüküm incelendiğinde müstemenlerin nitelikleriyle ilgili şunları söylemek

²¹⁷ H.881/M.1476 tarihli “*Mefâhîr-i kudâti 'l-müslimîn ekâbir-i vülâti 'l-muvahhidîn me'âdini 'l-fazâyil ve 'l-yakîn Memâlik-i Mahrûse kâdîları dâme fazlühüm tevkî'-i refî'-i cihân-mutâ' vâsıl olıcak ma'lûm ola kim, dârendegân-ı misâl-i bî-misâl atebe-yi ulyâma itâ'at ve harâc emrine iltizâm eden Dubrovník bâzergânları elçileri Françeško ile dergâh-ı mu'allâma memâlik-i mahrûse-i pâdişâhiye çıkup bey'u şîrâ' ve ticâret etmek esnâsında şer'î kazâyâmız vâki' olur kuzâta murâfa'a ederüz. Teftiş edüp hakkımız alınmakda müsâhele ve müsâmaha olunup istiksâ' olunmadığı sebebden husamâmız olan kimesneler müzevvir şâhidler ikâmet edüp telbîs ve tezvîrle bizden mebâlîğ-ı rızık ve esbâb alunup bize zulm ve hayf olur deyu arz etdiler. Eyle olsa buyurdum ki, göresiz. Dubrovník halkının bâzergânlarından ve gayrından her kangısı ki bey' u şîrâ' ve ticâret ve mu'âmele maslahatîçün gelüp Memâlik-i Mahrûseye çıkup bey' u şîrâ' ve ticâret ve mu'âmele etseler ol esnâda bunların şer'î kazîyyeleri vâki' olup her kangunuza murâfa'a etseler kemâl-i istiksâ ve tefahhus gösterüp husamâyı ma'an ihzâr edüp şâhidlerin tefrîk edüp ne zamânda ve ne makânda vâki' olmuşdur tamâm itmâma takayyüd gösterüp ber-vech-i şer'-i şerîf teftiş edüp mu'addel ve müzekkâ şâhidler dinleyesiz. Şöyle ki, ol kazîyyede bi-vechin mine'l-vücûh reyb ve şekk kalmayup şühûda mürtefi' ola. Ol vakt hük-m-i şer'-i şerîf-i Nebvî neyse yerine koyasız ki hilâf-ı şer' zulm ve te'addî vâki' olmak ihtimâl kalmaya. Fi'l-cümle bu husûsda gereği gibi ihtiyât edüp tezvîrden ve telbîsden ihtirâz edüp şol ki hakk-ı sarîhdir anâ tâbî' olasız ki sakınasız. Şöyle bilesiz. Bu bâbda tekrâr arz etmelü eylemeyesiz. Bir kerre sorasız şer'a muvâfık fasl olmuş kazîyye'i ibkâ edesüz. Şer'-i şerîfe muhâlif temerrüd edeni yazup bildireriz. Alâmet-i cihân-mutâ' üzre i'timâd kılarsız.”*

M., Çelik-Ö., Bayır-R., Gündoğdu-E.F., Önal-N., Livanos-N., Elam-V., Dökmeci-M.S., Toprak-B., Ata, (2018), a.g.k., s.29.

²¹⁸ Ahidnâmelere göre Ceneviz, Venedik, Dubrovník ve Ragusa tüccarlarından alınan gümrük vergileri %2 ile %5 arasında değişmektedir. 1478 tarihinde Dubrovníklilere tanınan muafiyet örneğinde olduğu gibi zaman zaman da gümrük vergisinin alınmadığı da görülmüştür. Bkz. Ş., Turan, (1994), Dubrovník, *TDVİA*, c.9, İstanbul: TDV Yayınları, s.542-544; H., Çeştepe-T., Güven, (2016), Osmanlı imparatorluğunda dâhili gümrük vergisi istisnaları, Ayrıca Osmanlı Devletine kadar Türk Devletlerinde özellikle Türkiye Selçukluları ve beylikler döneminde uygulanan gümrük rejimi için bkz. T., Atan, ((1990), *Türk gümrük tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, s.125-139.

²¹⁹ “*Mefharü 'l-kudât ve 'l-hukkâm Mevlânâ Avlonya kâdisı dâme fazlühü tevkî'-i hümayûn vâsıl olıcak bilesiz ki, şimdiki hâlde Dubrovník elçileri dergâh-ı mu'allâma gelüp bâzergânlarımızdan anın gibi gemiyle sefere kimesne gidicek kânûn üzre gümrük için dört akça almazlar sekiz akça alurlar deyu bildirdiler. Eyle olsa buyurdum ki, teftiş edesiz. Göresiz. Şöyle ki, bunlardan gümrük için dört akça almayup sekiz akça almışlar ise her ne almışlar ise bî-kusûr girü alıviresiz ve yasak edesiz ki, min ba'd yüz akçadan dört akça alalar. Sekiz akça almayalar. Şöyle bilesiz alâmet-i şerîf üzre i'timâd idesiz.”* Bkz. M., Çelik-Ö., Bayır-R., Gündoğdu-E.F., Önal-N., Livanos-N., Elam-V., Dökmeci-M.S., Toprak-B., Ata, (2018), a.g.k., s.21.

²²⁰ “*Bosna vâlisi vezîr Halil Paşa'ya hüküm ki Devlet-i 'aliyye-i ebed-peyvendimle Nemçe çasarı beyinde müvâda'a ve akd-i mesâliha olunub kadîmî dostluk ve komşuluk tecdîd ve te'kid olunmağıla şeref-yâfte-i sudûr olan 'ahîd-nâme-i hümayûnumdan*

mümkündür: Evvela ahidnâme Avusturya ile yapılan savaş neticesinde yapılan barışın ürünüdür. Buna göre her iki ülkenin tüccarları kendi ülkelerinin bayraklarıyla, daha önce yapılan antlaşmalar çerçevesinde gerekli koşulları sağladıkları takdirde serbestçe ticaret yapabileceklerdir. Bu koşullardan ilki gerekli tedbirler alınıp, emniyetleri sağlandıktan sonra, kendilerine verilen tezkire²²¹ ile sınır geçişlerini yapmalarıdır ki tezkiresi olmayan tüccarlara izin verilmeyeceği ve iadelerinin yapılacağı bildirilmektedir. Tüccarın güvenliğinin sağlanması, takibinin yapılabilmesi ve nihayetinde haksızlığa uğradığı, malında, parasında eksilme olduğu takdirde elindeki tezkire ayrıca beyyine²²² yani hukuki delil işlevine sahiptir.

tüccâr tâifesine tarafınızdan selefden virilen ahidnâmeler mücibince kemâl-evvel emnen ve sâlimen kendü hallerinde ticâret ideler ve iş verişleri mekr ü hîle ve ihtilâlden masun ve mahfûz olmak üzere büyük ilçilikler esnasında tüccâr ahvâlîne vakıf adamların ta 'yîn ve umûrlarına nizâm virülüb ve sâir müteme'in tâifelerine olan müsâade-i çasârîde vâki' milletlerin hakkında dahî 'inâyet olunub memâlik-i mahrûsemde menfâ'at ve emniyet ile müreffehü'l-hâl olalar deyü mestur ve mukayyed ve selefde virilen 'ahîd-nâmelerde dahî Âsitâne-i Sa'âdetimden ol cânibde tüccâr tâifesi iki tarafa bâzîrgânlık için varub gelüb nihâyet ser-hadd hâkimlerinden ve ellerinde tezkîre olub kangı geçerler ise tezkîre gösterüb ol ser-haddin begi ve-yâhud emini ol tezkîreye idüb lâkin bu bahâne ile akçe alınmaya ve bir yere mahûf yerlerden geçürmek için yanlarına kifayet mikdârı adamlar koşub sağ ve sâlim geçürüb ve iki cânibe resim ve gümrük virdikden sonra kimesne rencîde eylemeyüb istedikleri yere varmak için kimesne mâni' olmaya. Roma İmparatoru'nun vilâyetlerinde ocağında olanların hükümetlerinde ve krallık yerlerinde tüccâr tâifesi ki meta' ve nakd ile memâlik-i mahrûseme gelmek istedikleri Roma İmparatorluğu bayrağı altında ve ellerinde temessükât-ı olmayınca bu cânibe icâbet gelmeğe icâzet virilmeye ve eğer bayrak ve temessükâtsız gelirler ise kimilerin ve meta' ve nakdîyelerin Roma İmparatoru kapu kethüdâsı ve konsolosları girift idiüb ol cânibe bildireler ve Roma İmparatorluğu ocağına ve İspanya kralına ve Flandire²²⁰ vilâyetine ve sâir vilâyetlerine tâbi' tüccâr tâifesi Roma İmparatoru'nun bayrağı altında memâlik-i mahrûseme kimi nakd ü meta'ı ile sağ ve salim gelüb gideler ve bey' eyledikleri metâ'larından yüzde üç akçe gümrük virüb ve aldıkları meta'larından yine yüzde üç akçe gümrük vireler ve Roma İmparatoru'nun kapu kethüdâsı ve konsolosluk hakkı yüzde iki akçe vireler ve mezkûr bâzîrgânların maslâhatları Roma İmparatoru'nun kapu kethüdâları ve konsolosları göreler ve zikrolunan tüccârdan biri mürd olur ise Roma İmparatoru'nun kapu kethüdâları ve konsolosları malları yazub girift idiüb bu tarafda dahl eylemeyeler ve memâlik-i mahrûsemde bâzîrgânlar iskelede gümrüklerin eda' eylediklerinden sonra virdikleri metâ'dan bir dahî gümrük taleb olunmaya ve bâzîrgânları yanında ve sâir yer kimlikle ve bir dâ'vâ ve nizâları olur ise ol yerin kadîları dört bin akçeden ziyâde da'vâları dinlemeyüb Âsitâne-i Sa'âdetimde kadî-'askerlerimiz huzurunda istimâ' oluna deyü tasrîh ve tathîr olunmağıla imdi sen ki vezîr-i müşârûn ileyhisin. Bosna eyâletinde vâki' iskelelerde alınagelen gümrük husûsunda ve mukaddemen ve hâlâ virilen 'ahîd-nâmeler mücibince 'âmel ve hareket olunmak için maliye tarafından emr-i şerîfim virilmek ve vech-i meşrûh üzere 'âmel olunmak için yazılmışdır. Fî evâil-i Safer sene (1)112 (7-15 Ağustos 1700). "BOA, A.DVN. MHM. d, 111, 314.

²²¹Osmanlı bürokrasisi için tezkire çok büyük ve geniş anlamlar ifade etmektedir. Düşünmek, söylemek, ifade etmek, anmak anlamlarındaki "zîkr" kökünden tefîl vezni ile türeyen bu kavram, yazılı olarak kaydedilmiş, her türlü düşünce ve ifadeyi tasvir etmektedir. Fakat burada tüccarları ilgilendiren husus tezkirenin, onların sınırlardan geçişini sağlaması ve seyahatleriyle, alışverişlerini kolaylaştırması bakımındandır. Yol hükümlerini içeren bu belgeler, sınır muhafızlarına, gümrük memurlarına, elçilere hitaben kaleme alınır, tüccarların ödeyecekleri vergiler, güvenlik ve iaşelerinin temini gibi hususlar dile getirilirdi. Bkz. M.S., Kütükoğlu, (2006), Mürur Tezkiresi, *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yayınları, s.60-61.

²²²İslam muhakeme hukukuna göre kesinlik arz eden ispat vasıtalarının genel adı olup, şahitlik, yazılı belge ve kesin karine şeklinde üç grupta el alınmaktadır. Bkz. A., Bardakoğlu, (1992), Beyyine(Fıkıh), *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.97-98.

İlaveten tüccarların ellerindeki para ve malın niteliğini ve nereye gideceğini bildiren temessükâtların²²³ da bulunması zorunluluğu vardır. Gümrük vergisi oranı, hem sattıkları hem de aldıkları mallar için, yine ahidnâme çerçevesinde %3 olarak belirlenmiştir.²²⁴ Bunlardan başka kendilerinden herhangi bir vergi tahsili yapılmayacaktır.²²⁵ Tüccarların tüm işlemleri kendi konsolosları tarafından yapılacak ve bundan dolayı da kendilerine %2 oranında ödeme yapılacaktır. Tüccar öldüğü takdirde üzerindeki mal, eşya ve nakit deftere kaydedilip, konsolosluğuna takdim edilecektir. Burada ecnebi tüccarın ticaret hukuku bağlamında vaziyetini ortaya koyan en mühim nokta ticari anlaşmazlıklarında nerede, hangi mahkemelerde yargılanacaklarıdır. Ecnebler kendi aralarındaki anlaşmazlıklar için kendi konsolosluklarına giderken, Osmanlı ülkesinde, Osmanlı tebaası ile yaşadıkları anlaşmazlıklarda şayet miktar 4000 kuruştan az ise kadı huzuruna çıkacak, fazla ise hükümdeki ifadede hareketle Divân'da kazaskerler huzurunda görülecektir.²²⁶

Kapitülasyonların sağladığı en mühim ayrıcalıklardan biri de tercümanlık²²⁷ meselesidir ki bu da özellikle Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerce tekel haline getirileceğinden, özellikle 19. Yüzyıl başlarında Avrupa Tüccarı adıyla yeni bir tüccar zümresinin doğmasını sağlamıştır. Eldeki malumatlara göre ilk defa III. Ahmed devrinde Osmanlı tebaasından bazı gayrimüslimlerin, Osmanlı tebaası olmayan Müstemenler üzerinden cizyeden muaf olabilmek adına tercümanlık beratları elde ettikleri

²²³Temessük, Osmanlı diplomasi dilinde karşı tarafa verilen ya da karşı taraftan alınan belgeyi ifade eder ki sonraki dönemlerde tahvil ve senet kavramlarıyla da karşılanmıştır. Hukuk terminolojisinde de ise borç verilmesi ya da borcun ödendiğini gösterir belgedir. Bkz. M.S., Kütükoğlu, (2011), Temessük, *TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yayınları, s.413-414.

²²⁴Osmanlı ülkesinde ticaret yapan müstemenlerden alınan vergiler hususunda, çeşitli dönemlerde bir takım değişiklikler olduğu ifade edilmektedir. Bkz. A., Pamir, (2002), Kapitülasyon kavramı ve Osmanlı devletine etkileri, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 5, S. 2, ss.79-119, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s.94.

²²⁵Bu durum Fransa ile yapılan 1740 tarihli antlaşmada şu şekilde yer almaktadır. “*Françelülerden memalik-i mahrusemde mütemekkin olanlar eğer müte’ehhil ve eğer bekârdan kimler ise cizye mutâlebesiyle rencide olunmayalar*” denildiği gibi bir başka maddede de “*Françelülerden kassabiyeve reftiye ve bâc ve yasak kulu talep olunmaya ve salamlık resmi için dahi üçyüz akçeden ziyade talep olunmaya*”; şeklinde ifade olunmuş, yine vergi ile ilgili bir başka hükümde ise “*Elçiler hizmetlerinde olan tercümanları ola geldiği üzere haracdan ve kassabiyeden ve sa’ir tekâlif-i örfiyeden muaf olalar. Elçilerin hizmetinde olan tercümanlar Françelülere inayet olunan mu’afiyet onların hakkında dahi mukarrer ola.*” Denilerek vergi muafiyeti hususunun esasları ve ayrıntıları betimlenmiştir. Bkz. Yazarı yok, (1294/1877), *Muahadat Mecmuası*, c. 1. Cüz:1, İstanbul: Hakikat Matbaası, s.14-35.

²²⁶S., Bingöl, (2004), *a.g.k.*, s.115.

²²⁷Tercümanlık müessesesi son derece imtiyazlı olup, tercümanlardan başka aile fertleri, hatta yanlarında çalışanlar da onların sahip oldukları haklardan ki bunlar içinde en mühimi cizye muafiyetidir, istifade edebiliyorlardı. Bu hususta H.1189/M.1775 tarihli beratta Divan Tercümanı İskenderzade Kostaki’nin, kendinden başka sekiz çocuğu ve yanında çalışan on iki hizmetkârına tanınan cizye muafiyetinden bahs olunmaktadır. Bkz. *BOA, C. HR. 147/7345*.

bilinmektedir.²²⁸ Arşivlerde yer alan belgelerin sadece bir kısmı dahi incelendiğinde tercümanlara yönelik sağlanan göz kamaştırıcı imtiyazlar hemen dikkati çekmektedir. Şöyle ki; kendilerini korumak üzere, Bostaniyân-ı Hassa'dan, beş adet bekçi görevlendirilmesi ve bunların iâşe giderlerinin Hazine-i Amire'den ödenmesi²²⁹, tercümanlara mukataa haslarından tevcih olunması²³⁰, mahlûl yani boş durumda olan arsaların kendilerine verilebilmesi²³¹, giyecekleri elbiselerin satın alınması²³² ve nihayetinde voyvoda olarak tayin edilmeleri²³³, bunlardan bazılarıdır.

Öte yandan bu imtiyazların ortaya koyduğu cazibeye kapılıp bir takım usulsüzlüklerde bulunarak, yükümlü oldukları cizye ve sair vergileri ödememek için Osmanlı tebaasından Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarlardan bazıları misalen İzmir'deki muhtelif konsolosluklarının himayesine girmişler, bunların kendilerine verdikleri tercümanlık belgeleriyle bahsolunan vergilerden muaf olmuşlardır. Ancak yapılan tetkiklerde bunların tercümanlık şartlarını taşımadıkları tespit edilmiş ve nitekim H.12 Cemaziyülevvel 1213/M. 22 Ekim 1798 tarihli İzmir muhassılına gönderilen yazıda bu durumda olan gayrimüslimlerin tespit edilerek, ellerindeki tercümanlık kâğıtlarına itibar edilmemesi bildirilmiştir.²³⁴ Her ne kadar bu gibi usulsüzlükler tespit edilip, önüne geçilmeye çalışılsa da Osmanlı tebaası olup da müstemenlerin tercümanları olmak suretiyle müstemen gibi davranan Gayrimüslimler “*patenta*” adı da verilen bu ayrıcalıklarla ayrı bir tüccar sınıfı olarak yerlerini almışlardır²³⁵

III. Selim 1802 yılında fiiliyatta işlevi olan ancak resmîyette adı konmamış bu tüccar sınıfının varlığını resmen onayladı. Gayrimüslim Osmanlı tebaası artık “Avrupa Tüccarı” adıyla Müstemen tüccarlarla benzer hak ve muafiyetlere sahip olarak ticaret yapabileceklerdi.²³⁶ H.1223 yılının Şaban ayının son on gününe tesadüf eden günlerde

²²⁸Tercüman-ı Düvel Defterinde yer alan H. 5 Safer 1190/M. 26 Mart 1776 tarihli Reisü'l-küttâb Efendi'ye gönderilen yazıda yer alan “*Müstemen tercümanlarının oğulları ve iki nefer hidmetkârlarından cizye mütalaa olunmaması beratları şürûtundan olmak hasebiyle...*” şeklindeki ifade de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. BOA, A.{DVNSDVE. d. 51; Ayrıca bkz. E., Keleş, (2015), Avrupa tüccarlarının hukukî ve ticarî durumlarına dair bazı tespitler(1835-1868), *Belleten*, c. 79, S. 284, ss.199-292, Ankara: TTK Yayınları, s.200.

²²⁹BOA, AE. SMMD. IV. 61/7144.

²³⁰BOA, C. HR. 62/3069.

²³¹BOA, AE. SAMD. II. 9/908.

²³²BOA, AE. SAMD. III. 97/9617.

²³³BOA, C. MTZ. 21/1031.

²³⁴BOA, C. ML. 127/5592.

²³⁵M.S., Kütükoğlu, (2013), *Balta limanına giden yol Osmanlı-İngiliz iktisâdî münâsebetleri*, Ankara: TTK Yayınları, s. 93.

²³⁶E., Keleş, (2015), *a.g.k.*, s. 201.

İstanbul Bâb mahkemesinde kayıtlı ilmühaberde Avrupa Tüccarına tanınan haklardan bahs olunmaktadır.

Buna göre evvela kendilerine Avrupa Tüccarı beratı verilenler ve hizmetlerindeki iki kişinin Müslüman ya da diğer milletlerden tüccarla olan ve tutarı 4000 akçeyi geçen davalar, Bâb-ı Âsâfi'de, Arz odasında görülecektir. Aynı şekilde müstemenlerin sahip oldukları ayrıcalıklara istinaden Avrupa Tüccarı ve hizmetkârlarının da sahip olacaklar, alacağı olan berat sahiplerinden her biri(Avrupa Tüccarı ya da hizmetkârları), imzalı senet, vekillerinin yahut esnafın sözlü ifadeleri doğrultusunda alacağını ispat eder durumdaysa ve bunu mahkemeye ibraz edebiliyorsa, sabit olan alacak miktarının hemen tahsilatının yapılması ve %2'den fazla vergi alınmaması sağlanacaktır.

Avrupa Tüccarının, hesaplarının, ithalat ve ihracatlarının, alacak-verecek durumlarının, anlaşmazlıklarının kontrol altında tutularak, bu işlerle ilgili Divân Beylikçilerinden birinin gözetiminde, Divân-ı Humâyûn tercümanları da bulunacak şekilde, taraflardan ve işi bilen seçkin tüccardan bir heyet oluşturulacak ve varsa anlaşmazlıkları yazılı olmayan geleneksel ticaret kaidelerine göre çözülmeye çalışılacaktır. Şayet taraflardan biri ya da her ikisi yukarıda bahs olunduğu üzere bilirkişi huzurunda anlaşmaya razı olmazsa, davayı hukuken(Şer'e göre) görmek isterlerse, sadece Arz Odasında Şeyhülislam'a müracaatla görebilirler.

Elinde devletin emirleri doğrultusunda ayrıcalıkları ihtiva eden berat olan tüccarlar, Müslüman ya da gayrimüslim herhangi biriyle olan ve şer'i mahkeme yahut Divân'da görülecek davalarında, her türlü baskı ve saldırıdan korunabilmeleri için Beylikçi tarafından tayin edilecek mübaşir dışında herhangi bir mübaşir tarafından mahkemeye getirilmeyecekler, hapsedilmeleri gerekirse de yine Beylikçinin tayin edeceği mübaşir ve adamları tarafından hapsolunacaklardır.

Söz konusu Avrupa Tüccarları Beylikçiler aracılığıyla İstanbul Cizyedârına senelik cizyelerini düzenli ödeyecekler, ödemelerini gösterir beleğeler ellerine verilecektir ve bu belgeler onları rahatsız edecek, baskı altına alacak şekilde, gerekli gereksiz kendilerinden sorulmayacak, bu konuda görevliler, kendilerine yollanan emirlerin şartlarına devamlı surette uyacaklardır. Kendilerine bu uyarı ve tembihleri gösteren yazılı ilmühaberler, İstanbul Kadısı tarafından hazırlanacak, Yeniçeri Ağası ve

onun görevlendireceği Çavuşbaşı ve çavuşlar aracılığıyla ilgili memurlara ulaştırılacaktır.²³⁷

Tablo 1. H.1217-1225 / M. 1802-1810 Tarihleri Arasında İstanbul Bâb Mahkemesine Berat Kaydı Yaptıran Avrupa Tüccarının Listesi

Tüccarın İsmi	İkâmet Yeri	Belge No	Sayfa No
1. Yorgi Sakaraki	İstanbul/Yeni Han	1b-1	61
2. Liyoni İskilacı	İstanbul/Valide Han	1b-2	62
3. Andrey Petro	İstanbul/Yeni Han	2a-1	63
4. Pipi İskota	İstanbul/Valide Han	2a-2	64
5. Aristi	İstanbul/Yeni Han	2b-1	65
6. Kostandi	İstanbul/Astarcılar Hanı	2b-2	66
7. Tokari Galati	İstanbul/Valide Han	3a-1	67
8. Toma	İstanbul/Leblebici Hanı	3a-2	68
9. Anton Fokali	İstanbul/Valide Han	3a-3	69
10. Cani Ogerniyus	İstanbul/Valide Han	3b-1	70
11. Yani İşbi	İstanbul/Valide Han	3b-2	71

²³⁷ İlmühaberdir.

Avrupa ticâretine me'zûniyeti hâvî yedlerine başka başka berevât-ı aliyye i'tâ olunan tüccâr ve bâ-evâmîr-i aliyye ikişer nefer hizmetkârlarının, gerek Müslim ve gerek mil-i sâireden, her hangisiyle da'vâları zuhûrunda dört bin akçeden ziyâdeye reside olan da'vâları mahkemelerde görülmeyip Arz Odası'nda Huzûr-ı Âsâfî'de rü'yet ve fasloluna. Ve müste'men tercümanları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyâz ve emniyet ve müsâ'ade ve ri'âyet tamamen tüccâr-ı mersûm ve hizmetkârları haklarında bilâ-istisnâ icrâ kılınan. Ve ashâb-ı berevâtdan birinin her kimde olur ise olsun, mûmzâ ve ma'[m]ûlünbih temessüğü mücebince vekilleri ve esnâfının tevâtüren şehâdetleriyle müsbet matlûbu oldukda yedinde olan temessüğü hâkime ibrâz ve lede's-sübût matlûbu olan meblağ tahsîl olunup yüzde ikiden ziyâde resm-i mutâlebe olunmaya. Ve bunların umûr u husûsilerine ve hesâb ü kitâblarına ve fasl u hasm-i müdde'âya dikkat ve idhâl ve ihrâclarına nezâret ve rü'yet eylemek üzere Dîvân-ı Hümâyûn'um beylicisi bulunanlar nâzır ta'yîn ve Dîvân-ı Hümâyûn'um tercümanı olanlar ma'rifeti ve tarafeynden bi'l-intihâb me'mûr olacak mümeyyiz bâzergânlar ma'rifetleriyle evvelâ kâ'ide-i tüccâr üzere da'vâ ve nizâ'ları lede'r-ru'ye nâzır-ı mûmâ-ileyh bâ-takrîr makâm-ı vâlâ-yı Riyâset'e arz ve eğer şer'-i şerîfe mürâca'atları [113b] lâzım gelir ise bâlâda beyân olunduğu üzere âhar mahallerde rü'yet olunmayıp Arz Odası'nda Huzûr-ı Âsâfî'de şer'le görölüp fasloluna. Ve berevât-ı şerîfe ve evâmîr-i aliyye ile nâil-i imtiyâz olanlardan birini gerek ehl-i İslâm ve gerek re'âyâdan biri li-eclî't-terâfu' mahkemeye veyâhûd Bâb-ı Âlî'ye götürmek murâd eyledikde zâbitân taraflarından tekdîr ile mu'âmele ve kesr-i i'tibârlarını mûcib olacak vaz' vukû'a gelmemek için bunları himâyet ve vücûh-i mezâlim ve te'addiyâtdan vikâyetlerine me'mûr kılınan nâzır-ı mûmâ-ileyh tarafından mübâşir ta'yîniyle kaldırılıp âhar taraftan mübâşir ta'yîn olunmaya ve habsleri iktizâ eder ise yine nâzır-ı mûmâ-ileyh ma'rifetiyle habsoluna. Ve sa'yen li'l-mîrî ma'a-zam tahsîs kılınan cizye bahâların beher sene nâzırları ma'rifetiyle Âsitâne cizyedârına te'diye ve teslim eyledikçe cizyedâr ve kolcular tarafından kâğıd teklîfi vesîlesiyle tekdîr ve rencide olunmaya deyü bâ-hatt-ı hümâyûn-ı inâyet-makrûn verilen nizâm ve yedlerine i'tâ olunan berevât-ı şerîfe şerâitinde mûnderic ve mastûr olduğuna binâen şerâit-ı mer'îyye-i mu'teberenin dâimen ve müstemirren infâz ve icrâsına i'tinâ ve dikkat ve tüccâr-ı mersûme ve bâ-evâmîr-i aliyye hizmetkârları olanlar vücûh-i mezâlim ve te'addiyâtdan himâyet ü sıyânet ve iktizâ eden zâbitân ve rüesâyâ tenbîh ve te'kide mübâderet eylemek üzere iktizâ eden mahallere ilmühaber kâimeleri verilmek lâzım gelmekden nâşi sa'âdetlü Dergâh-ı âlî Yeniçerileri Ağası ve Çavuşbaşı ağalar taraflarına başka başka ilmühaberleri verilmeğin İstanbul Kadısı Efendi hazretlerine dahi işbu ilmühaber kâimesi verildi. Fî-evâhir-i Şaban sene 1223. Bkz. BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), 113a-113b.

(Tablo 1'in Devamı)

12. Yani Rodokanaki	İstanbul/Valide Han	4a-1	72
13. Sergi Grati	İstanbul/Valide Han	4a-2	73
14. Istrati	İstanbul/Valide Han	4b-1	74
15. Dimitri	İstanbul/Valide Han	4b-2	75
16. Ebecoğlu Nano	İstanbul/Küçük Yeni Han	5a-1	76
17. Sakızlı Konstantin Ciko	İstanbul/Valide Han	51a-1	213
18. Dimitri Aşkanazi	İstanbul/Valide Han	51a-2	214
19. Sakızlı Anton Nefroponte	İstanbul/Valide Han	51b-1	215
20. Sakızlı Pandeli Palani	İstanbul/Valide Han	51b-2	216
21. Sakızlı Corci Basyani	İstanbul/Yeni Han	52a-1	217
22. Goloslu Yorgi Nemoroza	İstanbul/Valide Han	53a-1	220
23. Sakızlı Tomazi Galati	İstanbul/Valide Han	56b-1	232
24. Goloslu Dimitri Margelo	İstanbul/Laz Hanı	56b-2	233
25. Sakızlı Yani Rodokanaki	İstanbul/Valide Han	58b-1	239
26. Liyoni İskilic	İstanbul/Valide Han	59a-1	240
27. Selanikli Yorgi	İstanbul/Büyük Yeni Han	60a-1	244
28. Yanyalı Yorgi	İstanbul/Büyük Yeni Han	60a-2	245
29. Limnili Yani	İstanbul/Çukur Han	60b-1	246
30. Sirozlu Dimitri Çobano	İstanbul/Çinili Han	60b-2	247
31. Yani Amir	İstanbul/Valide Han	61a-1	248
32. Goloslu Dimitri Eşkına	İstanbul/Valide Han	61b-2	250
33. Yanyalı Yani	İstanbul/Büyük Yeni Han	62a-1	251
34. Yanyalı Yani v. Kosta	İstanbul/Yeni Han	62b-1	252
35. Filibeli Kostantin	İstanbul/Kumru Han	62b-2	253
36. Alasonlu Nikola Darvaro	İstanbul/Valide Han	63a-1	254
37. Sakızlı İstemati	İstanbul/Valide Han	63a-2	255
38. Sakızlı Sergi Galati	İstanbul/Valide Han	63b-1	256
39. İstanbul Foti	İstanbul/Laz Hanı	64a-1	258
40. İstanbullu Yorgi	İstanbul/Laz Hanı	64b-1	259
41. Diyarbakırlı Mıgırdıç	İstanbul/Valide Han	65a-1	260
42. Selanikli Apostol	İstanbul Nasuh Ağa Hanı	65a-2	261
43. Kostantin Guloko ²³⁸	İstanbul/Valide Han	66b-1	266

²³⁸Bu şahsa sadece Avrupa Tüccarı beratı verilmemiş aynı zamanda, hem karada hem denizde, İran ve Hindistan ile de ticaret yaptığından bu ülkelere yönelik ticareti için de berat verilmiştir. Söz konusu beratı havi durum, Hicri 1221 yılının Recep ayının ortasına denk gelen günlerde (28 Elül 1806) şu şekilde belirtilmiştir. “*Akzâ kuzâtü'l-Müslimîn, evlâ vülâti'l-muvahhidîn, ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn râfi'u a'lâmi's-şer'i'ati ve'd-dîn, vârisü ulümü'l-enbiyâi ve'l-mürselîn, el-muhtassu bi-mezîd-i inâyeti'l-Meliki'l-mu'in Mevlânâ İstanbul Kâdısı-zîdet fezâilühû- tevkî'-i refî'-i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki El-hâletü-hâzihî berren ve bahren Acem ve Hindistan ve Avrupa ticâretiyle me'lûf olanlar ve bundan böyle*

(Tablo 1'in Devamı)

44. Erzurumlu Manuk	İstanbul/Büyük Yeni Han	67a-1	267
45. Sakızlı Lorenci Petro Kokino	İstanbul/Valide Han	69b-1	276
46. Serupe v. Aram ²³⁹	İstanbul/Çukacılar Hanı	70a-1	277
47. Sofyalıoğlu Abram	İstanbul/Galata	72b-1	284
48. Dimitri Palandra	İstanbul/Valide Han	73b-2	287
49. Yanyalı Yorgi Kostanta	İstanbul/Büyük Yeni Han	73b-3	288
50. Yanyalı Anaştas Mavromati	İstanbul/Valide Han	74a-1	289
51. Yanyalı Liyondari Mila	İstanbul/Büyük Yeni Han	74b-1	290
52. İstanbullu Petros	İstanbul/Varakçılar Hanı	75b-3	293
53. Sakızlı Nikola Frangopulo	İstanbul/Valide Han	76a-1	294
54. Sakızlı Cani Petro Kokino	İstanbul/Valide Han	78a-1	301
55. Mihail v. Vasil	İstanbul/Valide Han	80a-1	310
56. Filibeli Apostol	İstanbul/Yeni Han	81b-1	314
57. Apostol Papa	İstanbul/Valide Han	89a-1	342
58. Halepli Bogos	İstanbul/Yeni Han	100a-1	375
59. İstefan v. Hazer ²⁴⁰	İstanbul/Büyük Yeni Han	101a-1	379

izhâr-ı hâhiş ve arzu eden Devlet-i aliyemîn ehl-i zimmet re 'âyâsının ticâretlerinin taht-ı râbıta ve nizâma idhâlleri husûsuna irâde-i kerâmet-ifâde-i mülûkânem ta'alluk eylediği cihetden müste'men tercümanları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyâzât ve emniyet ve müsâ'ade ve ri'âyet tamamen bunların haklarında bilâ-istisnâ icrâ kılınması rûsûm-ı ra'yyet-perveriden olduğu ecilden ol makûle Acem ve Hindistan ve Avrupa tâcirleri ve hizmetkârları yedlerine başka başka berevât ve evâmîr i'tâ olunması husûsı ba-hatt-ı hümayûn-ı inâyet-makrûn verilen şurût-ı nizâmdan ve defterlü tüccârdan Der-aliyye'mde Vâlide Hanı'nda mütemekkin Kostantin Guloko v. Dimitri nâm tâcir yedine şurût-ı nizâm üzere mufasssal ve meşrûh ticâret beratı i'tâ olunmuş olduğuna binâen Devlet-i aliyem cizye-güzârından olmak üzere mersûmun iki nefer hizmetkârlarından Marabatoğlu Acı Nikola v. Dîmo nâm bir nefer hizmetkârı şurût-ı beratı mücebince himâyet ü sıyânet olunmak bâbında emr-i şerîfîm sudûrunu tüccâr vekilleri memhûr arzuhâlleriyle istid'â eylediklerin hademe-i Devlet-i aliyemden olup tüccâr-ı mersûmenin nâzırı olan Dîvân-ı Hümayûn'um Beylikcisi kıdvetü'l-emâcîd ve'l-ekârim [es-Seyyid Ahmed Safî]-zîde mecduhû-bâ-takrîr ifâde etmekle Dîvân-ı Hümayûn'umda mahfûz nişân kaydına mürâca'at olundukda mersûm Kostantin Guloko v. Yorgi Acem ve Hindistan ve Avrupa tüccârından olmak üzere işbu sene-i mübâreke evâil-i Rebî'ülâhîrî târihiyle müverrah yedine mufasssalan berat verildiği mukayyed ve müste'menânın beratlı tercümanları ve hizmetkârları misillü bunların oğulları ve başka başka yedlerine evâmîr-i şerîfem verilen iki nefer hizmetkârları ancak avâ[r]ız ve kassâbiye akçesi ve sâir rûsûm ve tekâlif-i örfiye teklîfiyle te'addî ve rencide olunmamaları tâcir-i mersûmun beratında mûnderic idiği tahrîr olunmağla vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermânım olmağın imdi tâcir-i mersûmun iki nefer hizmetkârlarından meşfûr Marabatoğlu Acı Nikola v. Dîmo tâcir-i mersûmun hizmetinde oldukça mugâyir-i şurût-ı berat mutâlebât-ı mezkûre ile te'addî ve rencide ettirilmeyip ber-müceb-i şurût-ı berat himâyet ü sıyânet olunmak bâbında fermân-ı âlî-şânım sâdir olmuştur. Buyurdum ki: Hükm-i şerîfimle vusûl buldukda bu bâbda vech-i meşrûh üzere şeref-yâfte-i sudûr olan fermân-ı vâcibü'l-ittibâ' ve lâzımı'l-imtisâlimin mazmûn-ı itâ'at-makrûnuyla amel ve hareket ve hilâfından hazer ve mücânebet eylesin. Şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i'timâd kılâsın. Tahrîren [fî]-evâsıtı R sene [1]221". BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), s.67b-68a.

²³⁹Bu tüccara da hem karada hem denizde, İran ve Hindistan ile de ticaret yaptığından sadece Avrupa Tüccarı beratı değil, aynı zamanda İran ve Hindistan ticareti için de berat verilmiştir. BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), s.70a-70b-71a.

²⁴⁰Bu tüccarda Avrupa tüccarı beratının yanında hem karada hem de denizde, İran ve Hindistan ile de müstemelerin haklarına haiz olacak şekilde, ticaret yapabilme beratı elde etmiştir. BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), s.101a.

(Tablo 1'in Devamı)

60. Halepli Elyas ²⁴¹	İstanbul/Kumru Han	107a-1	396
----------------------------------	--------------------	--------	-----

Esasen Osmanlı tebaası iken gayrimüslim olmaları ve dolayısıyla kendileri gibi gayri müslim olan ecnebi tüccar ve diplomatlarla daha yakın ilişki kurabilmeleri, buna bağlı olarak muhtemeldir ki dil öğrenebilmeleri nedeniyle tercüman ve hizmetkâr olarak himayelerine girdikleri müstemen tüccarların haklarından istifade eden ve bu suretle zamanla Avrupa Tüccarı adıyla kendi berat ve müsaadelerine de kavuşan bu zümrenin kazandıkları imtiyazlara yönelik batılı devletler ve konsolosluklardan da itirazlar gelmiş olduğu görülmektedir. Bu itirazların temelinde de elçiliklerin zamanla gelir kapısı haline getirdikleri berat satışı gelmektedir.²⁴²

Şöyle ki 1774 yılında Hollanda Devleti'nin İstanbul'daki maslahatgüzarı Frederik Johan Robert de Weiler kendi ülkesine gönderdiği mektupta, Demetrio Fronimo adlı Rum tüccara gereğinden fazla tanınan ayrıcalıklara itiraz etmekte ve rahatsızlığını dile getirmekteydi. Demetrio Fronimo Amsterdam'da kurulmuş Birnk&Curmulli adlı bir şirketin İstanbul ve İzmir acenteliklerini de yürüttüğünden, İstanbul'daki Hollanda elçiliği tarafından adı geçen bu Rum tüccara tümüyle Hollandalı tüccarların hak ve imtiyazlarına sahip olmasına neden olacak "berat satışı" yapılmıştı. Zaten Osmanlı tebaası gayrimüslimler hizmetli ya da tercüman olmak suretiyle Osmanlı tebaası olarak yapmaları gereken cizye ve diğer yükümlülüklerinden kurtulmaktaydılar. Dolayısıyla kendisinin bu suretle Hollandalılarla eşit haklara sahip olduğunu dile getirmekte ve böylece kendi şirketlerini de oluşturarak, ticarete yeni bir rekabet sahası yarattıklarından yakınmaktaydı. Bu gibi durumların İngiliz ve Fransızlarca çoğunlukla engellendiğini

²⁴¹Bu tüccarda Avrupa tüccarı beratının yanında hem karada hem de denizde, İran ve Hindistan ile de müstemenlerin haklarına haiz olacak şekilde, ticaret yapabilme beratı elde etmiştir. *BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)*, s.107a.

²⁴²18. Yüzyılın sonlarında berat satışı tabiri caizse zirve yapmıştır. Osmanlı Devletindeki nüfuzlu devlet adamlarından, zengin zimmi tüccarlara birçok kişi böylece imtiyaz sahibi haline gelmiştir. Elçilikler için gelir kapısı olmasının yanında, siyasi ilişkilerde nüfuz sağlama, bilgi sızdırma gibi amaçlar için de kullanıldığı yönünde malumatlar olup, 1793'te Halep Valisi tarafından yapılan bilgilendirmede, Halep'te mevcut konsoloslukların tercüman sayısının 1500'ü bulunduğunu bildirmesi, berat satışının geldiği noktayı göstermesi bakımından dikkat çekici bir husustur. Bkz. B., Konan, (2009), Osmanlı devletinde protege(koruma) sistemi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 58, S. 1, ss. 169-188, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 178. Bu ilginç ve Osmanlı Devleti açısından bir o kadar da korkunç durum, göstermektedir ki 19. Yüzyılın arifesinde Osmanlı Devletinin zimmiler için uyguladığı hukuk sisteminin fiiliyatta geçerliliği neredeyse yok gibidir. Dolayısıyla devlet tedbir almaya yoluna gitmiş, Halep'e bir soruşturma ekibi yollanmış ve bu ekibin incelemeleri sonucunda 6 tercüman dışında diğer beratlar iptal edilmiştir. Bu süreçte rüşvet önerisinde bulunanlar da İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bkz. S.R., Sonyel, (1991), Osmanlı imparatorluğunda koruma(protege) sisteminin kötüye kullanılışı, *Belleten*, c. 55, S. 213, ss. 359-370, Ankara: TTK Yayınları, s. 361.

ancak Hollanda'nın berat satışlarında daha esnek davrandığını dolayısıyla Hollanda'nın ticari menfaatlerinin zedelendiğini de ilave etmekteydi.²⁴³

16. yüzyıldan itibaren kademeli olarak yaygınlaşan kapitülasyonlar ve ticaret anlaşmalarının sağladığı ayrıcalıklarla, ticari alanda üstünlük sağlayan Batılı Tüccarlar(Müstemenler), Osmanlı Devletinin kendilerine sunduğu imkânlar ile özellikle 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren elde ettikleri askeri ve siyasi üstünlüklerinin de etkisiyle, gayrimüslimleri, başta kendilerine tercümanlık ve sair işlerde hizmet görmelerini sağlayacak şekilde istihdam ederek, himayeleri altına aldılar.²⁴⁴

Bu koruma şemsiyesi altında kendi ticaret dünyalarını oluşturan gayrimüslimler, devletin tamamen Batılıların emri altına girmelerinden çekinmesinin sonucu olarak, Avrupa Tüccarı adıyla onlara benzer imtiyazlar tanınması sonucu ayrı bir zümre haline geldiler. Ne var ki yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Fransız İhtilalinin getirdiği milliyetçi söylemler, gayrimüslimlerin iştahını daha da kabartmış, ayrılıkçı fikirlerini iyiden iyiye pekiştirmişti. Nitekim elde ettikleri bu ayrıcalıkları bu emellerine ulaşmak için kullanmaktan da geri durmadılar. Ticari zenginlikleri, gün geçtikçe artan sermaye ve servetleri, kendi mahalli otoritelerinin oluşmasına ve bu etki alanının zamanla genişlemesine neden olmaktaydı. Öyle özellikle Rusya ve Avusturya gayrimüslim tüccarları koruma bahanesiyle voyvoda tayinlerine müdahale edecek, istedikleri şehirlere konsolosluk açabilecek duruma gelmişlerdi.²⁴⁵ Bu durum Osmanlı toprak bütünlüğü ve merkezi otoritesi açısından ciddi anlamda tehdit arz etmekteydi.²⁴⁶ Başlangıçta kendi tebaasını, kendi lehine ve kendi kontrolünde tutmak için verdiği ayrıcalıklar artık başını ağrıtabilecek büyük bir sıkıntı haline gelmişti. Elindeki esas kitlesi ve bu işten en büyük zararı gören Müslüman-Türk tebaanın özellikle iktisadi ve ticari yönden güçlendirilmesi, devletin ayakta kalmasına yardım olacak yeni bir umut ışığıydı. Müslüman Osmanlı Tüccarının Müstemen ve Avrupa tüccarı karşısındaki zafiyetini gidermek adına, benzer

²⁴³T., Vanneste, *Intra-European litigation in eighteenth-century Izmir: the role of the merchants' style*, Leiden/Boston: Brill, s. 278-279.

²⁴⁴H., İnalçık, (2000), Modern Avrupa'nın gelişmesinde Türk etkisi, *Osmanlı ve Dünya*, Hazırlayan: Kemal Karpat, ss. 79-88, İstanbul: Ufuk Kitapları, s. 87.

²⁴⁵Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmalarına rağmen, Rusya'nın isteği doğrultusunda Bükreş'e konsolosluk açılmasının kabul edildiği ve Rusya tarafından tayin edilen Serciyos Laskrof'un görevinin ve yapacağı işlerin mahiyetinin ne olduğunu bildiren Ahidnâmenin Özi Valisi, Hotin ve Bender Muhafızları, kadı, naip ve Eflak-Boğdan Voyvodalarına ulaştırılması noktasındaki hüküm için bkz. *BOA, C. HR. 140-6974*.

²⁴⁶A.N., Kurat, (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay., s. 30.

haklar ve ayrıcalıklarla yeni bir girişimde bulunuldu. Böylece, Hayriye Tüccarı adıyla yeni bir tüccar zümresi doğmuş oldu.²⁴⁷

Bu zümrenin ne zaman ortaya çıktığı ve faaliyetlerine izin verildiği ile ilgili kesin bir tarih yoktur. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-ı Belediye adlı eserinde, H.1225/M.1810 tarihli İstanbul Kadı Sicilinde yer aldığını iddia ettiği bir kayda istinaden Hayriye Tüccarlarına verilmiş bir berat olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁸ Öte yandan aslında III. Selim'in saltanatının son dönemlerinde, Ehl-i İslam tüccarının bir istida ile müracaatta bulunduğu, Müstemen ve Avrupa Tüccarlarının haklarından istifade ederek, ticaret yapmak istediklerini bildirdikleri ve yine bu isteklerin uygun görülerek bir kararname müsveddesi hazırlandığı H.29 Zilhicce1243/M.12 Temmuz 1828 tarihli yine Ehl-i İslam tüccarından yapılan berat müracaatının içeriğinden anlaşılmaktadır.²⁴⁹ Ancak III. Selim'in tahttan indirilmesi, IV. Mustafa'nın bir yıldan fazla süren saltanatı ve sonrasında 28 Temmuz 1808 yılında II. Mahmut'un tahta çıkmasıyla sonlanan kargaşa ortamında bu girişimin unutulmuş olması muhtemeldir. Bahsi geçen berat müracaatının olduğu ve II. Mahmut tarafından onay verilirken, "*umur-ı hayriyedendir*" ifadesini kullanmasından ötürü, Ehl-i İslam Tüccarı tabiri ile birlikte Hayriye Tüccarı ifadesi de kullanılır olmuştur.²⁵⁰

Hayriye Tüccarlarının ortaya çıkışı ve esasen Ehl-i İslam tüccarlarının da Beratlı Müstemen ve Avrupa tüccarlarında olduğu gibi belli bir düzen ve kurallar çerçevesinde teşkilatlanmaları hususunda düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Bu yapının

²⁴⁷A.İ., Bağış, (1983), *Osmanlı ticaretinde gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi, s. 80-86.

²⁴⁸O.N., Ergin, (1995), *Mecelle-i umûr-ı belediye*, c. II, Yayın Yönetmeni: Cengiz Özdemir, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., s. 659.

²⁴⁹BOA, HAT. 489-23982.

²⁵⁰II. Mahmut'un berat isteğini kendisine ulaştıran sadaret kaymakamına hitaben yazdığı üst yazıda bu ifadeyi kullandığı ve hatta devamında, Müstemen ve Avrupalı Tüccarların bu girişimi engellemek isteyebilecekleri o nedenle dikkatli olunması gerektiğini de vurguladığı görülmektedir. "*Kaimmakam Paşa İşbu takrîrin ve lâyiha ile berât müsveddesi ve ilâm olunmuş olan arzuhâl manzûr ve malum-ı hümayûnum olmuştur. Vâkı'a bu bir umûr-ı hayriyeden olmakla hemen bend-i evvel ve sâniye beyân ve istizân olunduğu veçhile tanzim ve icralarına ibtidâr olunmuş ancak bu maddenin kâmilin icrası ileride gerek efrenc ve gerek reâyâ-yı Devlet-i Aliyyemizden olanların ticaretlerine kesr vereceği melhûz olduğundan gûna gün hudaa ve desise ile ibtaline sa'y edecekleri bedihî ve bâhirdir. Ana göre memurları taraflarından zinhâr gevşek tutulmayıp daima dikkat ve ihtimâm ve tenfiz ve icralarına sa'y-ı mâ-lâ-kelâm olunsun.*" BOA, HAT. 489-23982.

teşkilatlanması kendi aralarından bir şehbender²⁵¹, iki muhtar²⁵² ile Şam, Halep, İzmir ve Bursa'dan onar adet tüccar olma üzere toplam kırk kişiden oluşan bir heyetin seçimiyle gerçekleşmiştir. Hatta ilerleyen süreçlerde talebin artmasıyla özellikle Şam ve Halep'te onar nefer kotasının aşıldığı hatta otuz kişiyi dahi geçtiği görülmüştür. Dahası yapılan müracaatlarda kotanın arttırılması Müslüman tüccarlardan liyakat sahibi olanların mahrum olmamaları için mümkünse sınırlamanın tamamen kaldırılması da istenilmiştir. Bu suretle tanınan bu ayrıcalıklarla birlikte Müslüman Tüccarların Avrupalılarla eşdeğer ticaret yapabilmeleri sağlanacak onların gölgesi altında kalmaları engellenmiş olacaktı. Nitekim padişahın da onayıyla başlangıçta belirlenen sayı arttırılmış ve şehbender ve iki adet muhtarın yanında İstanbul için altmış, taşra için ise otuz olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.²⁵³

²⁵¹Söz konusu terim, köken itibarı ile şeh(yönetici) ve bender(liman yahut liman şehri) şeklinde iki ayrı sözcüğün birleşiminden oluşmuş olup, esasen liman yöneticisi gibi bir anlam kazanmaktadır. Ancak literatürde iki farklı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki ve konumuzla ilgisi bakımından bakılacak olursa, II. Mahmut döneminde yerli Müslüman Tüccarları korumak ve aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için görevlendirilmiş kimse iken ikinci manada ise Osmanlı Devletinin 1802 yılından itibaren yabancı devletlere gönderdiği konsoloslar için kullanılmıştır. Bkz. Ö., Kıyçak, (2019), Klâsik Türk edebiyatında şehbender, *Turkish Studies Language and Literature*, Volume 14, Issue 3, pp.1297-1318, Ankara: İntaç Eğitim Danışmanlık yayınları, s. 1302.

²⁵² Sözlükte, hatır sahibi, seçilmiş anlamlarına gelen bu kavram, Tanzimat'tan önce esnaf ve loncalarda saygın ve muteber kişiler ile yanı sıra Hayriye Tüccarlarının tespitinde rol oynayan ileri gelen tüccarlar için kullanılmıştır. Ayrıca II. Mahmut döneminde 1833 yılında oluşturulan mahalli teşkilatlanma kapsamında mahalle ve köy yöneticisi için de kullanılmıştır. Bunlar her iki durumda da “muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni” şeklinde iki kişiden mürekkeptir. Bkz. A., Akyıldız, (2015), *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*, İstanbul: İletişim yay., s. 192; M., Çadırcı, (2007), *a.g.k.*, s. 15.

²⁵³H.29 Zilhicce 1244/M.2 Temmuz 1829 tarihli olarak dönemin padişahı II. Mahmut'a Kaymakam Paşa tarafından sunulan tahrir ve arzuhalde Berath Hayriye Tüccarının oluşumu ve teşkilatlanması şu şekilde izah olunmuştur: “*Malum-ı humâyûn-ı mülûkâneleri buyrulduğu üzere bundan mukaddem milel-i selâseden(Rum, Ermeni, Yahudi) Avrupa ticaretine talip olan reaya yedlerine ticaret ve himayete dair bazı imtiyaziye hâvi berâvât-ı aliye itâsı usulünün Ehl-i İslam tüccarı hakkında dahi icrası hususuna müsaade-i seniye-i şâhaneleri şayan buyrularak evvel emirde Dersaadet'de bir nefer şehbender ve iki nefer muhtar ile ve kırk adet Şam ve Halep ve Bursa ve İzmir misillü mevki-i ticaret olan mahallerde dahi onar adet tüccara bi'l-intihab berat-ı ali ita olunmak ve ileride fevâid ve muhasenâtı teybin ile hak-ı pay-ı humâyûn-ı şâhânelerinden bi'l-istizân iktizasına göre mikdar-ı mezkûra zam ve ilave kılınmak üzere nizama rabt ile icrasına bi'l-mübaşere intihab ve tayin kılınan şehbender ve muhtarların arz ve inhalarıyla ol vakitten beri Dersaadetler'inde tedrici bi'l-intihâb berâvât-ı aliye verilen otuz neferi müteceviz ve sair mahaller dahi tekmile karîb olup ancak Şam ve Halep'de olacak onar neferi geçenlere tekmil olmuş olduğundan ol tarafda sair muteber tüccarlardan dahi kendilerine peyderpey mektuplar vürudıyla berat-ı ali istida etmekte olduklarını mumaileyhim Şehbender ve Muhtarân kulları bir kıta arzuhalleriyle inha ve işbu inayet-i aliyeden gerek onların ve gerek onlar gibi sair erbâb-ı liyâkatın mahrum olmamaları zımında hısr-ı mezkûrun ref'-u küşâdı hususunu istida etmiş olmalarıyla nizami kaydı ihraç ettirilerek manzûr-ı humâyûn-ı mülûkâneleri buyrulamak için arz ve takdim kılındı. Vakıa saye-i meâl-vâye-i şâhânelerinde Ehl-i İslam tüccarı ol vechile nail oldukları imtiyâzât ile Avrupa ticaretinde Frenklere ilticadan kurtulup kendilerine şevk-i hevâhiş ve ticaretlerine revnak ve vus'ât gelmekte olarak ber-vech-i muharrer Şam ve Halep'e dahi verilen berâvât-ı aliye dahi Dersaadet usulü üzere özendirilerek verilmiş ve hatta malum-ı meal-i mezkûm-ı mülûkâneleri buyrulduğu üzere Halep Valisi Ali Paşa kullarının Bağdat üzerine hin-i azimetinde işe yararlığı cihetiyle beraber gönderdiği işar etmiş olduğu Zehirzade Salih Ağa Halep'te olan beratlılardan olup sairleriyle dahi onun gibi ehl-i ırz ve muteber adamlar olduğuna şehbender ve muhtarânın şehadetleri sîbket etmiş idüğüne ve bu vechile berâvât-ı aliye itası cânib-i miriye dahi başkaca faide husulünden hâli*

Bundan böyle Müslüman tüccarların bu teşkilata dâhil olabilmeleri için, bağlı oldukları tüccar zümresinin idarecisi, ticaret yaptıkları yerin kadısının kendilerine verdikleri iyi hal yazısı ve yanı sıra iki adet kefil ile birlikte teşkilatın atadığı şehbender ve muhtarların onayını da aldıktan sonra Divân-ı Humâyûn Beylikçisine takdim ederek müracaatta bulunmaları gerekmektedir.²⁵⁴ Yapılan incelemelerde daha önceden sahip oldukları nizam ve şartlar gereği namuslu, sözüne güvenilen ve saygın tüccarlara bu suretle berat verilmekte ve böylece bunlar 12 altın(1200 kuruş) harç bedellerini de ödemek suretiyle “Hayriye Tüccarı” unvanını almaktaydılar.²⁵⁵

Hayriye Tüccarlarının da daha sonra bahsolunacağı üzere her türlü mali ve hukuki işlerini takip etmek suretiyle kendilerine vekâlet etmek üzere, Avrupa Tüccarlarıyla benzer şekilde vekilleri mevcuttur.²⁵⁶ Avrupa Tüccarlarının vekillerinin vekâlet süreleri sınırlıdır. Ancak Hayriye Tüccarlarının vekilleri için ahlaka ve nizama aykırı davranışlar sergilemedikleri sürece süre sınırlaması söz konusu değildir.

olmayıp mukaddema hin-i nizamında mikdar-ı muayyen hasrı dahi mücerred Ehl-i İslam tüccarının talep ve rağbeti ve emr-i ticarete nef' ü faidesi bilinmek mülâhazasına mebni olarak el-haleti hazihi minval-i meşrûh üzere fevâid ve hasenâtı teybin eylediğine nazaran milel-i selâse tüccarı nizamında mahdûdiyet olmadığı misillü istidaları veçhile bunların hakkında dahi hasr-ı aded usulünün ref'i hatıra gelir ise de saye-i humâyûn-ı mülûkânelerine hâsıl olan şeref ve itibarını ve katiyen şimdilik sabıkın üzerine yirmişer nefer zam ve ilave ile Dersaadet'de almış ve taşralarda otuz nefer olmak bi-mennih-i teala ileri de icabına göre yine hak-i pay-ı humâyûn-ı şâhânelerinden bi'l-istizân iktizasına bakılmak üzere ber-muceb-i nizam şehbender ve muhtarânın şehadetini mutazammın takdim edecekleri memhûr arzuhalleriyle gerek Dersaadet ve gerek taşrada talebkâr olan ehl-i ırz ve muteber tüccardan ol mikdâra bi'l-intihâb berâvât-ı aliye ita olunmasını muvafık irade-i seniye-i mülûkâneleri buyrulur ise... “ Bkz. BOA, HAT. 488-23951.

²⁵⁴Gerekli koşulları sağlayan tüccarlara verilen beratların bir kısmını verildiği tarih, tüccarın ismi, yaşadığı yer ve arşiv belge koduyla gösteren liste için bkz. İstanbul Ticaret Odası, (2020), *Osmanlı arşiv belgelerinde Hayriye tüccarları*, Ed., S. Atilla Sağlamçubukçu, İstanbul: İTO Kültür ve Sanat yayınları, s. 94-95.

²⁵⁵H.27 Receb 1250/M.29 Kasım 1834 tarihli berattan anlaşıldığına göre Filibe’de yaşayan ve aslen Alaiye’li Ahmet oğlu es-seyyid İbrahim’in mensubu olduğu zümrenin nizam ve şartlarına uygun olduğu ve yine kendi zümresi içinde istikamet üzere, sözüne güvenilir ve muteber olduğu belirtilerek şehbender ve muhtarının onayıyla kendisine berat verildiği ve bu suretle Avrupa, Hindistan ve İran ile ticaret yapabilmesi için Beratlı Hayriye Tüccarı sınıfına dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, C. İKTS. 20-972.

²⁵⁶Avrupa tüccarlarının vekillerinin vekâlet süreleri 1 yıl olup, bu süre sonunda yenilenmesi için müracaatta bulundukları görülmektedir. Ayrıca bu süre sonunda öncekilerden farklı olarak yeni vekillerin seçilmesi söz konusudur. Buna misal olarak H.8 Şaban 1234/M.2 Haziran 1819 tarihli fermanndan anlaşıldığına göre İstanbul’da ikamet eden Avrupa tüccarlarının vekillerini yürütmekte olan Yeni Han’da mukîm Estimati veled-i Cani İskeleci ve Yorgi Mila veled-i Leondari’nin bir yıllık görev süreleri sona erdiğinden yerlerine yine aynı handa ikamet eden, Eski Zağralı Mihail veled-i Yaho Elmalu ile Valide Hanında ikamet eden Sakızlı Tomazi Galati veled-i Andrey’a’nın seçilerek atamalarının yapıldığı görülmektedir. Bkz. BOA, C. İKTS. 4-157; Her ne kadar bu süre bir yıla sınırlanmış olsa da vekil tayini öncesinde seçim yapıldığından tüccarlardan gelen istek üzerine bu sürenin uzatılabildiği de görülmektedir. Örneğin, H.13 Recep 1271/M.1 Nisan 1855 tarihli arzuhalden anlaşıldığı üzere İstanbul’daki Beratlı Avrupa Tüccarlarının kendilerine Ticaret Meclisindeki davalarını görmek üzere vekil olarak seçtikleri Mösyö Eftim ile Beşiktaşlı oğlu Mösyö Agop’un, kendilerinden hoşnut olduklarını belirterek, vekâlet sürelerinin uzatılmasını talep ettikleri görülmektedir. Bkz. BOA, A.} DVN. 102-95

2. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNDE TİCARİ DAVALARIN GÖRÜLDÜĞÜ MEKÂNLAR

2.1. Şer’i Mahkemeler

Bütün İslam Devlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de yargı yetkisi esasen padişaha ait olup, padişah bu yetkisini kullanma noktasında, şer’i mahkemeleri yetkilendirmiştir.²⁵⁷ Bu mahkemeler, “meclis-i şer”²⁵⁸, “meclis-i şer’-i şerîf”²⁵⁹, “Mahfil-i şer”²⁶⁰ gibi isimlerle adlandırılmıştır.²⁶¹ Şer’i ve örfi hukukun esaslarına göre davaların görüldüğü mahkemelerde, kanûnnâmelerden de anlaşıldığı üzere padişahı temsilen tek yetkili kadıdır. Kadının uhdesinde olan yargılama sürecine ve bu süreçte ortaya çıkan hükmetme, karar verme, bir işi bitirme, sonuca bağlama gibi hukuki durumları ihtiva eden kavramlara “kaza” adı verilmektedir.²⁶²

Osmanlı Hukuk sisteminde ilmiye sınıfı içinden yetişen ve atamaları, başlarındaki en yetkili Divân üyesi olan kazaskerlerin ve Şeyhülislam’ın tavsiyesiyle padişah tarafından yapılırdı.²⁶³ Tevkî²⁶⁴ adı verilen fermanlarla padişah’tan doğrudan emir almaktaydılar. Bu noktada merhum Mustafa Akdağ(ö.1973)’ın tespiti dikkate şayandır. Zira Akdağ’a göre, klasik dönem Osmanlı idari teşkilatlanmasındaki, eyalet(vilayet)-sancak-kaza algısı, üzerinde çok fazla araştırma yapılmadan ortaya konmuş klişe bir tespittir. Bu ayırım, asker, toprak düzeni ve biraz da asayişle ilgili olmakla, sivil hükümet idaresi merkeze bağlı kazalardan oluşmaktadır.²⁶⁵ Kadı yalnızca adli-hukuki işlerle ilgili bir görevli değil aynı zamanda görev yaptığı kazanın, idari ve beledi işlerini, emrindeki naip ve muhtesipler vasıtasıyla organize eden idari bir memurdur. Şer’iye sicillerinde ve

²⁵⁷E.B., Ekinci, (2017), *Osmanlı mahkemeleri tanzimat ve sonrası*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, s. 26.

²⁵⁸Bkz. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 110.

²⁵⁹Bkz. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 441.

²⁶⁰Bkz. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1274.

²⁶¹M.A., Aydın, (2003), Osmanlı devletinde mahkeme, *TDVİA*, c.27, İstanbul: TDV Yayınları, s.341-344.

²⁶²M., Şahin, (2021), *Kur’ân ve sünnete göre ceza yargılamasında ispat vasıtaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 13-21; T., Baykara, (2022), Kaza, *TDVİA*, c.25, İstanbul: TDV Yayınları, s.119-120; A., Hira, (2015), *Medeni yargılama hukuku açısından İslâm muhâkeme hukukunda giyâbi yargılama*, İstanbul: Rağbet yay., s. 47.

²⁶³F., Gedikli, (2004), Türklerde hukuk, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Editör: Cemil Öztürk, Ankara: Pegem yay., s.228-229; M., Şentop, (2006), Tanzimattan önceki dönemde Osmanlı mahkemelerinin görev ve yetkisi, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S.1, ss.87-105, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s.90.

²⁶⁴Bkz. E., Merçil, (2012), Tevkî’, *TDVİA*, c.41, İstanbul: TDV Yayınları, s.35-36.

²⁶⁵M., Akdağ, (1999), *Türkiye’nin iktisadî ve içtimai tarihi 1453-1559*, c. II, Ankara: Barış yay., s. 59; Karşıt görüş için bkz. M., Midilli, (Aralık-2020), Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf’e Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadimin Ehl-i Şer’ Bekçileri (1453-1586), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 59, ss. 75-103, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., s. 83.

yine bilhassa mühimme defterlerinde “...kadısına hüküm ki” şeklinde başlayan tevki adı da verilen fermanlar bu türden olup, Akdağ’ın tezini doğrular niteliktedir.²⁶⁶

Özellikle Hanefi hukuk bilgisi başta olmak üzere Ehl-i sünnet fukaha ve âlimlerinin eserlerine ve içtihatlarına hâkim olma bilgi ve becerisi kendilerinden beklenen kadıların²⁶⁷, bunun yanında reşit olmak, temyiz gücüne sahip olmak, iman sahibi ve adil olmak, hukuki ehliyet ve muamele kabiliyetine sahip olmak, tarafsız olmak, yeterli derecede hukuki bilgiye sahip olmak, akl-i balığ ve bedensel olarak bir özürlü bulunmamak gibi özelliklere sahip olmaları beklenirken²⁶⁸, kaza kadılığı mülazemetiyle başladıkları görevlerine, kazaskerlik ve nihayetinde Şeyhülislam olarak tamamlayabilmekteydiler. Bekleme süresi dolduğu halde, kadı sayılarındaki artış nedeniyle görev alamayan üst derecedeki mevleviyet adı da verilen kadılar için daha düşük derecedeki taşra kadılıkları, geçimlerini sağlayabilmeleri için “Arpalık” olarak verilirdi.²⁶⁹ Atamaları görev yerlerine göre, ruzname ya da ruznamçe de denilen defterlere kaydedilirdi.²⁷⁰ Başlangıçta bir yıl ile sınırlı olan görev süreleri, 16. Yüzyıldan sonra üç yıla çıkmış, 17. Yüzyıl sonrasında ise yeniden bir yıllla sınırlandırılmıştır.²⁷¹

Tek dereceli yargılama usulünün geçerli olduğu Osmanlı mahkemelerinde, dava sahipleri doğrudan ya da vekil tayin ettikleri kişiler vasıtasıyla yazılı ve sözlü müracaatta bulunabilmekteydiler. Çoğunlukla kısa sürede neticelenme eğiliminde olan davalarda kadı iddia sahibini dinleyerek, şahitler ve deliller çerçevesinde, fetva, Kanûnnameler²⁷²

²⁶⁶ Çok sayıda olmakla birlikte birkaç örnek için bkz. BOA, A.DVN. MHM. d., 3, s. 44-45-46.

²⁶⁷ A., Bayındır, (2002), Örneklerle Osmanlı’da Ceza Yargılaması, *Türkler*, c. 10, ss. 69-82. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.69.

²⁶⁸ İ., Ortaylı, (2001), Osmanlı devletinde kadı, *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.42-46.

²⁶⁹ Bkz. C., Baltacı, (1991), Arpalık, *TDVİA*, c.3, İstanbul: TDV Yayınları, s. 392-393.

²⁷⁰ Bkz. Y., Beyazıt, (2018), *Kadıasker atama ruznamçelerinden*, Ankara: TTK Basımevi.

²⁷¹ A., Erçin, (2015), Osmanlı devletinde kadı ve şer’i mahkemeler, *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c.2, S. 1, ss.15-23, Bartın: Bartın Üniversitesi yay., s.16.

²⁷² Aslında kadıların neye göre karar vereceği Mühimme Defterlerinde açıkça belirtilmektedir. 3 Numaralı Mühimme Defterinde yer alan “*Burusa begine ve Edremid kadısına hüküm ki*” şeklinde başlayan hüküm örneğinde olduğu gibi “...*bu fesâdı idenleri her kim ise tamâm dikkat ü ihtimâm ile Şer’ile teftiş ü tefahhus eyleyüp anun gibi töhmet-i sâbika ile müttehem olanları dahı örf-i ma’rûf ile görüp dahı bu şenâ’ati idenler eger zikr olınan karyeler halkudur ve eger sâ’irleridür, her kim ise zuhûra getirüp fesâd ü şenâ’ati Şer’ile ve kânûn ile sâbit olanları mecâl virmeyüp mahallinde lâzım geleni icrâ idüp yirine koyup ehl-i fesâd sipâhî tâ’ifesinden ise habs idüp arz idesin...*” hükmünde hem şer’i hukukun esalarına hem de ehl-i örfün esaslarından olan kanûnnâmelere göre görülmesi istenmektedir. Bkz. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1087; Aynı şekilde, 1 Numaralı Konya Şer’iye Sicili (970-1019/1563-1610)’nde yer alan 65-5 nolu hükümdeki, boşandıktan sonra yeniden nikâhlanmaya izin verilmesiyle ilgili hükümde yer alan “Ba’dehu zikr olan sicil mücibince eğer mâni’-i şer’iyesi ve ‘örfiyesi yoğsa Latîf bin Pîrî nikâh olmasına izin virildi.” cümlesindeki, “eğer mâni’-i şer’iyesi ve ‘örfiyesi yoğsa” ifadesinden, murafaa esnasında tahkikatta şer’i ve örfi kaidelerin her ikisine de müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. L., Özpölat, (2016), *1 numaralı Konya şer’iye sicili (970–1019/1563–1610) (değerlendirme ve transkripsiyon)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans tezi), s.153.

ve geçmiş içtihatlar doğrultusunda karar vermektedirler.²⁷³ Esasen temyiz mercii olmamakla birlikte, usulen karara itiraz edebilmek ve davanın yeniden görülmesini istemek mümkündür. Bu müracaatlar Divân-ı Humâyûn'a yapılmaktaydı.²⁷⁴

Mahkeme esnasında kadılara yardımcı olan görevliler vardı. Başyardımcısı ve aynı zamanda vekili ki 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kazadaki adli mekanizmanın da sorumlusu haline gelecek olan naiplerdir.²⁷⁵ Davalara bakma yetkileri olduğundan teftiş ve azillerinden kadılar sorumludur.²⁷⁶ Naiplerden başka, muraflar kayıtlarını yazıya geçiren kâtipler, davacı, davalı ve şahitleri mahkemeye getirmekle görevli muhızrlar, ayrıca müşavir, hademe, kapıcı gibi hizmetliler de mahkemede görev yapan çalışanlardandır.²⁷⁷ Öte yandan yargılama hangi kazada yapılıyorsa o kazanın müftüsü de kadının yanında yer almaktaydı. Ancak ikinci bir hâkim olarak müdahale etme durumu söz konusu değildi. Müftüler bir nevi müşavir/danışman olarak bulunabilmektedirler.²⁷⁸ Bundan başka esnaf içindeki anlaşmazlıkların çözümünde kadının yetkilendirmesi doğrultusunda, aynı zamanda esnafın, çarşı ve pazarın denetiminden sorumlu muhtesip adı verilen görevliler de mevcuttur.²⁷⁹

Osmanlı Devletinde de Tanzimat'a kadar sistematik bir Kanûnlaştırma süreci olmadığından ve ticaret hukuku hukukun ayrı bir kolu olarak, Kanûn şeklinde tedvin edilmemiştir. Çünkü Osmanlı hukuku, Kanûn hukuku olmaktan ziyade mesele hukuku şeklinde kendini göstermiştir.²⁸⁰ Şer'i hukuk bünyesinde özel hukukun kaide ve prensipleri bağlamında değerlendirilen ticari davalar, yukarıda bahse konu olan Müslüman ve gayrimüslim tüccarların birbirleriyle, devlet, şirket, vakıf gibi kurumlarla olan davaları da şer'i hukuk esaslarına göre karara bağlanmaya çalışılmış, icra yetkisi örfe bırakılmıştır. Bu nedenle kadı sicillerinde çoğunlukla kadının karar hükmünün olmadığı

²⁷³M.A., Aydın, (2003), *a.g.k.*, s. 243.

²⁷⁴E.B., Ekinci, (Aralık-2001), Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü(klasik devir), *Belleten*, c. 65, S.244, ss.959-1006, Ankara: TTK Yayınları, s. 962.

²⁷⁵Bkz. M., İpşirli, (2006), Nâib(Osmanlılarda), *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yayınları, s.312-313.

²⁷⁶Üsküdar naibinin azline dair Üsküdar kadısına gönderilen hüküm için Bkz. *Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 717.*

²⁷⁷A., Erçin, (2015), *a.g.k.*, s. 20.

²⁷⁸M., İpşirli, (Aralık-1997), Osmanlı devletinde kazaskerlik(XVII. yüzyıla kadar), *Belleten*, c.61, S. 232, ss. 597-700, Ankara: TTK Yayınları, s. 690.

²⁷⁹Ş.A., Bozatay-K.A., Demir, (Haziran-2014), Osmanlı adli ve idari sisteminde kadılık: kurumsal bir değerlendirme, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 6, S. 10, ss. 71-89, Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yay., s. 90.

²⁸⁰H., Veldet, (1999), Kanûnlaştırma hareketleri ve Tanzimat, *Tanzimat 1*, İstanbul: MEB Yayınları, s.153.

hüccetlerin ağırlıkta olduğu dikkati çekmektedir.²⁸¹ Bu bağlamda hukuki yapı şer’i ve örfi hukukun ortaya koyduğu işlemlere yani bir başka ifadeyle kanûnnâmeler ve kadıların özel hukuk kapsamında verdikleri hükümlere göre göre şekillenmiştir.

Bu doğrultuda Tanzimat öncesi Osmanlı Ticaret Hukukunu izah etmek zor olmakla birlikte²⁸², bu zorluk içinde yine de bir yol bulabilmek adına bu sistemin unsurlarını ortaya koymaya çalışmak daha faydalı görünmektedir.

Osmanlı tebaası arasında rüyet olunan bütün davalarda olduğu gibi, ticari davalarda da geçerli olan ilke, müddei yani iddia sahibinin iddiasını mahkeme huzurunda beyan etmesidir. Zira İslam hukukuna göre davacı iddiasını ispat etmek zorundadır.²⁸³ İspat için de deliller gerekmektedir. Edille-i şer’iye adı verilen ispat vasıtaları şu şekilde tasnif olunmuştur. Bunlar; şahadet²⁸⁴, hâkimin ve ehl-i vukufun²⁸⁵ kanaati, ikrar²⁸⁶, keşif²⁸⁷, yemin²⁸⁸, yeminden kaçınma²⁸⁹, kasame²⁹⁰, karine ve emareler²⁹¹, yazılı delil olarak sıralanabilir.²⁹²

²⁸¹U., Heyd, (1973), a.g.k., s. 80; M., İpşirli, (1994), Ehl-i örf, *TDVİA*, c.10, İstanbul: TDV Yayınları, s. 519-520.

²⁸²Ali Haydar, (1341), *Hukuk-ı ticaret külliyyatından I*, İstanbul: İkdâm Matbaası, s.1.

²⁸³Batı Hukukunun Magna Carta sonrasında kabul etmeye başladığı, İslam Hukukunun temel prensipleri arasında yer alan, “Berat-ı zimmet” adı da verilen bu ilkeye göre, kişi suçsuz ya da borçsuzdur. Birinin suçlu ya da borçlu olduğu iddia ediliyorsa, kişi bunu ispatlamak zorundadır. Bkz. G., Akyılmaz, (2014), Osmanlı hukukunda masuniyet-i şahsiye ilkesi, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, ed., Fethi Gedikli, ss. 163-221, İstanbul: XII Levha Yayıncılık, s. 168.

²⁸⁴Bkz. Y., Yurtseven, (2018), İslam-Osmanlı muhakeme hukukunda şahitlik müessesesi, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, S. 2018/2, ss. 85-140. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay.

²⁸⁵Bkz. A., Kılınç, (2022), *Osmanlı yargılama hukukunda bilirkişilik (ehl-i hibre / ehl-i vukuf)*, Ankara: Adalet Yayınevi.

²⁸⁶Bkz. F., Koca, (2000), İkrar, *TDVİA*, c.22, İstanbul: TDV Yayınları, s.38-40.

²⁸⁷A.G., Hüseyinklioğlu, (2023), Osmanlı hukukunda keşif uygulamaları (16-18. yüzyıllar), *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, S. 1, ss. 1-22, Malatya: İnönü Üniversitesi; Keşif işlemi kadının kendisi tarafından yapılabildiği gibi, nâib ya da diğer yardımcıları tarafından da yapılabilir. Bkz. İ., Sak-A., Güngören, (2020), Şer’iye sicilleri ışığında Osmanlı devletinde adli olaylarda keşif: Konya örneği (1690-1740), *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 23, ss. 169-211, s. 171.

²⁸⁸Bkz. E., Boynukalın, (2013), Yemin, *TDVİA*, c.43, İstanbul: TDV Yayınları, s.717-720.

²⁸⁹M., Şahin, (2021), a.g.k., s. 112.

²⁹⁰Bkz. A., Bardakoğlu, (2001), Kasâme, *TDVİA*, c.24, İstanbul: TDV Yayınları, s.528-530; S., Bingöl, (2015), Nineteenth-Century Ottoman Neighbourhoods Visited by Courage, Sleeplessness and Dead Bodies, *Middle Eastern Studies*, vol.51, no.2, pp.254-268, s. 262.

²⁹¹Bkz. M.F., Turan, (2011), *İslam hukukunda karine*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi).

²⁹²F., Atar (1979), *İslâm adliye teşkilatı: ortaya çıkışı ve işleyişi*, Ankara: DİB Yayınları, s. 183-212.

Ticari davalarda ispat vasıtalarının birçoğu mevcuttur. Ancak özellikle yazılı deliller daha ziyade “sak”²⁹³ kavramı ile ifade bulmuştur. İlam²⁹⁴, hüccet²⁹⁵, temessük²⁹⁶, vekaletnâme²⁹⁷, kefaletnâme²⁹⁸ ve temliknâme²⁹⁹ en çok karşılaşılan sakk türlerindendir. Bunların tümüne karşılık gelecek şekilde, açıkça ortada ve açıklayıcı anlamlarında “beyyine” tabiri de kullanılmıştır.³⁰⁰ Şer’iye sicillerinde bunlarla ilgili birçok örneğe tesadüf etmek mümkündür.

H. 1063-1064 / M. 1652-1653 tarihli Ahi Çelebi Mahkemesinde yer alan, Çıkrıkçı dükkânını elinde bulunduran Şaban’ın dükkânın yarı hissesini hak sahibi olan Şerife Sakine Hatun’a vermesi konulu hükümde “ityân-ı beyyinâta vekîl olup yedinde olan hüccet-i şer’iyye” ifadesiyle Şerife Hatun’un elindeki hüccetin davasını izah eden delil olduğu vurgulanmaktadır.³⁰¹

²⁹³İslam-Osmanlı hukukunda ikrar ve kazanımları gösteren, yazılı delil olarak kullanılan evrak ve belgelere genel olarak “sak” adı verilir. Vekaletnâme, kefaletnâme, temliknâme, ibranâme, iktânâme, mahzar, ödeme emri, istihkak senedi, çek, mükâtebe senedi, emanet ve rehin makbuzu, gibi çeşitli tür kıymetli ve resmî evrak da sa’k ismini almaktadır. Batı dillerinde yazılı ödeme emri anlamında kullanılan ve sonradan Türkçe’ye de bu şekilde geçen “çek” kavramının Arapça “sak” kavramından türeyerek Batı dillerine geçtiği iddia edilmektedir. Bkz. C., Kallek, (2008), Sak, *TDVİA*, c.35, İstanbul: TDV Yayınları, s.584-586; Osmanlı Devletinde sak kavramı daha çok hukuki alanda kullanılan bir kavram olmuştur. Kadı tarafından düzenlenen, hüccet, ilam, temessük türündeki belgeler, bu başlık altında toplanmış ve “Sak Mecmuaları” adı verilen defterlere kaydedilmiştir. Bkz. S., Kaya, (2005), Mahkeme kayıtlarının kılavuzu: sakk mecmuaları, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, ss. 379-416, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.

²⁹⁴M., Uğur, (2000), İ’lâm, *TDVİA*, c. 22, İstanbul: TDV Yayınları, s.72.

²⁹⁵M., Oğuz-A., Akgündüz, (1998), Hüccet, *TDVİA*, c. 18, İstanbul: TDV Yayınları, s.446-450.

²⁹⁶Şahsi borçlanmalarda dahi ki alan-veren ilişkisi padişah ve oğlu şeklinde olsa da temessük düzenlenmekteydi. Bkz. M.S., Kütükoğlu, (2011), *a.g.k.*, s. 413.

²⁹⁷Şer’iye sicillerinde yer alan mahkeme kayıtlarında en çok karşılaşılan türlerin başında vekâlet örnekleri gelmektedir. Özellikle, ticari nitelikli, alacak-verecek, borçlanma, hibe gibi davalarda sıkça karşılaşılmaktadır. Örneğin, İstanbul Bâb Mahkemesi 3 numaralı sicilde yer alan, 15(2b-4) numaralı hükümde, Kenan kızı Saliha’nın câriye satışından dolayı Hızır oğlu Ömer’den alacağını tahsil etmek için, mahkemeye müracaatını, “Mahmiye-i İstanbul’da Koca Mustafa Paşa mahallesi sâkinelerinden Sâliha bt. Kenan nâm hâtunun zevci ve tarafından husûs-ı âti’l-beyân vekîl olup zât-ı mezbûreyi ma’rifet-i şer’iyye ile ârifân Mehmed Çelebi b. Nasuh ve Ömer b. Mustafa şehâdetleri ile şer’an vekâleti sâbite olan Mehmed b. Mustafa nâm kimesne meclis-i şer’-i şerîfde esirci tâifesinden işbu bâ’isü’l-kitâb Ömer b. Hızır nâm kimesne mahza rın da ikrâr ve takrîr-i kelâm edip” ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, Mustafa oğlu Mehmed’e kefalet vererek onun aracılığıyla yaptığı görülmekte, şer’an vekâleti sabite ifadesiyle de vekâletin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. İstanbul Kadı sicilleri, (2011), *Bâb mahkemesi 3 numaralı sicil* (H. 1077 / M. 1666 - 1667), Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM yay., s. 98.

²⁹⁸Bkz. H.N., Ertuğ, (2000), *Osmanlı kefalet sistemi ve 1792 tarihli bir kefalet defterine göre Boğaziçi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 5.

²⁹⁹Bkz. M., İpşirli, (2011), Temliknâme, *TDVİA*, c.40, İstanbul: TDV Yayınları, s.430-431.

³⁰⁰A., Bardakoğlu, (1992), Beyyine(Fıkıh), *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.97-98.

³⁰¹“...işbu bâ’isetü’l-kitâb zahru’l-muhadderât tâcü’l-mestûrât Şerife Sakine Hatun tarafından vech-i âti üzere olan da vâ ve ityân-ı beyyinâta vekîl olup yedinde olan hüccet-i şer’iyye ile vekâleti sâbite olan fahre’l-kuzât Süleyman Efendi b. İbrahim meclis-i şer’-i hatîr-i lâzımı’t-tevkîrde dükkân-ı âti’l-beyân yedinde idiği şer’an ma’lûm olan...” Bkz. İstanbul Kadı sicilleri 49, (2019), *Ahi Çelebi mahkemesi 1 numaralı sicil* (H. 1063-1064 / M. 1652-1653), Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM yay., s. 77.

Ticari davalarda en çok rastlanılan dava türü alacak-verecek, borç davalarıdır. Sicillerde bu kavram daha ziyade “deyn”³⁰², borçlu anlamında ise “medyûn”³⁰³ şeklinde yer almaktadır. Aşağıda yer alan, yine 1 Numaralı Ahi Çelebi mahkemesine ait bir kayıtta Osmanlı tebaasından biri Müslüman ve diğeri gayrimüslim iki tüccar arasındaki alacak verecek davasında³⁰⁴ borçlunun, “*vâcibü’l-edâ deyni olduğu*” ifadesiyle borcunu kabul ettiği, alacaklının da dokuz yüz doksan altı kuruş alacağından 900 kuruşunu alarak, “*ibrâ ve iskât eyledim.*” ifadesiyle hakkından feragat ettiğini bildirdiği görülmektedir.

Medyûnun borcunu kabul etmediği durumlarda ise dava şu şekilde cereyan etmektedir. Davacı mahkemeye başvurduğunda, davalı borcunu inkâr ettiğinde önce davacıdan delil getirmesi istenir. Aşağıdaki davada da benzer durum söz konusu olmuş, iki Müslüman tüccar arasında cereyan eden davada, davacı Abdullah oğlu Kaytas, Mehmed oğlu Hilmi’nin kendisine üç yüz vakıyyelik³⁰⁵ keten satışından dolayı borcu olduğunu söylediğinde, durum “gıbe’s-sual”³⁰⁶ ifadesiyle davalıya sorulmuş, kendisi de “*akıbe’l-inkâr*” ifadesinden anlaşıldığı üzere, borcu reddetmiştir. Bunun üzerine davacıdan beyyine yani delil sorulmuş, o da edille-i şer’iyeden olarak, davacı Kaytas’a şahitlik etmişler, bunun üzerine, “*şehâdetleri makbûle olmağın*” denilerek şahitlikleri kabul olunmuştur.³⁰⁷

³⁰²M.A., Aydın, (1994), Deyn, *TDVİA*, c.9, İstanbul: TDV Yayınları, s.266-268.

³⁰³M.A., Aydın, (1992), Borç, *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yayınları, s.285-291.

³⁰⁴“*Tüccâr tâifesinden Mehmed Beşe b. el-Hâc Ali meclis-i şer’-i şerîfde bâ’isetü’r-rakîm Nazalta bt. İlya nâm Yahûdiye muvâcehesinde ikrâr ve takrîr-i kelâm edip mezbûre Nazalta zimmetinde kıymet ve vezni beynimizde ma’lûm ibrişim bahâsından dokuz yüz doksan altı gurus hakkım olup meblağ-ı mezbûru merkûme Nazalta’nın zevci gâib ani’l-meclis İsak v. Yako nâm Yahûdi merkûme Nazalta’nın emriyle kefil bi’l-mâl olmağla hâlâ kefil-i mezbûrun zimmetini mutâlebeden ve husûs-ı merkûma müte’allika da vâdan ibrâ ve iskât eyledim, ba’de’l-yevm kefil-i mezbûr İsak’dan meblağ-ı mezbûr dokuz yüz gurus müte’allika da vâm kalmamışdır, da vâ dahi edersem lede’l-hükkâm-ı zevi’l-ihtirâm istimâ’ ve ısgâ olunmasın dedikde zevcem mezbûre Nazalta tasdik ve vekili olmağla bi’l-muvâcehe tasdik ve zikr olunan dokuz yüz gurus vâcibü’l-edâ deyni olduğunu dahi bi’l-müşâfehe takrîr eylemeğın mâ-vaka’a bi’t-taleb ketb olundu.*”Bkz. İstanbul Kadı sicilleri 49, (2019), *Ahi Çelebi mahkemesi 1 numaralı sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, s. 84.

³⁰⁵Ukıyye, okka şeklinde de tabirleri olan bu ölçü birimi için bkz. C., Kallek, (2012), Ukıyye, *TDVİA*, c. 42, İstanbul: TDV Yayınları, s.67-70.

³⁰⁶Davacı vaziyetini ve talebini beyan ettikten sonra davacıdan sorulduğıktan sonra bu ifade kullanılır. Kimi kayıtlarda da bunun yerine “*sual olundukta*” ifadesi kullanılmaktadır. Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri, (2011), Bâb mahkemesi 3 numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667, Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM yay., s. 624.

³⁰⁷“*udûl-i Müsliminden*³⁰⁷ Receb b. Hüseyin ve İbrahim b. Mustafa nâm kimesneler makâm-ı kazâda müdde-i mezburun merkûm Hilmi zimmetinde yüz vakıyye keten bahâsından bin altı yüz akçe hakkı vardır biz bu husûsa şâhidleriz şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-yı şehâdet-i şer’iyye ettiklerinde şehâdetleri makbûle olmağın” Bkz. İstanbul Kadı sicilleri 49, (2019), *Ahi Çelebi mahkemesi 1 numaralı sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, s. 87.

2.2. Divân-ı Humâyûn

Yukarıda da belirtildiği üzere, Tanzimat reformlarına kadar geçen sürede tek dereceli yargı sistemine sahip Osmanlı Devletinde sicillerde, mühimme ve ahkâm defterlerinde yer aldığı şekliyle niza adı verilen anlaşmazlıkların çözüm mercii şer'i mahkemelerdir. Her türlü uyuşmazlıklara bakmakla yükümlü olan bu mahkemeler dolayısıyla ticari mahiyetteki davalara da bakmaktaydılar.³⁰⁸

Osmanlı Devletinde yasama, yürütme ve yargı yetkileri padişahın elindeydi. Padişah Divân-ı Humâyûn³⁰⁹ adı verilen kurum üzerinden bu yetkilerini ilgili mercilere kullandırmaktaydı.³¹⁰ Kuruluş döneminde padişah başkanlığında toplanan Divânlar, sonraları Kubbealtı³¹¹ sisteminin yerleşmesiyle sadrazam başkanlığında icra faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir.³¹² Divânlarda memleket meselelerini ilgilendiren birçok husus konuşulup, karara bağlanırken, şayet padişah yoksa alınan kararlar onun onayına sunularak hayata geçirilirdi.³¹³ Haftanın belirli günlerinde toplanan Divânlarda hukuki meseleler de ele alınmaktaydı.³¹⁴

Divân-ı Humâyûn'da sadece taşra mahkemelerinden gelen davalar görülmezdi. Bunun yanında taşra mahkemelerinden ayrı olarak ilk defa da başvurulabilecek bir yargı organıydı. Bunun yanında yargı örgütünü özellikle kazaskerleri denetleyebilme, halktan ehl-i şer' ya da ehl-i örf'e yönelik şikâyetleri dinleyebilmekteydi.

Osmanlı Devletinde klasik dönemde temyiz mekanizması olmadığından, şikâyet, yakınma şeklinde gelen arıza adı verilen dilekçeleri çoğunlukla usul yönünden ele alırdı. Konu ister örfi ister şer'i olsun, evvela sadrazam tarafından dinlenir. İçerik örfi ise kendi karar verebilir, fetva ve fıkıh ile ilgili şer'i konulara haiz ise önce Rumeli Kazasker'ine havale edilir, gündem ve şikâyetler çok ise duruma göre Anadolu Kazaskeri de yardımcı

³⁰⁸Borçlar, eşya ve ticaret hukuku ile alakalı şer'îye sicilleri için bkz. Türk Dünyası Vakfı İlim Heyeti, (1989), *Şer'îye sicilleri*, c. II, İstanbul: TÜDAV yay., s.1-91.

³⁰⁹Bkz. A., Mumcu, (1994), Divân-ı Humâyûn, *TDVİA*, c. 9, İstanbul: TDV Yayınları, s.430-432.

³¹⁰İ., Ortaylı, (2008), *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, s. 169.

³¹¹O., Kaşıkçı, (2015), Osmanlı devletinde vezir-i azam (sadrızam), Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları dergisi, c. 21, S. 2, ss. 127-134, İstanbul: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., s. 113.

³¹²D., Alikılıç, (2002), Osmanlı saray teşkilâtı ve törenleri, *Türkler*, c. IX, ss.875-898, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.878.

³¹³Donald Quataert, *The Ottoman empire 1700-1922*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 98; R., Ahışhalı, (1999), Divan-ı Hümayûn teşkilatı, *Osmanlı*, c. VI, ss.24-33, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.27.

³¹⁴İ., Durhan, (2000), Divan-ı Hümayun'un yargı yetkisi, Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. IV, S. 1-2, ss. 59-78, Erzinan: Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi yay., s. 68.

olması için görevlendirilebilirdi. Kazaskerlerin verdikleri hükümler sadrazama bildirilir bazen de hüküm verilmeksizin ilgili mahaldeki kadıya ilgili davayı tekrardan görmesi için havale olunurdu. Her iki şekilde de ortaya çıkan durum, Mühimme Defterleri de denilen Divân Siciline kaydedilirdi.³¹⁵

Davalar vicahen yani yüz yüze ya da gıyaben yani davacı ve ya davalılardan biri hatta her ikisi de olmadan görülebilirdi. Şayet dava bidayeten yani ilk defa görülüyorsa bilinen yöntemlerle dava görülüp karara bağlanır ve bir daha geri dönüşü olmazdı.³¹⁶ Ancak bir nevi temyiz hatta hukuka uygunluk açısından denetlenmekteyse, tarafların hatta vekillerinin hazır olmasına bakılmaksızın, eldeki ilam ve diğer belgelere göre karar verilirdi. Sanığın hazır olduğu durumlarda, sanık hakkında Divân'a gönderilen ihbar ve şikâyetler, usul yönünden şer'i hukuka aykırı olduğu halde şehadet olarak kabul edilir ve hem şer'i hem de örfi davalarda uygulamaya konulurdu. 18. Yüzyıla kadar yargı yetkisini elinde bulunduran Divân-ı Humâyûn, bu tarihlerden itibaren bu güç, Bâb-ı Âsâfi'ye geçmiştir.

Yargı ve hukuk meselelerinin görüşüldüğü, şikâyetlerin dinlendiği toplantılar Cuma günleri yapıldığından, Cuma Divânı adı verilen bu toplantılara Huzur Murafaası da denilmekteydi.³¹⁷ Cuma günleri, sabah namazından sonra, örfi kavuklarıyla paşa kapısından giriş yapan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, buradan Divânthane'ye geçerek, yanlarında Çavuşbaşı, Çavuşlar, Tezkireciler, Subaşı ve Asesbaşı hazır olacak şekilde Sadrazam başkanlığında toplanan oturumlara eşlik ederlerdi. Evvela Tezkireciler arzuhalleri okur, sonrasında kazaskerlerin inceleme safhasına geçilirdi.

Gerektiğinde müdahil olan Sadrazam, davalar nitelik itibariyle çoğunlukla hukuki içerikli olduğundan, kazaskere bırakır, kendisi diğer hususlarla meşgul olurlardı. Divân bitiminde Sadrazamın huzuruna çıkan kazaskerler, görüşülen ve karara bağlanan davaların bilgisini verir, davalardan karar bağlanamamış, ertelenmesi gerekenler varsa bununla ilgili olarak üzerinde mütalaa olunurdu. Divân-ı Humâyûn'un önemini kaybetmeğe başladığı dönemlerden itibaren dava ve şikâyetler, kazaskerler tarafından Sadrazam'a iletilir, o gün yargı işlerine ayrılırdı. 1838'den itibaren bu duruşmalar, Arz Odasında Şeyhülislam başkanlığında görülmeye devam etmiştir.

³¹⁵T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (1994), *5 Numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566*, Ankara: Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın Nu: 21, Divân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: II, s.X.

³¹⁶A., Mumcu, (1986), *Divân-ı Humâyûn*, Ankara: Birey ve Toplum yay., s. 127.

³¹⁷Tevki'î Abdurrahman Paşa, (Temmuz-Ağustos-1331), *a.g.k.*, s. 251-253.

Divân-ı Humâyûn'da görülen ticari içerikli davalar genellikle gelen şikâyetler üzerinedir. Ehl-i örf ve muhtesiplerin esnaf ve zanaatkârlara yönelik baskı ve haksız uygulamaları, örneğin, muhtesiplerin “*bayramlık ve selamlık*” adı altında keyfi uygulamalarla, haksız yere vergi tahsili yapmaları bunlar içinde başta gelmektedir.³¹⁸ Bunun yanında tüccar, esnaf ve zanaatkârların kendi aralarında yaşadıkları sorunlar, alacak-verecek meseleleri, ölen tüccarların mallarının durumları, tüccarların kaybolan malları ve bunların akıbeti, sipariş edilen bir iş ya da ürünün ödemesi yapıldığı halde yerine ulaştırılmaması gibi hukuki problemler, Divân-ı Humâyûn'da görülen davalardan bazılarıdır.³¹⁹

Yukarıda da belirtildiği gibi 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı bürokrasisinde meydana gelen değişimin neticesinde, Divân-ı Humâyûn, Bâb-ı Âsafi şeklinde yeniden düzenlenmiş, bunun neticesinde de Divân'a gelen şikâyetler ve özellikle ticari nitelikli anlaşmazlıklar Arz Odasında, Sadrazam, Beylikçi Efendi ya da Şer' ile görülmesi istenmekte ise Şeyhülislam'ın huzurunda çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Örneğin H.14 Safer 1221/M.3 Mayıs 1806 tarihli dava kaydında, Boğaziçi'nde kireç üretimi yapan zımî esnafın isteği doğrultusunda düzenleme yapılmış ve önce İstanbul Kadısı huzurunda ve ondan istedikleri neticeyi alamadıklarından, sonrasında ise Arz Odasında Sadrazam huzurunda görülen davada kireç üretiminin miktarı, özellikleri ve satışı hususlarının nasıl olacağı tayin edilmiştir.³²⁰

³¹⁸M., Tuğluca, (2016), *Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde şikâyet mekanizması ve işleyiş biçimi*, Ankara: TTK yay., s. 250.

³¹⁹M., Tuğluca, (2016), *a.g.k.*, s. 251.

³²⁰“Boğaziçi'nde vâki' kireç harkıyla me'lûf kireçci esnâfının Divân-ı Humâyûn'uma takdim eyledikleri arzuhâlleri bâlâsına İstanbul Kâdısı ve Ser-bostâniyân-ı [hâssa] ve Hâssam Mi'mârbaşı'na hitâben mi'mâr halîfeleri ve neccâr kalfaları ve husûs-ı mezkûra vukûfu olanlar ma'rifetiyle bi'l-müzâkere hüsn-i nizâma bend ve gadr ve himâyeden ârî olarak müceddeden ta'ahhûde rabt ile tanzîm ve i'lâm olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlî-şânıma imtisâlen mûmâ-ileyh tarafından mürsel Kireçcibaşı Haseki Ahmed ve Ser-mi'mârân-ı hâssam İbrahim Kâmî zîde mecdühümâ ve hulefâdan Mi'mâr-ı hâssam Kâtibi Ali Rıza zîde rüşdühü ile neccâr kalfalarından Kurdoğlu Yorgi ve Todori ve Sideri zimmîler ve Horasancı esnâfının Kethudâsı İstefan v. Ağyazar ve ustalarından Asvador v. Minas ve Bogos v. Arakel ve İsayi v. Serkiz ve Nikogos v. Kazer ve Matos v. Anton ve Simyon v. Kalus ve Artin v. Barsam ve Karabet v. Kirkor ve sâir zimmîler hazır oldukları hâlde ashâb-ı arzuhâl Kireçci esnâfının Kethudâsı Nikola v. Yani ve ustalarından Kosta v. Ziso ve İspiro v. Pando ve Yamandi v. Yani ve Londo v. Vasil ve Kiriso v. Mitro ve Vasil v. Kostantin ve Simo v. Kiriso ve Panayot v. Hristo ve Markarit v. Fonta ve Hristo v. Mitro ve diğer Londo v. Simo ve âhar Yamandi v. Mitro ve Yorgi v. Vasil ve Mitro v. Panayot ve diğer Kiriso v. Hristo ve Kiriso v. Kiryako ve Kara Mitro v. Hristo nâm zimmîler evvelen İstanbul Kâdısı Konağı'nda ve sâniyen Arz Odası'nda huzûr-ı hazret-i Sadrazamîde ma'kûd meclis-i şer'-i hatîrda sâlifü'l-beyân Boğaziçi'nde ve gerek mahâll-i sâirede hark olunan kirecin beher kantarı cânib-i mîrîye yirmi paraya ve ibâdullâha yirmi dört paraya ve horasancı

2. 3. Mahkeme Benzeri Yargılama İşlevi Olan Kurumlar

2.3.1. Esnaf Loncalarında Görülen Davalar

Osmanlı Devletinde esnaf teşkilatı gerek yapısı, gerek örgütlenme biçimleri ve gerek, dini, hukuki, iktisadi ve ticari ilişkileri bakımından her bakımdan dikkati çekmektedir. Bu karmaşık ve bir o kadar da sorunlu yapının, klasik dönem Osmanlı ticaret hayatı ve hukuk sistemi içindeki varlığı müstakil ve hususi şahsiyeti üzerine çokça çalışma yapılmakta, araştırmacıların ve okurların istifadesine sunulacak incelemeler ve analizler yapılmaktadır.³²¹

Dolayısıyla bu başlık altında Ahilik³²² ve Esnaf Teşkilatının³²³ ve özellikle Gedikler³²⁴ şeklinde kendi içindeki sarmal oluşumlarının detaylarından ziyade bu teşkilatların sınırlı düzeydeki hukuki sorumlulukları üzerinde durulacaktır. Esasen çırak-kalfa-usta şeklinde ilerleme gösteren Esnaf Teşkilatında, bu düzenin hiyerarşik yapısına uygun olarak, şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ustabaşı, kalfa ve çırak şeklinde bir sıralama söz konusuydu.³²⁵ Bu yapı içinde, zamanın ve ortaya çıkan durumun gerekliliklerine göre, kadı, muhtesip, nakip, ehl-i vukuf gibi görevliler de ilave olabilmekteydiler.³²⁶

Esnaf zümreleri öncelikle kendi aralarında yaptıkları istişareler ve toplantılar neticesinde uymakla mükellef oldukları kuralları ve nizamları kendi işlerinde kararlaştırır, muhtesip vasıtasıyla kadıya sunarlardı. Bu nizamı, şer' ve örfe uygunluk bakımından tetkik eden kadı, şayet bir sakınca görmezse bunu Divân'a arz eder, Divân'dan gelecek onaya göre de bu nizam ve kurallar esnafı bağlayıcı hale gelirdi.³²⁷ Bu nizam ve kuralların muhteviyatı genel olarak, ustalık, kalfalık gibi unvanların edinim

esnâfına otuz paraya olmak üzere fiyat-ı mevzû 'a-i kadîmesi vakt ü hâle göre kalîl olup iktizâ eden hatab ve barut ve ücret-i amele ve kayık ve masârif-i lâzime-i sâire... " BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), s.57a.

³²¹Bkz. A., Kal'a, (2003), Osmanlı esnafı ve sanayisi üzerine yapılan çalışmalarla ilgili genel bir değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S.1, ss. 245-266, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları.

³²²Bkz. N., Çağatay, (1981), *Bir Türk kurumu olan ahilik*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi; S., Bayram, (2012), Osmanlı devletinde ekonomik hayatın yerel unsurları: ahilik teşkilâtı ve esnaf loncaları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 21, ss. 81-115, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay.

³²³M., Genç, (2007), *Osmanlı esnafı ve devlet (Loncadan Oda'ya, İstanbul Ticaret Odasının 125. Yılı Anısına)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

³²⁴Bkz. A., İnan, (1994), *Arşiv belgeleri ışığında gedik hakkı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); N., Koyuncu, (2018), Osmanlı devletinde esnaf gediklerinin hukuki esasları, gelişimi ve ilgası, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 26, S. 2, ss. 47-76, Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

³²⁵Y., Özkaya, (2008), 18. yüzyılda Osmanlı toplumu, İstanbul: Yapı Kredi yay., s. 70.

³²⁶A., Tabakoğlu, (2000), Türk iktisat tarihi, İstanbul: Dergah yay., s. 282.

³²⁷M., Genç, (2000), *a.g.k.*, s. 296.

koşulları, ölen bir ustanın yerine yeni bir ustanın seçilmesi³²⁸, çıraklık ve kalfalık müddetleri, çalışma şartları, üretilecek malların cinsi, kalitesi, hammadde tedariki, dükkânların yeri ve sayısı şeklindeydi.

Esnaf arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü, esnafın, sanat ve ticaretin koşullarının iyileştirilmesi ve karşılaştıkları olumsuzlukların giderilmesi gibi konularda esnafın ileri gelenlerinden oluşan ve kethüdanın başkanlık ettiği kurullarda, esnaf odalarında yapılan toplantılarda görüşülürdü. Bu kurullara aynı zamanda lonca meclisi de denilmekteydi. Lonca meclisleri, esnaflar arasındaki sorunların halledilmesini sağlamanın yanında, kendilerine yönelik dışarıdan gelecek saldırılar karşısında da tedbir almak ve gerektiğinde müdahalede bulunak gibi işlevleri de yerine getirebilmekteydiler. Örneğin, H.18 Rebiyülahir 1198/M.11 Mart 1784 tarihli belgede, lonca meclisinden bahsolunmakta, İstanbul'da Mahmutpaşa yakınlarında bulunan, “kaşıkçı” ve “tarakçı” esnaflarına ait dükkânlara ve hasılatlarına yönelik vurguncular tarafından yapılan saldırıları önlemek ve gereken tedbirleri almak üzere lonca meclisinin toplandığı İstanbul Kadısı tarafından bildirilmektedir.³²⁹

Bunun yanında Esnaf Kethüda ve Yiğitbaşlarının huzurunda davaların görüldüğü sicillerden elde edilen malumatlardan anlaşılmaktadır. 266 Numaralı İstanbul Evkâf-ı Humâyûn Sicilinde yer alan, H.16 Receb 1212/M.4 Ocak 1798 tarihli 8-3 nolu hükümde, Şeritçi Esnafı Ustalarından Vezir Hanında bir adet destgahı olan Dimitri oğlu Hristo adlı zimminin bağlı olduğu loncanın kethüda ve yiğitbaşısı huzurunda, mahkeme heyeti ve müddei ve müddei-aleyhin getirdiği şahitlerden başka, Şuhûdu'l-Hal'in³³⁰ de hazır bulunduğu davasında bahsi geçen Dimitri destgahını “*cümle ustaların re'yi*” ifadesinden de anlaşıldığı üzere, yüz elli kuruşa Mehmed Ağa'ya sattığı anlaşılmaktadır.³³¹ Burada

³²⁸266 Numaralı İstanbul Evkâf-ı Humâyûn Sicilinde yer alan, H.11 Şevval 1212/M.29 Mart 1798 tarihli 60-1 nolu hükümde, yüz kişiden oluşan Basmacı Esnafından vefat eden, Yiğitbaşı Hasan oğlu Mehmed Usta'nın yerine yeni usta olarak küçük oğlu İsmail'in “...bi'l-cümle ustaların re'yi ve ittifaklarıyla şurût-ı mer'iyye nezâretimiz üzere usta nasb ve ta'yîn eylediğimizde...” ifadesinden de anlaşıldığı üzere esnaf ustalarının ortaklaşa kararıyla ve onayıyla seçildiği görülmektedir. F.K., Kuzu, (2022), *266 numaralı İstanbul evkaf-ı hümayun mahkemesi sicilinin transkripsiyon ve değerlendirilmesi*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 185.

³²⁹BOA, AE. SABH. I. 259-17399.

³³⁰ *Şuhûdu'l-Hal: Kethüda Mustafa bin Yusuf, Yiğitbaşı Ali Ağa bin Abdullah, Hüseyin Halife Bevvâb-ı Sultânî Manok veledi Felbuz, Asvador veledi Matvis, Demnas veledi Melkura*” Bkz. Şuhûdu'l-Hal, davacı ya da davalının değil, bizzat o esnada görülen davanın şahitleridir. Bkz. H., Taş, (2008), *Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şuhûdu'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?*, Biliğ, S. 44, ss. 25-44, Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

³³¹ “*Hüdâvendigâr-ı esbak cennet-mekân firdevs âşiyân merhûm ve mağfürun-leh Sultan Mustafa Han tâbe serâhû hazretlerinin evkâf-ı şerifeleri musakkafatından mahmiye-i İstanbul'da tulumba şeriti ve tulumba bükmesi bey' eder şeritçi haffâfi esnafı olmak üzere on beş adet haffâf dükkânı gediği ve on beş aded dolap*

satışın ustalar ve kethüdalar nezaretinde, onların onayı ve bilgisi dâhilinde yapılmış olması önem arz etmektedir.

2.3.2. İhtisap Ağalarının Gördükleri Davalar

Esnaf ve tüccar arasındaki anlaşmazlıklarda bir başka müracaat mercii de muhtesiplerdir. Kaza fonksiyonunda kadıya yardımcı olmak bakımından önemli bir yere sahip olan muhtesipler, Hisbe teşkilatı içinde ortay çıkmış bir memuriyet koludur. Arapça kökenli bir kavram olan “ihtisâb”, esasen; saymak, hesap etmek, yeterli olmak anlamlarına gelen “hasb(hisâb)” sözcüğünden türemiş olup, terminolojideki karşılığı ise karşılığını Allah’tan bekleyerek bir işi iyi bir şekilde yapmak, akıllı bir şekilde yönetmek, hoş olmayan bir işi yaparı ayıplamak, kınamak ve yaptığı kötü şeylerden dolayı hesaba çekmek anlamlarındaki “hisbe” kavramıyla ifade olunmaktadır.³³² İslam Devletinin varoluşuyla birlikte ortaya çıkan bu müessese, ticaret hukuku bakımından esnafın, çarşı ve pazarın denetimi noktasında önemli hale gelmiştir. Hz. Muhammed dönemlerinden itibaren görülen uygulamada kadınların da görevli olarak yer alması dikkat çekicidir.³³³ Öncelikle hür ve mükellef olarak eda ehliyeti aranan muhtesiplerde, yapacakları denetimlerde, ölçü, tartı, para ayarı ve fiyat kontrolü yapabilmeleri için iyi derecede matematik bilmeleri de istenilmektedir.

ve yüz elli aded destgâhi ‘tibârîyle vakf-ı muşârun-ileyhâ bâ fermân-ı âli müceddeden ilhâk ve iksâ olunan şeritçi esnafı ustalarından olmak üzere mahmiye-i mezbûrede Vezir Hanı’nda kâ’in bir adet destgâh mutasarrıf olan Hristo veledi Dimitri nâm zimmî meclis-i şer’î hatîr-i lâzimi’t-tevkîrde esnaf-ı mezkûrları ustalarından Kethüdâlar Mustafa Ağa bin Yusuf ve Yiğitbaşı Ali Ağa bin Abdullah hâzır oldukları halde işbu bâ’isetü’l-kitâb kethüdâ-i mezbûr Çerâğî Mehmed Ağa bin Mustafa mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edüp işbu yedimizde olan bi’l-esma mübarek hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn ile ma’mûre-i âlişân-ı emr natîk olduğu üzere tulumba şeridi ve tulumba bükmesi bey’ olan onbeş aded haffaf dükkânı ve on beş aded dolap ve yüz elli aded destgâh i’tibâr olunup ziyâde ve noksan olmak üzere eğer hilaf-ı şurût hatt-ı Hümayûn ve mağâyîr-i nizâm-ı cedîd harekete müba’deret ile mezkûr şerit bükmesi nesc ve imâr ve bey’ edenlerden her kim olur ise olsun ma’rifet-i şer’îyle ustalar ve kethüdâ ma’rifetiyle te’dibât mâ yelikaları icrâ olunmak ve mârru’z-zikr dükkân ve dolap ve destgâh mutasarrıflarından biri âhara ferâğ murâd eylediklerinde ancak Haremeyni’ş-Şerîfeyn müfettişi efendiler muhabbetiyle bey’ olunmak bâ hatt-ı Hümayûn şevket-makrûn esnafımız şurûtundan olduğuna binâen ber-vech-i muharrer mutasarrıf olduğum bir adet destgâhımdan bi’l-cümle ustaların re’yi ve ittifaqları ve hüsn-i ihtiyarları işbu mezbûr Mehmed Ağa’ya yüz elli kuruşa bey’ ve teslim eylediğimde ol dahi bir minvâl muharrer iştirâ ve temellük ve tesellüm ve kabûl eyledikten sonra meblağ-ı mezbûr yüz elli kuruşu bana tamamen def’ ve teslim eyledikde ben dahi yedinden ahz ve kabz edüp fimâ bâ’d ve destgâh-ı mezkûr, mezbûr Mehmed Ağa’nın mülk-i müşterâsı ve hak-ı sarfı olup benim kat’â alâka ve müdâhale malmamıştır dedikde mezbûr Mehmed Ağa’dan mukir Hristo zimmîye cemi’-i takrîrât-ı meşrûhasında ba’de’t-tasdik mezbûr Mehmed Ağa’dan yüz elli adet destgâhtan bir adet destgâh mutasarrıf olup nizâm-ı cedîd mucibince cümle ustaların re’yi ve nizâmlarından hariç hareket etmeyup hüccet-i mezkûre kethüdâ defterine kayd ve mucetince yedine tezkire î’tâ etmek üzere ta’ahhüd etmeğin mâ hüve’l-vaka’a bi’t-taleb ketb olundu. Fi 16 Receb Sene 1212 Bkz. F.K., Kuzu, (2022), a.g.k., s.75.

³³²C., Kallek, (1998), Hisbe, TDVİA, c. 18, İstanbul: TDV Yayınları, s.133-143.

³³³M., Yılmaz, Hisbe teşkilatı, İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı, Editör: Eyüp Baş, ss. 339-351.

Hisbe kurumu, gayrimüslimlerin de içinde olduğu kamu hukuku ile kişi hukuku arasındaki dengeyi gözetmek amacıyla kontrol mekanizması olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devletinde de bu maksatla kuruluşundan itibaren kamu düzenini sağlamak, huzur ve asayişin temini başlıca amaçlardan biridir. Bu bağlamda toplumsal ve iktisadi hayatın olmazsa olmazlarından olan, iktisadi ve ticari hayatın, esnaf, zanaatkâr ve ticaret kollarının kontrol ve denetimi sıkı tutulmuş bu işin birincil sorumlusu kadıya yardımcı olması adına muhtesipler görevlendirilmiştir.³³⁴ Fatih Sultan Mehmet dönemine ait İstanbul İhtisap Kanûnnamesinde yer alan, Allah'ın yarattığı her şeyin hukukunun gözetiminden muhtesibin sorumlu tutulması, bu görevlinin ne kadar önemli bir pozisyonda olduğunu açıklaması bakımından önem arz etmektedir.³³⁵

Muhtesiplerin görev ve sorumluluklarını görmek bakımından İhtisap Kanûnnameleri de son derece mühimdir. Özellikle bunlar içerisinde II. Bayezid devrine ait 1502 tarihli Bursa İhtisap Kanûnnamesi, kimilerine göre, bilinen dünyanın ilk standardı olarak kabul edildiğinden dikkate şayandır. Buna göre, II. Bayezid tarafından hususi fermanla hazırlanan bu Kanûnnamede; tuz, ekmek, süt, yoğurt, peynir, et, yumurta, çeşitli meyve ve sebze ürünleri, tekstil ürünleri, mücevherat, mutfak eşyaları, deri ürünleri, ayakkabı, kürk gibi birçok ürünün kalite, boyut, ambalaj gibi hususlarda standartlarını tayin edilmiş, bundan başka narh³³⁶ ve ceza uygulamalarına da yer verilmiştir.³³⁷ Bu uygulamalar ve denetimler esnasında ortaya çıkacak anlaşmazlık ve muhalefet durumlarında sorumluluk muhtesibe aittir.³³⁸

Muhtesiplerin hukuki fonksiyonlarına yönelik dikkat çekici misallerden biri yine 3 Numaralı Mühimme Defterinde kaydolunmuştur. H.8 Muharrem 968/M.29 Eylül 1560 tarihli, 1574 numaralı ve kadı tarafından da “Muhtesibe verildi.” şeklinde not düşülen

³³⁴Ö.F., Habergetiren-İ., Yalnız, (2021), Osmanlı devletinde hisbe teşkilatı, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, c.5, S. 2, ss. 280-296, Karabük: Karabük Üniversitesi yay., s. 287.

³³⁵Barkan'ın neşrettiği Fatih Dönemi İstanbul İhtisap Kanûnnâmesinin 62. maddesi aynen şöyledir: “*Fil cümle bu zikrolunanlardan gayri her ne kim Allahü te'ala yaratmışdır mecmu'ını Muhtesib görüp gözetse gerekdir.*” Bkz. Ö.L., Barkan, (1942), XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanûnlar (İhtisap kanûnları), *Tarih Vesikaları Dergisi*, c. 1, S. 5, ss. 326-340, İstanbul: Maarif Vekilliği Yayınları, s. 340.

³³⁶Devletçe tespit edilen mal ve hizmet bedelinin üst sınırı anlamına gelen narh için bkz. M.S., Kütükoğlu, (2006), Narh(Osmanlılar'da), *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yayınları, s.390-391; Ö., Çakmak, (2012), *İstanbul mahkemesine ait 201 numaralı narh defteri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

³³⁷Bkz. *Kanûnnâme-i İhtisab-ı Bursa 1502*, (2004), Ankara: Türk Standartları Enstitüsü Yayınları.

³³⁸İstanbul İhtisap Kanûnnâmesinde 11. maddede yer alan, “Her kim bu narha muhalefet eder ise Muhtesib gereği gibi hakkından gele.” ifadesi bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Ö.L., Barkan, (1942), *a.g.k.*, s. 336.

hükümde, İstanbul'a gelen yaş yemişlerin halka ve pazarcılara adaletle ve Kanûnlara uygun şekilde sattırılması istenilmektedir.³³⁹

II. Mahmut döneminde yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde, İhtisap Nazırı olarak anılmaya başlayan Muhtesipler, Kanûnların ve yapılan düzenlemelerin taşradaki uygulayıcıları fonksiyonuyla da ön plana çıkmışlardır.³⁴⁰ Yeri geldiğinde, kadının yetkileri bağlamında, onun görevlendirmesinin sonucu olarak³⁴¹, esnaf ve tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmış olmanın yanında ta'zir ve hapis cezası türünden hukuku yaptırımlarda da bulunabilmişlerdir.³⁴²

19. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı tüccar zümresinin iki mühim unsuru haline gelen Avrupa tüccarı ve Beratlı Ehl-i İslam Hayriye tüccarı arasındaki anlaşmazlıkların çözümü, bu iki tüccar zümresinin varoluş ve işleyiş şartları ile nizamları doğrultusunda çözümü noktasında İhtisap Nazırlarının görev aldıkları anlaşılmaktadır. Şöyle ki H.29 Receb 1254/18 Ekim 1838 tarihli hükümden anlaşıldığı üzere, Dergâh-ı Mualla Kapıcıbaşlarından Hüseyin Bey'in İzmir'de ticaret yapan Avrupa ve Beratlı Hayriye tüccarları arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için İhtisap Nazırı ve İzmir Voyvodası olarak görevlendirildiği ve söz konusu durumun da aynı zamanda İzmir Naibine bildirildiği görülmektedir.³⁴³

2.3.3. Çarşı-Kapanlarda Görülen Davalar

Osmanlı Devletinde tüccarların en fazla görüldükleri mekânların başında çarşı, pazar ve kapanlar gelmektedir. Bu mekânlar, özellikle kadınlar ve iş yükü de dikkate alındığında onlar tarafından görevlendirilen naipler tarafından kontrol edilmektedir. Özellikle zahire başta olmak üzere, temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin satıldığı kapanlar

³³⁹Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1574.

³⁴⁰G., Köse, (2019), *2 numaralı buyruldu defterinin (1826- 1839) değerlendirilmesi ve transkripsiyonu (s. 1-81)*, Trabzon: KATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20.

³⁴¹3 Numaralı Mühimme Defterinde yer alan, İstanbul Kadısına yönelik, H.4 Ramazan966/M.6 Temmuz 1559 tarihli hükümde; "*Hâliyâ mahrûse-i mezbûrenün ihtisâb hıdmetin sipâhî-oğlanları zümresinden dârende Ahmed'e emr idüp buyurdum ki: Kemâl-i emânet ve hüsn-i istikâmet ile hıdmet-i mezbûreyi mezkûra itdüresin.*" Sipahi oğlanlarından Ahmed'in Muhtesip olarak görevlendirildiği bildirilmektedir. Bkz. Bkz. BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 97.

³⁴²H. 1 Muharrem1242/M. 2 Eylül 1826 yılında İhtisap Ağası Mustafa Ağa döneminde neşr olunan İstanbul İhtisap Ağalığının Teşkilat Yapısı, Görev ve Yetkilerine Dair İhtisab Kanûnundaki şu ifade, muhtesiplerin yarı fonksiyonuna açıkça işaret etmektedir. Şöyle ki; "*İhtisâb ağası vaz' ve ikâmesinden maksûd erbâb-ı hirefin şîrâze-i nizâmılarına hâlel gelmeyecek esnafdan her bir sınıf kendi hâl ve maslahatıyla meşgul olup ibâdullahın ez-her cihet tezâyüd-i asayîşi kazıyyesi olduğundan bundan böyle ihtisâb ağası olanlar mecmû'-ı erbâb-ı hiref ve sanâyi' a nezâret ve es'âra dikkat...*" BOA, TS. MA. e. 442-37(TSMA No: 1399/1).

³⁴³BOA, C. İKTS. 42-2069.

denetimin yoğun olduğu mekânlardandır. Burada faaliyet gösteren esnaf ve tüccarın işlerini mevcut nizama göre yapmaları arzulanmakta, ayrıca, kullandıkları tartı ve ölçülerin yine nizama ve usule uygun olması istenilmektedir. Bunun yanında kapan naipleri özellikle satılacak ve satın alınacak ürünlerin narhlarının belirlenmesi ve teftişi konusunda da yetkilidiler.³⁴⁴

Naiplerin bahsolunan görev ve yetkileri yanında kadı uhdesinde olmak üzere esnaf ve tüccar arasındaki anlaşmazlık ve davaları görme noktasında da yetkileri mevcuttu.³⁴⁵ Hatta söz konusu anlaşmazlıklar kadı huzurunda görülse dahi ortaya çıkan durum ilmühaberle kapan naiplerine de bildirilmektedir.³⁴⁶ Söz konusu davalarda söz konusu naiplerin yanına bahsi geçen kapan ve çarşıların esnaf ve tüccarından ehil ve ileri gelenler de dâhil edilir, böylece ticari davalara mahsus özel meclisler oluşturulurdu.³⁴⁷ Tanzimat Fermanının ilanından hemen öncesinde daha da yaygınlaşan bu tecrübe muhtemeldir ki Tanzimat sonrası özellikle ticaret meclislerinin kurulması sürecinde de yol gösterici olmuştur.

2.3.4. Gümrük Emanetinde Görülen Davalar

Ticaret meclisleri ve ticaret mahkemeleri kurulmadan evvel, her ne kadar çoğunluğu şer'i mahkemelerde olsa da ticari içerikli davaların görüldüğü yerlerden biri de gümrük emanetleridir. Ticari işlemlerin yoğun olduğu ve yabancı tüccarların sıkça

³⁴⁴Narhların denetimi hususunda esasen yetkili “kadı”dır. Zira bu husus son derece hassas olup, dikkatsiz davranan ve ihmal gösteren kadılar görevden alınabilmektedirler. Nitekim Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Nusretname adlı eserinde “1133/1820 senesi vekâyindendir” başlıklı bölümde yer alan malumatta, İstanbul Kadısı Dürri Mehmed Efendi'nin “narha mukayyed olamadığı” gerekçesiyle görevinden alındığı anlatılmaktadır. Bkz, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, (2018), *Nusretname*, Haz., Mehmet Topal, Ankara: TÜBA Yay., s. 1133; K.N., Erden, (2022), Genel hatlarıyla Kütahya'nın ticari yapılarından tarihi kapan hanı, *Kapanaltı Muhasebe Finans Ekonomi Dergisi*, S. 1, ss. 1-9, s. 4.

³⁴⁵İstanbul'daki yağ ve bal kapanı tüccarlarına yönelik Rusçuk'tan gelen şikâyet üzerine, 27 Rebiyülevvel 1215/18 Ağustos 1800 tarihinde davaları kapan naibi es-seyyid Osman huzurunda görülmüş ve bahsi geçen tüccarların nizam ve şurûta aykırı davranmayacakları ve Rusçuk'tan nakledilen yağların başka yerlerde satılamayacağına dair alınan mahkeme kararının Rusçuk kadılığına da gönderildiği ifade edilmiştir. Bkz. AE. SSML. III, 364-20826.

³⁴⁶21 Cemzaiyelevvel 1205/26 Ocak 1791 tarihinde İstanbul Kadısı İbrahim Efendi huzurunda görülen davada hınta(buğday) tüccarıyla Habbazan(Fırın) esnafı arasındaki alacak-verecek davası görülmüş, seksener kuruşluk taksitler halinde tesviyesi kararlaştırılmış ve bu durum bir ilmühaberle un kapanı naibine bildirilmiştir. Bkz. BOA, AE. SSML. III, 220-12911.

³⁴⁷A., Şerif, (1316/1899), *Hukuk-ı Ticaret, Dördüncü Kitap*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, s. 16; Söz konusu uygulamanın örneği olarak 343 nolu dipnottaki davanın bahsi geçen meclis şeklinde teşekkülü yerinde bir misaldir. Şöyle ki “*Reisler Kethudâsı es-Seyyid Mehmed Ağanın hanesinde Habbazan Kethudâsı Süleyman Ağa, Uncular Kethudâsı Abdullah, Hububat Nazırı Mehmed Ağa, kol fırınları ustaları, nizam ustaları, uncu ustaları ve ekmekçi ustalarının katılımıyla İstanbul Kadısı İbrahim Efendi huzurunda akd olunan meclisde...*” şeklindeki ifade bu durumu izah eder niteliktedir. BOA, AE. SSML. III, 220-12911.

uğradığı bu mekânlar dolayısıyla zamanla ticari anlaşmazlıkların ve davaların da çözüm mercii haline gelmiştir. Esas vazifeleri gümrükten geçen malların vergilerini(amediyeye ve reftiye) almak, muayene edilen ve vergisi alınan malların kaydını tutmak ve her türlü kaçakçılık faaliyetlerini engellemek olan gümrük emînleri söz konusu vazifeleri nedeniyle her türlü ticari birikime, malumata sahip niteliktedirler.³⁴⁸ Ayrıca, gelen giden tüccarları tanımakta ve aralarında çıkacak anlaşmazlıkları mahallinde çözebilecek durumdadırlar.³⁴⁹

Bu sebeple başta Avrupa ve Beratlı Hayriye tüccarlarının anlaşmazlıkları olmak üzere, mukataa iltizam bedellerinin tespiti ve satışı gibi husus ve anlaşmazlıklarda da yetkilidirler. Bu davalar, Ticaret Nezareti kuruluncaya kadar burada görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Bilhassa İstanbul Gümrük Emanetinde görülen davalarda gümrük emîninin yanında güvenilir ve ileri gelen kişilerden oluşan bir heyet de kendisine yardımcı olmaktaydı.³⁵⁰

2.4. Konsolosluk Mahkemeleri

Klasik Dönem Osmanlı Hukuk sitemimde, Osmanlı Devletinin tebaası olmayan ve yukarıda da statüleri hakkında malumatlar verilen, müstemen olarak da adlandırılmış gayrimüslim tüccarların kendi aralarındaki ticari davaların görülmesi ve karara bağlanması aşamalarında kendi konsolosluklarının yetkili olduğu ve onların bünyesinde tesis edilmiş olan mahkemelerin bu işleri yürüteceği³⁵¹ bunu yaparken de kendilerine

³⁴⁸R., Şahin, (2006), Edirne gümrüklerine göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Edirne’de ticari hayat, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), s. 20.

³⁴⁹Gümrük Emanetinde görülen belki de son dava örneklerinden biri de, Devlet-i aliye tebaasından Mustafa adlı tüccar ile ortağı İran tebaasından Abdullah’ın Avusturya tüccarlarından Covanni Dabnezik arasında dört sandık ve iki yüz seksen çift Francekâri kundura alışverişinden dolayı çıkan anlaşmazlıkla ilgili olarak padişaha sunulan H.25 Şevval 1254/11 Ocak 1839 tarihli telhisteye yer almaktadır. Buna göre anlaşmazlığın çözüm yeri olarak Gümrük Emaneti gösterilmektedir. Ayrıca bu davada Avusturyalı tüccarın tercümanının da bulunacağı özellikle vurgulanmaktadır. Bkz. BOA, AE. SMHD. II, 48-3110.

³⁵⁰Kapıdağ Mukataası Mültezimi Ali Ağa tarafından padişaha gönderilen H.22 Cemaziyülevvel 1217/M.20 Eylül 1802 tarihli arzuahden anlaşıldığı üzere; kendi uhdesinde olan ve 1208/1209 yıllarına ait bedelleri 65.227 kuruş olan mukataa gelirlerinin yine aynı mukataanın ortaklarından İbrahim Ağa ile olan anlaşmazlığı için İstanbul Gümrük Emîni Hüseyin Ağa huzurunda mahkeme bulunduğu ve bu mahkemede “ehl-i vukuf” yani bilirkişi olarak, Balcıyokuşlu el-hac Mustafa Efendi, Mültezimin Halefi Türkmenzade Mehmed Ağa, Mültezim-i sabık Ömer Ağa ve Hazinesar Vekili Osman Ağa’nın hazır bulundukları beyan olunmaktadır. Bkz. BOA, C. ML, 232-9727.

³⁵¹G.P., du Rausas, (1902), *Le régime des capitulations dans l’empire Ottoman*, Paris: Arthur Rousseau Editeur, s. 280.

müdahale edilmeyeceği, kapitülasyonlar çerçevesinde ortaya çıkan ahidnâmelerde açıkça belirtilmiştir.³⁵²

Bahsi geçen muafiyet ve imtiyazların kaynağına bakıldığında elbette geçmişe dönük edinim ve referansların varlığı dikkati çekmektedir. Osmanlı öncesi Selçuklu Türkiye'sinde bulunan Venedikli tacirlere tanınan hukuki ayrıcalıkları göstermesi bakımından en çarpıcı örneklerden biri 1220 yılının Mart ayında Sultan Alaeddin Keykubat ile Venedik elçisi arasında yapılan antlaşma ve bu çerçevede ortaya çıkan fermanıdır. Aynı zamanda ticaret antlaşması mahiyetindeki bu belgeye göre hırsızlık ve adam öldürme suçları dışındaki her türlü anlaşmazlıklarda Venedik Konsolosluğu tarafından oluşturulacak “özel jüri” yargılama yetkisine sahip olmaktadır.³⁵³ Bahsi geçen suçlar, sultanın egemenlik sınırlarını ve kamu hukukunu da ilgilendirdiğinden muhtemeldir ki bu gibi durumlarda çözümün Selçuklu Sultanının tayin edeceği kadılar ve şer'i ve örfi hukuk esaslarına göre çözüme kavuşturulması öngörülmüştür.

Venedik ve Ceneviz başta olmak üzere İtalyan şehir devletlerinin Selçuklu sonrasında 13. ve 15. yüzyıllarda Batı Anadolu'da ortaya çıkan Türk beylikleriyle de ticari ilişkileri devam ettirdiğinden, 1318'de Menteşe'de, 1337'de Aydın'da konsolosları vasıtasıyla ticari ve hukuki ayrıcalıklar elde ettikleri dahası Selçuklulardan farklı olarak da ceza davalarında da yetkili konsolosluk mahkemelerine sahip oldukları hatta kendi tüccarlarıyla Türkler arasındaki davalarda da müdahil olabildikleri yönünde iddialar mevcuttur.³⁵⁴ Osmanlı Devleti diğer beyliklerin aksine İstanbul'un fethine kadar yabancılara sağlanan ticari ve hukuki ayrıcalıklar noktasında istekli görünmemektedir. Fetih'e kadar İtalyan şehir devletleriyle yapılan (Venedik, Ceneviz, Dubrovnik) ahidnâmelerde kendi yargı mekanizmalarını oluşturabilmelerini sağlayacak bir ayrıcalığa

³⁵²M.M., Kenanoğlu-F., Kenanoğlu., (2009), Osmanlı hukukunda konsolosluk mahkemelerinin yeri İtalyan konsolosluğu mahkemesi tahrir defterleri, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 7, s. 63-339, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 63; B., Apaydın, (2013), *a.g.k.*, s. 190.

³⁵³Söz konusu metinde, bahsi geçen özel jürinin, sadece Venedikliler arasında değil, Türkiye topraklarında bulunan ve ilgili konsolosluğun himayesinde bulunan, Latinler, Pisalılar ve diğer İtalyan unsurlar arasındaki davalara da bakabileceği ifade edilmektedir. Antlaşma metninin Latincesi “*Pactum Soldani Turchie, (Alaeddin Keikobad), cum Jacobo Theupulo, Potestate in Romania. A.d . 1220, m. Martio* başlığıyla 1856 yılında Viyana'da basılan “*Urkunden zur Älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig(Venedik Cumhuriyetinin Ticaret ve Devlet Tarihine Ait Belgeler)*” eserde yer almaktadır. Bkz. F.Tafel-G.Thomas., (1856), *Urkunden zur älteren handels und staatsgeschichte der republik Venedig*, Wien: Aus Der Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei. s. 222-223.

³⁵⁴K., Flate., (2012), Türk ekonomisi, 1071-1453, *Türkiye Tarihi1071-1453*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 313-314.

rastlanmamaktadır.³⁵⁵ 1454 yılında Venedik balyosuyla yapılan antlaşmada Venedik Devleti vatandaşlarının kendi aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvuracakları yargı merciinin Venedik Balyosu olacağı şeklindeki madde kabul edilmiştir.³⁵⁶ Bu noktada dikkati çeken husus ve ortaya atılan iddia, Osmanlı Devleti İstanbul’a sahip olduğunda, Bizans Devleti içinde uzun yıllardır var olan Venedik-Ceneviz ticari ve hukuki hegemonyasıyla karşılaştığı şeklindedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti de Doğu Roma’nın varisi olması sebebiyle var olan düzeni devam ettirmiş, Venedik ve hatta Galata’daki Cenevizlilerin ticari ve hukuki imtiyazlarını tanımıştır. Bu suretle, Osmanlı Devletinde kendi adli teşkilatının yanında kendi tebaası olmayan ecnebilerin hukuki işlerini düzenleyecek, anlaşmazlıklarını çözümleyecek konsolosluk mahkemelerinin varlığı da ilk defa olarak ortaya çıkmış olmalıdır.³⁵⁷

Genel itibariyle Osmanlı Devleti açısından kapitülasyon olarak kayda geçen ilk ahidnâme diye kabul edilen 1535 tarihli kapitülasyon metninin üçüncü maddesinde de İskenderiye’de mukim Fransız konsolosunun Fransa uyrukları ve Fransa uyruğu olmayan diğer ecnebler arasındaki niza ve anlaşmazlıkların çözümünde yetkili olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁸ Aynı sözleşmenin misalen 2747 numaralı H.5 Zilkade 1077/M.29 Nisan

³⁵⁵ Şerafettin Turan 1387-1451 yılları arasında İtalyan şehir devletlerine verilen dokuz adet ahidnâmenin herhangi birinde dini, ticari yahut hukuki herhangi bir ayrıcalık tanınmadığını dolayısıyla söz konusu devletlerin konsoloslarının adli yetkilerinin de olamayacağını belirtmektedir. Bkz. Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*, s. 327-330. Öte yandan Elizabeth Zachariadou ise Sultan I. Bayezid’in Aydın ve Menteşe Beyliklerinin topraklarını ele geçirdiğinde, bölgede bulunan Palathia ve Theologo lordlarıyla ve Venedik Cumhuriyeti Doçlarıyla yapılan antlaşmaları 1390 tarihi itibariyle onayladığını dolayısıyla, bu kapsamda mevcut ticari ve adli ayrıcalıkların devam ettiğini iddia etmektedir. Bkz. E.A., Zachariadou, (1983), *Trade and crusade. Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, s. 77.

³⁵⁶ M.P., Pedani, (2006), *Venetian consuls in Egypt and Syria in the Ottoman age, Mediterranean World*, No: 8, pp.7-21, s. 8.

³⁵⁷ 10. Ve 15. Yüzyıllar arasında Bizans Devleti tarafından Venedik ve Cenevizliler başta olmak üzere birçok devlete ticari ve adli imtiyazlar tanıdığı yönünde bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla Osmanlı Devletinin de zaten Selçuklu ve çağdaşı beyliklerde de benzer uygulamanın olması sebebiyle, İstanbul’a hâkim olmasından sonra da bu ayrıcalıkları devam ettirmiş olması muhtemeldir. Bkz. B., Apaydın, (2013), *a.g.k.*, s. 23; M., Balard, (1978), *La Romanie Genoise I (XII. debut du XV. siecle)*, Rome: École Française De Rome Palais Farnese, s. 431-441.

³⁵⁸ 1535 tarihli kapitülasyonun 3. Maddesi şu şekildedir: “*El-yevm İskenderiye’de bulunan Fransız konsolosunun uhdesinde mevdû’ vezâife ve müşâbih vezâif ile mükellef bir Fransız hâkimi (Baille) Fransa Kralı tarafından Dersaadet’e ve Memâlik-i şâhânenin diğer bir mahalline ‘izâm olundukda mumaiyleh hakkında hüsn-ü kabul ibrâz ve lâzime-i ihtirâm-kârî ifâ olunacaktır. Bu hâkim Fransa Kralı tebaasından olan tüccar ve efrâd-ı saire beyninde mütekevvîn deâvi ve ihtilâfâtı ve onlara ait umûr-ı hukukiye cezâiyyeyi kendi memlektinde câri kavânin ve âdât-ı diniyyeye tevfikân fasl-ı rüyete salâhiyetdâr olacaktır. Hiçbir hâkim, kadı veya subaşı Fransızları bu gibi umûr için kendi hâkimlerine müracaat etmekten veya mumaiylehi lâzime-i adâleti icrâ ve tatbik eylemekten men’ edemeyecektir. Şu kadar ki Fransalı hâkim tarafından ısdâr olunan celplere, müzekkerelere veya itâ edilen hükümlere Fransızların adm-i icâbet ve itaati takdirinde icâbât-ı kanûniyenin icrâsı ve hükümlerin infâzı için subaşılar ve sair memurine müracaat vâki oldukda bunlar Fransalı hâkimin mesulünü isâ’f etmeye ve kendisine muâvenet ve muzâhiret-i lâzime de bulunmağa mecbur olacaklardır. Fransa Kralı tebaasından olan tüccar ve saire*

1667 tarihli Fransa Ahkâm Defterinde yer alan ve “*Mora Paşasına ve Mora ve Balyabadra ve Atina ve Anabolu kadılarına hüküm ki*” şeklinde başlayan hükümden anlaşıldığı üzere Fransız Elçisinin talebi üzerine Eduard adlı konsolosun Fransız tüccarlar arasındaki dava ve anlaşmazlıkların çözümü için Fransızlara verilen ahidnâme doğrultusunda görevlendirildiği anlaşılmakta olup, bazı kimselerin itaat etmeyerek karşı geldikleri görülmekte ve bunlar davranışlarına devam ederlerse yakalanarak İstanbul’a gönderilmeleri emr olunmaktadır. Yine hükümden anlaşıldığı üzere davaların görülmesinde elçi ve konsolosların yanı sıra onların tayin edebilecekleri vekiller tarafından da görülebileceği belirtilmektedir. Bunun yanında davaları Kanûn ve geleneklerine göre görebilecekleri ve bu hususta da kendilerine müdahalede bulunulmayacağı, hapis, evlerinin mühürlenmesi gibi uygulamaların olmayacağı ifade edilmektedir.³⁵⁹

Söz konusu kapitülasyonların nihaisi olarak daimi hale geldiği 1740 tarihli kapitülasyon, bütün bu esasları kapsamakla birlikte ilaveten sadece kendi aralarında değil, Osmanlı tebaası olmayan diğer Hristiyan milletlerle de olan dava ve anlaşmazlıklarında da çözüm merciinin kendi konsolosluklarında görüleceği belirtilmekte, yabancı tüccar ve konsoloslardan talep olunmadığı sürece, hâkimler, kadılar, zabıtlar ve gümrük eminleri tarafından davalarının kendi huzurlarında görülmesi için zorlanmayacakları da vurgulanmaktadır.³⁶⁰

kendilerine ait deâvinin mehâkim-i Osmaniye huzurunda rüyetini talep etseler bile kuzât ve hükkâm bunların matlubunu isâ’f edemeyeceklerdir. Ve şayet bunlar bu yolda bir talepte bulunan bir veya birkaç Fransız’ın mesulünü isâ’f edip de davalarını rüyet kalkışları ise kendilerinden sâdır olacak hükm ke-en lem yekûn add edilecektir.” Bkz. M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), a.g.k., s. 61-63.

³⁵⁹ “*Âsitâne-i sa’âdetimde Françe elçisi olan Eduard Çarlos de la Vantelet hutimet avâkıbuhû bi’l-hayr dergâh-ı mu’allâma arz-ı hâl idüp taht-ı kazânızda vâkı’ iskelelerde berât-ı şerîfimle Françe konsolosu olan Eduard nâm konsolos tüccâr tâifesinin vâkı’ olan da’vâ ve nizâ’ları husûsu için der-i devlet medârımda ahidnâme-i hümayûn mücebince evâmîr-i şerîfim vârid oldukda ba’zı kimesneler itâ’at itmeyüp gadr olunmağla ol makûle vârid olan evâmîr-i şerîfeye muhâlefet olunup tüccâr tâifesinin vâkı’ olan da’vâsın mezbûr konsolos veyâhud vekîli hakk ve adl üzere mâbeynlerinden görüp ahidnâme-i hümayûna mugâyir konsoloslarına dahl idenler Âsitâne-i sa’âdete havâle olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ itmeğin ahidnâme-i hümayûna mürâca’at olundukda Françelülerün birbiri ile arasında kân veyâhud âhar şenâat vâkı’ olur ise elçileri ve konsolosları âyînleri üzere görüp fasl idüp zâbitlarımın bir ferd dahl ü ta’arruz eylemeyeler ve tâcirlerin ahvâli için nasb eyledikleri konsoloslardan ba’zı kimesneler da’vâ itdikleri kendüler habs idüp evler mühürleyüp te’addî itmeyeler konsolusumla da’vâsı olanların husûsı Âsitâne-i sa’âdetimde istimâ’ oluna deyü mestûr u mukayyed bulunmağın ahidnâme-i hümayûn mücebince amel oluna deyü şurûtuyla yazılmışdır. Fî Za sene [10]77” Bkz. BOA, MAD. d. 2747, Hüküm No: 29. s. 6,*

³⁶⁰ 1740 kapitülasyonunun 52. maddesinde belirtilen bu husus şöyle ifade olunmaktadır. “*Konsolosların ve tüccarın sair mil-i nasâra konsolosu ve tüccarı ile beynlerinde nizâ’ vâkı oldukda tarafeynin rıza ve talepleri ile davaları Asitane-i saadetimde mukim elçilerine havale olunmağa cevaz virilüp ve madem müddei ve müddei aleyhin rızaları olmaya bu makule beynlerinde olan davayı vülât ve hükkâm ve kuzât ve zabitan gümrük ümenâsı bizler istimâ’ ideriz deyü cebr eylemeyeler.” Bkz. M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), a.g.k., s. 149.*

Konsolosluk mahkemelerinin nasıl işlediği, dava süreçleri ve konuları hakkında 19. yüzyıl öncesine ait bilgi ve kayıtlar sınırlıdır. Bu sürece ait, Tijl Vanneste tarafından kaleme alınan, “Intra-European Litigation in Eighteenth-Century Izmir (18. Yüzyıl İzmir’inde Avrupalılar’ın Davaları) adlı eser dikkati çekmektedir. Hollanda Devletinin İzmir ve Suriye üzerinden Doğu Akdeniz(Levant)’deki ticari faaliyetlerinin hukuki ve adli yönünü ve buralarda ortaya çıkan konsolosluk mahkemelerinin faaliyetlerini anlatan eser, sadece, Hollanda vatandaşlarının değil, diğer Avrupalılar ve dahi Osmanlı tebaasının da sürece dâhil olmaları hakkında mühim bilgiler vermektedir. Yazarın konsolosların yargılamalar esnasında, Hollanda konsolosluğu himayesinde olan tüccarların seçimiyle üç tüccarı da mahkeme heyetine dâhil ettiğini dolayısıyla bu yönüyle konsolosluk muhakemelerinin ticaret mahkemesi olarak da görev yaptığını ifade etmesi dikkate değerdir.³⁶¹

Bu konuda diğer müstesna çalışma M. Macit Kenanoğlu ve Figen Kenanoğlu’na ait olup, İtalyan Konsolosluğu Mahkemesine ait tahrir defterlerinin incelenmesine yönelik proje kapsamında ortaya çıkan çalışmadır. Bu çalışmada, 1877-1907 tarihleri arasında, özellikle İtalya tebaası ve Osmanlı tebaasından olanlar arasındaki davalarda, konsolosluk vasıtasıyla ticaret mahkemelerine intikal eden davalardan bahsolunmaktadır.³⁶²

Konsolosluk mahkemelerinin varlığına yönelik ifade ve bilgileri Düvel-i Ecnebiye Belgeleri içinde de görmek mümkündür. Osmanlı tebaası olmayan yabancı tüccarların aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde evvela ticarethane/ticaret meclisi/ticaret mahkemeleri yanı sıra bu gibi durumlarda tarafların kendi konsolosluk mahkemelerinde de yargılanabileceği bilgisi mevcuttur. Öyle ki H.27 Muharrem 1270/30 Ekim 1853 tarihli Bâb-ı âli’den İran Sefaretine gönderilen müzekkerede yer alan malumata göre Fransız tüccarlar Lorand ve İzvan’ın İran tebaasından Mahanlı Kazım Ağa’dan alacakları olan 20.000 kuruşun tahsili için ticarethaneden aldıkları ilam uyarınca Bâb-ı âli’ye müracaat ettikleri, Bâb-ı âli’nin de durumu İran Sefaretine bildirdiği görülmekte olup, İran Sefaretinden alınan cevaptan anlaşıldığına göre Kazım Ağa’nın borcu kabul etmediği, dolayısıyla davanın Tebriz’de ya da Osmanlı topraklarında elçilikte

³⁶¹T., Vanneste, *a.g.k.*, s. 94.

³⁶²Örneğin defterde yer alan H. 1 Safer 1294/M. 15 Şubat 1877 tarih ve 10 numaralı kayıta İtalyalı Avram Levi ve kardeşleri, Osmanlı tebaasından Arabacıyan Hermezyan adlı şahıstan talep ettikleri 92 Lira 12 kuruşluk alacakları için kendi konsolosluklarına müracaat ettiklerinde, davanın ilgili ticaret mahkemesine sevk edildiği görülmektedir. Bkz. M.M., Kenanoğlu-F., Kenanoğlu., (2009), *a.g.k.*, s. 72.

yeniden görülebileceği ve her iki durumda da borcun tahsil edilerek Fransızlara verilmesi ve durumun Bâb-ı âli'ye bildirilmesi gerektiği talep olunmaktadır.³⁶³

³⁶³BOA, A.} DVN. DVE. 21-8.

3. TANZİMAT DÖNEMİNİ HAZIRLAYAN ORTAM: NEDENLER, SÜREÇLER VE AKTÖRLER

Tanzimat Fermanının giriş cümlelerinden de anlaşılacağı gibi Osmanlı Devletini yönetenler de yaklaşık yüz elli yıldan beri üst üste gelen sıkıntılar ve farklı birçok sebep ve yanı sıra şeriat ve örfi Kanûnlara uyulmadığından evvelki kuvvet ve gelişmişlik yerini fakirlik ve zayıflığa bıraktığını kabul etmektedirler.³⁶⁴ Fermana sözü edilen yüz elli yıl öncesine gidildiğinde tam da 17. Yüzyılın ikinci yarısının başlangıç devresine tesadüf eden bir dönemde Koçi Bey tarafından kaleme alınan ve Sultan IV. Murad ile Sultan İbrahim'e sunulan raporların muhteviyatıyla karşılaşmak mümkündür.³⁶⁵ Koçi Bey padişaha ve ailesine dua ederek başladığı raporun dikkat çekici ve adeta uyarı

³⁶⁴Cümleye ma'lûm olduğu üzere şeklinde başlayan fermana “Devlet-i Aliyyemiz'in bidâyet-i zuhûrundan beri ahkâm-ı celîle-i Kur'ânîyye ve kavânîn-i şer'îyyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'lcümle tebe'asının refâh u ma'mûriyyeti rûbe-i gâyeteye vâsıl olmuş iken” Allah'ın hükümleri en iyi şekilde uygulandığından, her türden halkın en üst düzeyde huzur ve mutluluğa sahip olduğu vurgusu yapılmakta, buna karşın devamında da “yüz elli sene vardır ki, gavâ'il-i müte'âkibe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd ü imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bilakis za'f u fakra mübeddel olmuş...” ifadesiyle sonrasında ortaya çıkan sıkıntılar ve çeşitli sebeplerden dolayı Allah'ın hükümlerine ve kanûnlara boyun eğilmediğinden önceki kuvvet ve gelişmişlikte zafiyet ve gerilemenin başladığı belirtilmektedir. Bkz. BOA, MFB, 48; Fermana da bahsi geçen gavâ'il yani sıkıntı ve derterin başlangıç noktası olarak kabul edilen 17. yüzyıl başlarında devleti idare edenlerin durumun farkında oldukları ve bu noktada en azından devletin işleyiş ve düzenini, mevcut kanûnlarını tespit noktasında girişimlerde bulundukları görülmektedir. Bu bağlamda daha önce de bahsi geçen Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân* adlı eseri dikkati çekmektedir. Eser, sonraki süreçte reform ihtiyacının varlığına yönelik düşünce ve tespitlerini ortaya koyan kişi ve raporların oluşumu aşamasında, genel manzarayı göstermesi bakımından yol gösterici özelliğe sahip olduğu düşünülebilir. Nitekim eserin ortaya çıkmasını takiben Koçi Bey Risalesi ve devamında Defterdar Sarı Mehmed Paşa tarafından kaleme alınan *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ (Vezirlere ve Beylere Öğütler)* adlı eserin muhteviyatı bu düşüncenin desteklenmesi açısından önemlidir. Bkz. A., Özcan, (1994), Defterdar Sarı Mehmed paşa Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi, TDVİA, c.9, ss. 98-100, İstanbul: TDV Yayınları.

³⁶⁵Her ne kadar Koçi Bey Risalesi kapsamlı bir biçimde Osmanlı Devletindeki sıkıntı ve gerilemenin nedenlerini ortaya koyan ilk rapor olarak kabul edilse de Kanûni Sultan Süleyman döneminin meşhur Sadrazamlarından Lütfi Paşa (ö.1564) tarafından kaleme alınan “*Âsafnâme*” adlı dört bölümlük eser de Paşa eserinin takdimi mahiyetinde yazmış olduğu mukaddimesinde “*Hâlâ pâdişâhımız olan a'zâmü's-selâtin ve ekremü'l-havâkîn nâsır-ı 'ibâdullah ve hâmi-yi bilâdullah el-gâzi fî-sebilillah hâdimü'l-Harameyni's-Şerifeyn mâlikü'l-Berreyn ve'l-Bahreyn Sultan Süleyman Han edâmallahu te'âla izzetihu vaktaki bu hakire vezâret-i uzmâ mansıbın ferman ittüğü zamanda bazı âdâb u erkân ve kânûn-ı divân-ı humâyûna evvel gördüklerime muhalif ve perişan gördüğüm için vezâret-i uzmâ hizmetimne gelen karındaşlarıma yadigâr olmak için vezâret-i uzmâ âdâbını ve levâzım-ı sadâret-i kübrâ mühimmâtını derç idüb bu risâleyi te'lîf idüb ismini Âsafnâme kodum.*” şeklindeki ifadesiyle göreve geldiğinde devlet düzeninin ve kanûnların öncekinden farklı olarak perişan vaziyette olduğunu belirterek her ne kadar eseri kendinden sonra gelecek meslektaşlarına görevinin mesuliyetinin gereklerini aktarmak babında bir nevi nasihatname şeklinde kaleme adlığını ifade etmiş olsa da devlet nizamı ve kanûnların uygulanması noktasındaki problemleri ilk defa dile getiriyor olması bakımından Koçi Bey'den yaklaşık yüz yıl önce durum tespiti yapmıştır denilebilir. Bkz. A., Uğur, (1980), *Âsafnâme-i vezir-i Lütfi paşa, İslam Enstitüsü Dergisi*, S. 4 (Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan), ss.243-358, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Enstitüsü Yay., s. 243.

niteliğindeki “*evvela padişah hazretlerinin malumu ola ki*” şeklinde devam eden bölümünde söz konusu sıkıntıların kaynağını etkili bir üslupla tarif etmektedir.³⁶⁶

Buna göre memleketin ve milletin düzeninin ve bunların bağlı oldukları din ve devlet kaidelerinin sağlamlaştırılmasının çaresi Hz. Muhammed’in şeriatına bağlanmaktan geçmektedir. Ardından başta padişah olmak üzere yöneticilerin yegâne uğraşısı Allah’ın emaneti olan Müslim ve Gayrimüslim halkın işleriyle meşgul olmalıdır. Bunun yanında âlimler, gaziler ve mücahitlere padişah tarafından gereken ilgi gösterilmeli, toplumun her kesiminden iyi olanlar mükâfatlandırılmalı kötü olanlar ise aynı şekilde cezalandırılmalıdırlar. Nihayetinde başarı ve huzurun olduğu geçmiş dönemler ve bu dönemlerin padişahlarının hal ve hareketleri örnek alınmalı, o dönemlere dönüşün çareleri aranmalıdır.

Bu noktada Koçi Bey’in tespitleri son derece mühimdir. Zira benzerinin fermanda ve dahi Kanûn-i Esasi’de de görüldüğü şeriata bağlılık vurgusundan başka özellikle liyakat ve devlet, millet ve din uğruna çalışanların ödüllendirilmesi, aksini düşünen ve yapanların ise cezalandırılmasını önemsemesi dikkate şayandır. Dolayısıyla düzenin tesisini Kanûn-halk-emek üçlüsüne bağlamakta ve düzenin bozulmasına gerekçelerini de Kanûndan ayrılmış, liyakati olmayan kişilerce, sorunları önemsenmeyen ve aksine kendilerine eziyet edilen halkın ve devletin emek ve çabalarının ziyan edilmesi şeklinde tarif etmektedir.³⁶⁷

Osmanlı Devletini yönetenler mevcut sıkıntıların farkında olmakla birlikte Koçi Bey Risalesinden de anlaşılabacağı üzere, sorunların çözümü aşamasında adres olarak maziye göstermekle, kendileri dışındaki gelişme ve rakibi olan batıdaki ilerlemelerin henüz idrakinde olmadıklarını da ortaya koymaktadırlar. Nitekim bu durum 18. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam edecektir. 1683 Viyana bozgununu takiben başlayan sıralı bozgunlar ve toprak kayıpları, her ne kadar 1700-1718 yılları arasında Rusya ve Avusturya karşısında bir takım başarıları sağlansa da yılgınlık ve yorgunlukla birlikte³⁶⁸,

³⁶⁶ “*Evvelâ malûm-ı humâyûn ola ki bâis-i intizâm-ı mülk u millet ve sebeb-i istihkâm-ı kavâid-i din-i devlet hablû’l-metin-i şer’-i Muhammediye’ye teşebbüsdür. Badehu vedâi-i Rabbi’l-âlemin olan reâyâ ve berâyâ ahvâliyle tekayyüd ve ilmiyle amel olan ulemâ-ı din ve tarik-i gazâda bezl-i cân iden guzât-ı mücâhidin haklarında inâyet-i aliye-i şâhâne zuhura gelüb her sınıfın ahyârına riâyetler ve eşrârına hakâretler sudur ide. Ve kavânin-i selâtin-i mâziye bu ehem Allah fi cennât-ı aleyke her emirde düstûrû’l-amel olub anların sîret-i hamîde ve tavr-ı pesendîdeleri ile hareket buyurula.*” Bkz. Koçi Bey, (1303/1886), *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Ebû’z-zîya, s. 8-9.

³⁶⁷ Koçi Bey, (1303/1886), *a.g.k.*, s. 9-10.

³⁶⁸ Bu yılgınlık ve yorgunluk meşhur Osmanlı tarihçisi Ahmed Refik Altınay(ö.1937) tarafından şöyle tarif edilmektedir: “*Sultan Mehmed-i Sâlis devrinden itibaren Osmanlı saltanatının kuvve-i dâhiliyesi çürümüş,*

kendi iç dünyasının yanı sıra kendi dışındaki dünyayı özellikle Avrupa'yı tanıma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir.³⁶⁹

Koçi Bey'in de ifade ettiği gibi Osmanlı Devletinde genel olarak, askeri, mali, toplumsal ve hukuki bozulmaların emareleri Kanûni devrinden itibaren görülmeye başladı. Bu dönemden sonra özellikle 1767-1774 tarihiyle başlayan, 1853-1856 tarihli Kırım savaşı olarak da bilinen savaş müstesna olmak üzere, Rusya karşısında alınan sıralı yenilgilere kadar devletin sıkıntı ve problemleri, yeniden ihya, geçmişteki kimliği keşfetme, düzeltme, kurtarma anlamlarıyla ifade edilebilecek ıslahat programlarıyla giderilmeye çalışıldı.³⁷⁰ Nitekim 18. Yüzyıla girerken her ne kadar kısmen başarılar elde edilse de Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlarda ortaya çıkan sıkıntılar, yapılan ıslahatları daha ziyade bu alan yönlendirmişti. Bunun yanında Ahmed Refik başta olmak üzere, Yahya Kemal, Cemal Kafadar gibi tarihçi ve düşünürler tarafından Lale Devri olarak adlandırılan 1718-1730 tarihleri arasında, Fransa'ya elçi göndermek suretiyle ilk defa olarak Batı'yı anlama ve tanıma girişimleri, matbaanın kullanılmaya başlaması,

tefessüh itmişdi. Fakat memleketin âtisini terakkiden ziyade kendi şeref-i askeriyelerini tezyîn etmek isteyen sadrazamlar, Osmanlı ordularını elân uzak muzafferiyetler peşinde sürüklemekten vatanın vâs'i-i hudutlarında kanlı insan yığınları vücuda getirmekten usanmışlardı." Bkz. Ahmed Refik, (1331/1912), Lale devri, İstanbul: Kitâbhâne-i askeri-İbrahim Hilmi(Matbaa-ı Hayriye ve şürekâsı), s. 5.

³⁶⁹Pasarofça Antlaşmasıyla başlayıp, Patrona Halil İsyanı ile biten ve 1718-1730 yılları arasını kapsayan dönem Osmanlı tarihinde Lale Devri olarak adlandırılmaktadır. Uzun süren savaşlarının yorgunluğunun yerini rehavete bıraktığı bu süreçte, Osmanlı-Türk tarihi için Batılılaşma adı verilen yenileşme hareketlerinin başlangıcı olarak kabul edilebilecek gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde özellikle devletin Batı dünyasını tanıma niyetine girdiği ve bunun için de ilk defa olarak Pasarofça Antlaşmasında da ikinci murahhas sıfatıyla bulunan Yeniçeri Ocağının 28. Ortasında bulunması sebebiyle de bu isimle anılan Yirmisekiz Mehmed Çelebi ve oğlu Said Efendi 1720-1721 tarihleri arasında Toulon ve Marsilya üzerinden Paris'e gitmişlerdir. Bu husus Raşid Mehmed Efendi tarafından 1723 yılında kaleme aldığı ve Tarih-i Raşid olarak bilinen eserinde "*İrsâl-i ilçi-i bi-cânib-i Françe(Fransa Tarafına Elçi Gönderilmesi)*" başlığı altında anlatılmıştır. Bkz. Raşid Mehmed, (1282/1865), Tarih-i Raşid, c. V, İstanbul: Yayın evi bilgisi yok., s. 213. Burada gördüklerini sefaretname ile kaleme alan Mehmed Çelebi, Fransa'da gördüğü yenilik ve gelişmeleri büyük bir ustalık ve canlılıkla anlatarak, bu gelişme ve yeniliklerin Osmanlı Devletinde de hayata geçirilmesinde, bilhassa İbrahim Müteferrika ile beraber matbaanın kurulmasında ön ayak olmuştur. Bkz. H., Tuncer, (1987), Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi (1132-33 H./1720-21 M.), *Belleten*, c.51, S.199, ss.131-152, Ankara: TTK Yayınları, s.131; Ayrıca bkz. Yirmisekiz Mehmed Çelebi, (1283/1867), Sefaretnâme-i Mehmed Efendi, İstanbul: Yayın evi bilgisi yok.

³⁷⁰S., Başkan, (2022), 17.-18. Yüzyıllar Osmanlı devletinde düzenin ıslahı ya da modernleşme perspektifleri: teklifler, tedbirler ve konuya ilişkin görüşler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 132, S. 261, ss. 369-388, İstanbul: TDAV Yay., s. 371.

çiçek aşısı uygulaması, itfaiye teşkilatının kurulması, tercüme odalarının kurulması gibi girişimlerde bulunulmuş ve bu durum yapılandırılmış batılılaşma hareketinin ilk işaretleri olarak kabul edilmiştir.³⁷¹

III. Ahmet'ten sonra uzun sayılabilecek bir süre tahtta kalan I. Mahmut(1730-1754) döneminde öncesinde Fransa'ya gönderilen elçilerin de etkisiyle bu ülkeden Comte de Boneval adlı topçu subayı ki aynı zamanda mühendistir, Müslüman olduktan sonra Ahmet adını alması ve topçu ocağındaki mesai nedeniyle de zamanla Humbaracı Ahmet Paşa olarak anılmaya başlar. Humbaracı Ahmet Paşa'nın çalışmaları önemlidir, geçmişinden getirdiği fikir ve birikimlerle yenilikler yapmaya çalışır ancak eski yapı üzerine kurulmaya çalışılan yeni teşkilatlar olarak algılanması söz konusudur.³⁷² Bu süreçteki ıslahat girişimlerinin temel özelliği belki de başarısız olması ya da kesintiye uğramasındaki temel etken de yapılan ıslahatların onu uygulayan-yöneten ve uygulayıcıyı himaye eden devlet adamının ömrüyle sınırlı olmasıdır. Zira Humbaracı Ahmet Paşa'nın hamisi ve onun ıslahat programlarının arkasında duran şahıs Sadrazam Topal Osman Paşa'dır. Onun azledilmesi bu sürecin kesintiye uğramasına neden olmuştur.³⁷³

III. Selim kendinden öncekilerden farklı olarak yanındaki ulema ve devlet adamlarına layihalar hazırlatmıştır. Bunda kendinden öncekilerin genellikle kafalarındaki ıslahat programlarını etrafından saklamaları, bu nedenle de başarıya ulaşamamalarından kaynaklı tecrübeler etkili olmuş olabilir. Öte yandan III. Selim öncesinde ıslahat fikirleri alenen tartışılmamaktaydı ancak bu dönem gelindiğinde, Batı ile etkileşimin de artık hız kazanmasıyla, devleti yönetenler ve ulema zihninde de ıslahat yapma gerekliliği açıkça belirtmeye başlamıştı.³⁷⁴ Öte yandan ihtilalden sonra Fransa'dan önemli ölçüde etkilenen ve bu ülkeye karşı sempati de beslediği düşünülen padişahın Napolyon'un 1801'de Mısır'ı işgal etmesi sonrası büyük hayal kırıklığına uğradığı ve bu nedenle özellikle orduyu ve bürokrasiyi daha hızlı değiştirmek için çabalara giriştiği anlaşılmaktadır.³⁷⁵ Kendine sadık, düzenli, itaatli liyakat sahibi asker ve devlet adamlarının yetişmesi, artık

³⁷¹C., Erimtan, (2008), *Ottoman looking West? the origins of the tulip age and its development in modern Turkey*, London-New York: Tauris Academic Studies, s. 1-3.

³⁷²M., Karagöz, (1995), Osmanlı devletinde ıslahat hareketleri ve batı medeniyetine giriş gayretleri (1700-1839), *OTAM Dergisi*, S. 6, ss. 173-194, Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., s. 182.

³⁷³A., Özcan, (2012), Topal Osman Paşa, İbni Bîbî, *TDVİA*, c.41, ss. 244-246, Ankara: TDV Yayınları, s.380.

³⁷⁴E.Z., Karal, (1988), *III. Selim hatt-ı hümayunları*, Ankara: TTK Yay., s. 29.

³⁷⁵H., Hairî, (1993), *Osmanlılarda batılılaşma çabaları ve batının iki yüzü*, İstanbul: Yöneliş Yay., s. 79.

ıslahı mümkün görünmeyen ocağın yerine yeni ve daha muntazam bir askeri yapının kurulması³⁷⁶ halkın refah ve huzurunun sağlanması, bunları yaparken de bazı devletlerle ittifaklar yapılabilmesi bu dönemin başlıca hedefi haline gelmişti.³⁷⁷

3.1. II. Mahmut ve Mustafa Reşit Paşa

Yine bir isyan sonrası, kaso ve buhran ortamında tahta çıkan III. Selim, mevcut şehzadeler arasında kendisini tahta çıkararak Ayan zümresinin başı olan Alemdar Mustafa Paşa tarafından, mevcut reformları devam ettirme potansiyeline sahip en etkili namzet olarak gördüğü II. Mahmud tahta çıkarılmıştır. II. Mahmut tahta çıktığın Ruslar ve İngilizler iki koldan Osmanlı Devletine saldırmışlardır. Yaklaşık on yıl öncesinin hasmı Fransa bu kez hısım olmuştur. İttifaklar sisteminde dengeler sürekli değişmektedir. Genç padişah kendisini tahta çıkaran ayan zümresiyle senet imzalamak suretiyle iç uzlaşayı sağlayarak ıslahat girişimlerine başlamıştır denilebilir.³⁷⁸

Özellikle Ruslarla yapılan savaşlarda ordunun ve kurmayların durumu, beceri, liyakat ve disiplin kavramlarına yönelik bilinci daha da pekiştirdiğinden II. Mahmut da icraatlarına evvela orduyla başlamış, Nizam-ı Cedid'e benzer şekilde Sekban-ı Cedid adıyla yeni bir ordu kurmuştur.³⁷⁹ 1812 yılında Ruslarla Bükreş Antlaşmasını imzaladıktan sonra, merkezi otoriteyi güçlendirmek adına, ayanlarla mücadeleye başlamış, nihayetinde Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle, bu emeline büyük ölçüde ulaşmıştır. Sırbistan'da ve Mora'da patlak veren isyanlar, 1821-1823 İran Savaşları içeride ve dışarıda uğraştığı başlıca gailer arasındaydı. 1821 yılından itibaren daha da şiddetlenen ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla Yunanistan'ı bağımsızlığa götüren Mora İsyanı ve bu süreçte kendi valisinin eliyle dağılmanın an meselesi olduğu Mısır Meslesi kendisini uğraştıran ve belki de köklü reformlar konusunda iştahlandıran başlıca meselelerdendi.³⁸⁰

II. Mahmud'un Islahatlarının 1830'dan sonra farklılaşmaya başladığı göze çarpar elbette bunda 1826 yılında yaşanan ve tarihe Vaka-yı Hayriye olarak kaydı düşen

³⁷⁶C.K., Neumann, (2000), *Araç tarih araç tanzimat tarih-i Cevdet'in siyasi anlamı*, İstanbul: tarih Vakfı Yurt Yay., s. 118.

³⁷⁷M., Karagöz, (1995), a.g.k., s. 188-189.

³⁷⁸N., Berkes, (1978), *Türkiye'de çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yay., s. 132.

³⁷⁹P.E., Engelhardt, (1328), *Türkiye Tanzimat devlet-i aliyenin tarih-i ıslahatı*, Mütercimi: Ali Reşad, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye matbaası, s. 21.

³⁸⁰M., Karagöz, (1995), a.g.k., s. 193; M.M., Bakır, (2021), *Sultan II. Mahmud devri tanzimat-ı hayriye'nin hazırlanması: iktidar ve muhalefet'in meşruiyeti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 149.

Yeniçeri Ocağının kaldırılması hadisesi başlıca etkindir. Sadece devleti yönetenler ve mevcut diğer kurumlar değil halk da Yeniçeri Ocağı'ndan bezmiş görünmektedir.³⁸¹

Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan bir gün sonra 17 Haziran 1826 tarihinde Müsadere Sistemini de kaldırarak, yayınladığı Emr-i Ali'de

*“...ba ‘d-ezin taht-ı hükûmetinizde kâin mahallerde o makule eytâm ve vereseşi olarak vefât edenler her ne rütbe ve sınıftan olur ise olsun zuhur edecek cüz’î ve küllî muhallefâtına kimesne tarafından hafî ve celî bir gûne müdâhale ve taarruz olunmayarak ‘alâ ma farazallahu teâlâ beyne’l-verese tevzi ve taksim olunması ve mevcut verese-i kebîresi olan terekeler hükkâm-ı şer’ taraflarından cebren tahrir olunmayıb...”*³⁸²

ifadesiyle kişilerin mülkiyet dokunulmazlığına vurgu yapmak suretiyle Tanzimat Döneminin alt yapısını hazırlayacak Adli ve İdari Reformlarının ilk işaretini ortaya koymuş görünmektedir. Öte yandan isyan sonrasında taşradaki toprak sahipleri ve merkezde de yeniçeri bakiyerleri ve dervişleri ortadan kaldırmak suretiyle merkezi otoriteyi büyük ölçüde pekiştirmiş bu da sonrasındaki reformların ardı sıra yaşanabilmesinde etkili olmuştur.³⁸³

1826 sonrası adli ve idari dönüşümü sağlayacak köklü reformlar sürecidir demek yanlış olmasa gerektir. Zira köhne siteme ait Timar ve İltizam Sistemlerinin ortadan kaldırılmasının ardından, eldeki insan ve ona ait iktisadi kaynakları tespit edebilmek adına 1829 yılında İstanbul’da başlayan örnek uygulama ülke sathında yaygınlaştırılarak 1831 yılından itibaren Nüfus Sayımları yapılmıştır. Bu uygulamayı, 1834 yılından itibaren mahalli idarelerin teşkilatlanması, muhtarlık örgütlerinin kurulması ve Muhassıllık Meclislerinin oluşumu takip etmiştir.³⁸⁴ Devletin kurumları ve hatta vatandaşıyla irtibatını sağlamak adına basın-yayın faaliyetlerinde önem verilmiş, ilk remsi Türkçe gazete olan Takvim-i Vekayi H.25 Cemaziyelevvel 1247/M.1 Kasım 1831 tarihinde yayın hayatına başlamıştır.³⁸⁵

³⁸¹Mustafa Nuri Paşa, (1992), *Netayic ül vukuat kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi*, Ankara: TTK Basımevi, s. 256.

³⁸²H. 11 Zilkade 1241/M.17 Haziran 1826 tarihli ferman için bkz. BOA, TS. MA. e. 721-37 (TSMA No: 5216/39).

³⁸³B., Lewis, (2017), *a.g.k.*, s. 112.

³⁸⁴M., Çadircı, (2007), *Tanzimat sürecinde Türkiye ülke yönetimi*, İstanbul: İmge Kitabevi, s.13.

³⁸⁵Takvim-i Vekâyi, (1247), 25 Cemaziyelevvel, No:1.

II. Mahmut Döneminin belki de ayırıcı tanısı, köklü kurumsal reformların önünü açmış olmasıdır. Timur Kuran'ın ifadesiyle işlerliliğini yitiren ve alanı gittikçe daralan İslami kurumları ortadan kaldırarak, Batı normlarına uygun, hukuk reformlarını yapacak yeni müesseseleri tesis etmiş olması bu ayrımın en belirgin göstergesi olmalıdır.³⁸⁶ Nitekim varlığı Hz. Ömer devrinden beri bilinen ve müteselsilen bütün İslam Devletlerinde devamlılığı olan, Divân Teşkilatını lağv etmek suretiyle, Meclis-i Vükela ve Meclis-i Vâlâ-yı Divân-ı Ahkâm Adliye kurumlarını ortaya koymuş ve Tanzimat Dönemindeki idari ve hukuki dönüşümün alt yapısını hazırlamıştır.³⁸⁷ Aynı dönemde 1838 yılında, aslında en başından beri arzu ettiği liyakat sahibi, devlete ve hukuka bağlı memur ve ulemanın yetişmesi arzusunu da ortaya koymak adına bu iki kurumun ıslahı adına iki önemli hukuk yeniliğe de imza atmıştır ki bunlar aynı zamanda Tanzimat'ın ilk Hukuk Kodifikasyonu olan 1840 Ceza Kanunu'na da temel olma özelliğine sahiptir.³⁸⁸

II. Mahmut Dönemi reformlarında, Batılılaşma düşüncesine taraftar devlet adamlarının varlığı dikkati çekmektedir. Pertev Paşa, Akif Paşa, Halil Rıfat Paşa, Sait Mehmet Paşa, Mehmed Emin Rauf Paşa ve 1829 yılı ve sonrası olayları yakından görmüş Osmanlı Donanmasında da görev yapmış İngiliz Deniz Subayı Sir Adolphus Slade'nin ifadesiyle, cezalandırma söz konusu olduğunda adeta padişahın kasabı gibi davranan ve her ne kadar Batılılaşma konusunda çok istekli olmasa da Padişah'a sadakati ile ön plan çıkan Serasker Hüsrev Paşa bunlardan başlıcalarıdır.³⁸⁹

Bunların içinde elbette en ziyade dikkati çeken, hiç şüphesiz Tanzimat Devirinin mimarlarından, 1830-1848 yılları arasında Fransa Kralı olan Louis Filip'in oğullarından ve Tanzimat Fermanı'nın Gülhane'de okunma merasiminde de hazır bulunmuş olan Prens Joinville'nin "Heykelini dikmelsiniz." diyerek taltif ettiği Mustafa Reşid Paşa'dır.³⁹⁰ Paris ve Londra Elçilikleri sırasında Avrupa kültürünü ve o dönemdeki kalkınma merhalelerini yakından görme fırsatı bulan Reşid Paşa, Batı tarzı reformların Osmanlı Devleti'nde tatbiki noktasında öncülük yapmıştır.³⁹¹

³⁸⁶S.J., Shaw-E.K., Shaw, (1994), *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye*, c. II, İstanbul: E Yay., s. 66-67.

³⁸⁷T., Kuran, (2012), Yollar ayrılırken(Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukun rolü), İstanbul: Yapı Kredi Yay., s. 292-299.

³⁸⁸1838 Tarihli Memurine ve Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanûnnameleri için bkz. M.M., Bakır, (2021), *a.g.k.*, s. 273-290.

³⁸⁹A., Slade, (1854), *Records of travels in Turkey Greece etc And of Cruise in the black Sea with the capitan pacha*, London: Saunders and Otley, Conduit Street, s. 233

³⁹⁰R., Kaynar, (2010), *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK Yay., s. 176.

³⁹¹Bkz. B., Kodaman, (1991), *Les ambassades de Moustapha Rechid pacha a Paris*, Ankara: TTK Yay.

Avrupa’da geçirdiği 3 yılın tecrübesiyle 1836 yılında önce Hariciye Müsteşarlığına ardından da 13 Haziran 1837’de Hariciye Nazırlığı görevine getirildi. Mısır Meselesinde aktif rol oynadı ve bu sorunun çözümünde İngiltere’nin desteğini alabilmek adına bu ülke ile olan ticarete devlet tekeli kaldırılan 16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması’nın imzalanmasında etkili oldu. Ardından yine İngiltere ile olan ittifakın güçlendirilmesi gayesiyle Londra elçiliğine tayin edildiyse de bu tayinin, tenzil-i rütbe olması sebebiyle, kendisine karşı muhalefetin artması ve II. Mahmud’un da bu sebeple kendine karşı tavırlarının değişebileceği endişesiyle, bizzat kendi isteği doğrultusunda gerçekleştiği iddia olunmaktadır.³⁹²

Tanzimat Dönemini anlatan meşhur müelliflerden Engelhardt, Mustafa Reşid Paşa için henüz memuriyetinin başlangıç yıllarında da bile cürretkar olduğunu, kendi gibi idealist memurlar yetiştirmek fikrinde olmakla kimilerine göre gerçekleşmeyecek bir hayalin peşinden gittiğini söylese de o hayalin onu Gülhane Parkına kadar getirmesi bu cürretkarlığın neticesi olsa gerektir.³⁹³

3.2. Kavramsal Analiz: Hayriye Paradoksu

Tarihin derinliklerinde, kendi dönemlerine damga vurmuş kişilerin özellikle de lider diye vasıflandırılan yöneticilerin, yine kendileriyle özdeşleşmiş kavramları, klişe ifadeleri, hatta giysileri mevcuttur. Misalen herkesçe malum, Fransız İhtilali esnasında Fransa kraliçesi olan Marie Antoinette’nin, aslında onun tarafından söylendiğine dair herhangi bir kanıt da rastlanılmayan, “*Ekmek bulamıyorlarsa pasta yesinler*” sözü bunlar arasında ilk akla gelenlerdendir.

Açıkkası çalışmanın yürütüldüğü süre boyunca, araştırmalar ve okumalar arttıkça II. Mahmut’un kendi dönemi ve kariyeri boyunca “Hayriye” kavramına çokça önem verdiği dikkate değer bulundu. Zira tahtı devraldığı ilk dönemlerde aslında III. Selim’den intikal eden, Müstemen ve Avrupa Tüccarları meselesine ilave olarak, Ehl-i İslam Tüccarların da benzer imtiyazları istemesi ve neticesinde bu zümreye “Hayriye” adının verilmesi, Osmanlı tarihinin en büyük bunalımlarından birini çözüme kavuşturduğu Yeniçeri Ocağının kaldırılması sürecinin “Vaka-yı Hayriye” olarak adlandırılması, tahta çıkışının 21 ve 22. Yıllarına özel bastırılan altın para için yine “Hayriye Altını” tabirinin kullanılması ve yine ilgi çekicidir ki, 1832 yılında doğduğu ve kısa süre sonra öldüğü

³⁹²B., Kodaman, (1991), *a.g.k.*, s. 128.

³⁹³P.E., Engelhardt, (1328), *a.g.k.*, s.33.

bilinen 21. kızının adının da Hayriye olması, nihayet bütün yönleriyle emeklerinin mahsülü olan Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki dönem için “Tanzimat-ı Hayriye” ifadesinin siyasi lüteratüre mâl olacak şekilde yerleşmesi bu durumun somut göstergeleri arasında zikr olunabilir.

3.3. Mısır’ın Diğer Yüzü: Sorun Mu, Model Mi?

Fransızların Mısır’ı işgal ettiği yıllarda Fransızlar’ı buradan çıkartmak için Osmanlı topraklarının muhtelif yerlerinden askeri birlikler toplanmakta Mısır’a gönderilmekteydi. Bu suretle Kavala’dan gönderilen 300 asker arasında yer aldığı, 1801 yılında Mısır’a ayak bastığı bilinen ve Fransız işgalinin sona erdiği sıralarda yaşanan karışıklıklardan yararlanarak, yönetimi ele geçiren Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti tarafından da vali olarak tayin edilince, bölgede nüfuz ve hâkimiyetini hızla arttırarak, egemenlik sahasını genişletmenin yollarını aramaya koyulmuştu.³⁹⁴

Bu maksatla evvela Memlûk Beylerini etkisizleştirmekle işe başlayarak ardından oğulları Tosun ve İbrahim paşaları Hicaz üzerine göndererek Vahabi isyanını bastır ve böylece İslam Dünyasındaki itibarı önemli ölçüde artmış oldu. Ardında 1820 yılında Sudan’a sefer düzenledi, buradaki insanları köleleştirmek suretiyle kendine bağlı bir ordu kurma girişiminde bulunduysa da başarı sağlayamadı fakat Fransa ile olan ilişkilerini kuvvetlendirerek, buradan getirttiği subaylardan aldığı destekle Cihadiye adlı yeni ve modern bir ordu kurdu. Aynı şekilde bu ordunun yanına ilave olunan güçlü bir donanma da oluşturulmuştu.³⁹⁵

1821 yılında patlak veren Mora İsyanını bastırmakla görevlendirdi. Henüz kurulmuş modern ordusunun gücünü görmek adına önemli bir fırsat olan bu vazifede oğlu İbrahim Paşa Serasker olarak tayin edildi ve kendisi kısa sürede Mora’da ve çevresindeki adalarda kontrolü sağlamayı başardı. İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti’nin İbrahim Paşa vasıtasıyla hızlıca denetimi sağlaması üzerine, ittifak yaparak Bâb-ı Âli’ye asilerle müzakere sürecini dayatmak istedi fakat Mısır kuvvetlerinin varlığına da güvenen İstanbul, müzakere tekliflerini redd edince, üçlü müttefik donanması harekete geçerek, 20 Ekim 1827’de Navarin Limanının bekleyen Osmanlı-Mısır Donanmasını yakarak yok ettiler. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, Bâb-ı Âli’nin haberi olmaksızın, İskenderiye’de

³⁹⁴M.H., Kutluoğlu, (2022), Kavalalı Mehmed Ali Paşa, *TDVİA*, c.25, ss. 62-65, Ankara: TDV Yayınları, s. 62-63.

³⁹⁵H., Görgün, (2008), Mısır vilayetinde tanzimat ve meşrutiyet dönemi, *Divân*, c. 13, S. 24, ss. 157-183, s. 160.

müttefikleri temsilen İngiliz Amiral Codrington ile antlaşma yaparak Mora'daki kuvvetlerini geri çekti. Ardından Mora'daki kayıplarını bahane ederek, karşılığında Suriye'nin de kendisine verilmesini istedi.³⁹⁶

Talepleri geri çeviren Mehmed Ali Paşa, Akka Valisi ile olan anlaşmazlığını da ileri sürerek, oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki orduyu 2 Kasım 1831'de Suriye üzerine gönderdi. Bu ordu kısa sürede Suriye'deki bütün önemli merkezleri ele geçirerek, Zerra ve Beylan'da Osmanlı kuvvetlerini mağlup ettikten sonra başkaca engelle karşılaşmadan Konya üzerinden Kütahya'ya kadar ilerledi ve burada da Sadrazam Reşid Mehmed Paşa komutasındaki esas orduyu da yenmeyi başardı. İbrahim Paşa ve Reşid Paşa arasında Kütahya'da varılan ateşkese göre kendisine Suriye ve yanısıra Adana Valiliği de teklif edilen İbrahim Paşa, bunu kabul ettiyse de II. Mahmud tarafından kabul edilmeyen bu taslak antlaşma sonrasında, Avrupa Devletlerinin baskısı karşısında onaylandı ve Suriye ve Adana Mehmet Ali Paşa'nın kontrolüne geçti.

Her ne kadar geçici bir barış ortamı sağlansa da devam eden gerginlik, İngiltere ve özellikle Fransa'nın Mehmed Ali Paşa'ya yakın davranmaları, Osmanlı Devleti'ni Rusya ile yakınlaştırdı ve iki devlet arasında 8 Temmuz 1838'de karşılıklı dostluk ve saldırmazlık ile herhangi bir tehlike anında karşılıklı yardımlaşmayı ihtiva eden, Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalandı. Bir bakıma Rusya'nın boğazları ve devamında Akdeniz'i kontrol altına alma emeline bir adım daha yaklaştıran bu antlaşma, İngiltere ve Fransa tarafından tedirginlikle karşılandı ve özellikle bu tarihten sonra İngiltere, Mehmed Ali Paşa'nın Arap coğrafyası ve Kızıldeniz üzerindeki egemenliğinin Basra ve Hint okyasusuna kadar uzanabileceği ve bölgedeki İngiliz emperyal emelerrini tehdit edebileceği endişesiyle Bâb-ı Âli ile münasebetlerini kuvvetlendirme politikasına sevk etti. Böylece 1840 yılında imzalanacak Londra Protokolüne kadar Mısır Sorunu uluslararası bir mesele haline dönüştü.³⁹⁷

Bu süreçte Mehmed Ali Paşa sadece askeri değil idari ve askeri alanlarda da reformlarla iktidarını güçlendirdi. 1824 yılında Batı normlarında, özellikle Fransız tesiri altında Divân-ı Âli yahut Meclis-i Âli adıyla bir meşveet meclisi oluşturdu. Bu meclis 1837 yılında Meclis-i Umumi yahut Meclis-i Hususi adını aldı ve bu tarihe kadar Mısır'daki her türlü kanunlaştırma ve yürütme faalüyetlerinin planlayıcısı ve

³⁹⁶M.H., Kutluoğlu, (2022), *a.g.k.*, s. 64.

³⁹⁷N., Jorga, (2017), *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, Çev., Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yay, s. 347.

uygulayıcısı oldu. 1830-1838 yılları arasında ziraat, sağlık ve ticaret alanlarında kanunlar düzenlendi. 1835 yılında bir nevi Ceza Kanunu mahiyetindeki Kanûn-ı Siyasiye-i Mısriye hazırlandı. 1837 yılında bu kanun 1810 tarihli Fransa Ceza Kanunundan da ilaveler yapılarak genişletildi.³⁹⁸

Mehmet Ali Paşa, 1837 yılında kendisine yardımcı olması düşüncesiyle Şûrâ Heyeti oluşturmuş ve bu heyeti de destekleyecek Divânlar tesis etmiştir. Buna göre; kanun yapma noktasında Hidiv Divânı, mali işlerde İradât Divânı, askeri işlerde Cihâdiye Divânı, Donamaya ilgili işlerde Bahriye Divânı, Eğitim ile ilgili işlerde Medâris Divânı, dış işleri ve yabancıların hukuki işleri ve ticaretle ilgili olarak Efrenkiye ve Ticaret Divânı ve son olarak, üretim işleriyle ilgili olarak Fabrikât Divânı gibi nezaretler ortaya çıkmıştır.³⁹⁹

Bahsi geçen askeri ve idari reformların Mısır'ı nispeten güçlendirdiği düşünülebilir. Nitekim her ne kadar bu gücünü Batı karşısında değil de birçok yönden çöküşün eşiğine gelmiş Osmanlı Devleti karşısında göstermiş olsa da Osmanlı Devleti üzerinde etkili olduğu zira Mısır'da gerçekleşen reformları takiben Osmanlı Devletinde de yakın tarihlerde benzer uygulamaların, Meclis-i Vükela, Meclis-i Vâlâ gibi kurumların oluşturulması, Ticaret, Hariciye, Bahriye gibi Nezaretlerin ortaya çıkması, her ne kadar zaten Osmanlı aydın ve bürokratlarının da gerek elçilik gerek eğitim vasıtasıyla Batı'da bulunmaları nedeniyle süreci o cihetten de takip ediyor olmalarını düşündürse de yine de gözlem noktasında etkili olduğunu iddia etmek yanlış olmasa gerektir. Nitekim Mehmed Ali Paşa'ya elçi olarak gönderilen ve kendisi daha önce Londra ve Paris elçiliklerinde de bulunmuş olan İbrahim Sârim Paşa'nın burada bulunduğu 1836-1837 yıllarındaki gözlemleri bu noktada yol gösterici olması bakımından da önem arz etmektedir.⁴⁰⁰

3.4. Ticari Dönüşümden Hukuki Dönüşüme: Balta Limanı Ticaret Anlaşması

Osmanlı Devletinin ekonomik bakımdan çöküşünde Balta Limanı Ticaret Antlaşmasının önemli rol oynadığı muhakkaktır fakat öncesinde bu noktaya getiren etkenleri de göz ardı etmemek gerekir. Zira uzun süren savaşlar ve buna bağlı iç borçlanma, zaten kapitülasyonlarla büyük imtiyazlar elde etmiş müstemen ve onun

³⁹⁸A., Ceylan, (2008), Osmanlı döneminde Mısır'da hukuki modernleşme, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 5, ss. 65-86, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 72.

³⁹⁹A., Ceylan, (2008), *a.g.k.*, s. 73.

⁴⁰⁰S., Demir, (2022), İbrahim Sarım Paşa'nın Mısır meselesindeki yeri ve faaliyetleri, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 57, ss. 192-203, s. 195-198.

himayesindeki Avrupa tüccarlarını etkin konuma getirmiş, ikili anlaşmalarla elde ettikleri imtiyazlar, gümrük duvarını birçok defa aşmalarını kolaylaştırmıştır.

19.yüzyılın başlarından itibaren denge politikasıyla her savaştığı devlet karşısında bir diğeriyle ittifak kuran Osmanlı Devleti, son olarak Mısır Meselesinde olduğu gibi iç siyasette de karşılaştığı sıkıntılarda haricen büyük devletlerin desteğini almak için bu siyaeti takip ettiği ve nitekim Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz yanlısı siyasetinin ürünü olarak Balta Limanı Ticaret Antlaşmasının imza olunduğu da bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

1838 Antlaşması, iç ticaretteki her türlü bariyeri kaldırmakla yabancılara ait ticari malların kolaylıkla ülkeye girişini sağlamış, yerli mahsüllerin de aynı şekilde daha ucuza dışarıya gitmesine sebep olmuştur.⁴⁰¹ Böylece Osmanlı topraklarındaki ticaret büyük oranda yabancı tüccarın eline geçmiş, dolayısıyla onların ticaretini kolaylaştıracak hukuki reformların da önünü açılmıştır.

Öyle ki antlaşmayla aynı tarihlere denk gelen süreçte Ticaret Nezaretinin kurulması ve Gümrük Emanetinin bu nezaret bünyesinde Osmanlı Tebaası olmayan yabancı tüccarların da katıldığı karma ticaret mahkemelerinin ortaya çıkması, aynı şekilde 1850 Ticaret Kanunu'nun hazırlandığı dönemde, aynı tarihte gümrük tarifelerinde bir kez daha indirime gidilmesi tesadüf olmasa gerektir. Zira 1834'te Londra'da elçi olarak bulunan Namık Paşa'nın ikazlarına rağmen, söz konusu antlaşmayla, devletin kendi sermayesiyle, ticarete girmesinin engellenmesi, Ehl-i İslam tüccarı yabancı tüccar karşısında çaresiz bırakmış ve bu durum yabancı tüccarın daha fazla hak iddiasında bulunmasına neden olmuştur. 1847-1861 yılları arasında Osmanlı Ticaret Hukukunda yaşanan gelişmeler dikkate alındığında yaşanan haksız rekabet ve mevcut ayrıcalıklı sınıfların sağladığı üstünlükler Balta Limanı sonrası yaşanan gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde daha da anlam kazanmaktadır.

⁴⁰¹M.S., Kütükoğlu, (2013), *Balta Limanı'na giden yol, Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri(1580-1850)*, Ankara: TTK Yay., s. 270-271.

4. TANZİMAT SONRASI TİCARET HUKUKUNUN DEĞİŞİMİ: YASAL DÜZENLEMELER

II. Mahmut'un saltanatının son dönemlerinde evvela devlet memurlarının işlerini düzgün yapmalarını sağlamak rüşvet, iltimas ve adam kayırmayı önlemek, müsadere uygulamasının kaldırılmasıyla birlikte keyfi memur azilleri ve siyaseten katl gibi uygulamaların önüne geçmek amacıyla 1838 yılında “*Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanûnnâme-i Humâyûnu*”⁴⁰² ile “*Memurine Mahsus Ceza Kanûnu*”⁴⁰³ adlı kanûnları çıkartmakla bir nevi Tanzimat Fermanıyla temel düstur haline gelen ferdin can, mal ve ırz güvenliğini evvelce “kanûnsuz ceza olmaz” prensibiyle temellendirmeye çalışmıştır.

Bunların yanında Fermanın ilanını takiben fermana da bahs olunduğu üzere nizama aykırı davrananların cezalandırılması için yeni bir Ceza Kanûnnâmesi hazırlanacağını ifade edilmiştir.⁴⁰⁴ Gerek fermanın gerek de bu Kanûnnâmenin tüm tebaaya duyurulması için de özellikle taşradaki devlet memurlarının uyarıldığı ve kendilerinden bu konuda hassasiyet ve bilgi beklendiği de anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ Zira fermanın ilanını takiben memleketin muhtelif yerlerinde hoşnutsuzluklar da baş göstermiş aksi sesler de duyulmaya başlamıştır. Özellikle iltizam sisteminin lağvedilmesi, buna bağlı yapılan düzenlemeler, yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarrufunda bulunan, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki toprak sahiplerini rahatsız etmiş, bu bahaneyle, Tanzimat Reformlarına karşı halkı ayaklandırma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bütün bu sıkıntı ve endişelerin giderilmesi noktasında misalen Meclis-i

⁴⁰²M., Çadircı, (1981), “Tanzimat’ın ilanı sıralarında Osmanlı imparatorluğunda kadılık kurumu ve 1838 tarihli “*tarik-i ilmiye’ye dair ceza kanûnnâmesi*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.14, S. 25, ss. 139-161, Ankara: AÜDTCF yay., s. 142.

⁴⁰³Devlet memurlarıyla ilgili söz konusu kanûn metninin giriş kısmında II. Mahmut tarafından dua ve temenniye içeren yazıda da özellikle herhangi bir sebepten ceza alanların mallarının müsadere edilmeyeceği ve buna teşebbüs edenlerinden bahsolunan suçla eşder tutularak aynı şekilde cezalandırılacağı şu şekilde ifade olunmuştur. “*İş bu kanûnnâme ilâ maşallah-ı te’âlâ düstürü’l-amel tutularak bundan böyle hilâfına hareket idenler olur ise mazhar-ı cezâ olacağı misillü faraza cünha vak’ası sebebiyle lâıyk-ı mücâzât olan kimsenin cezâ-yı mukarrirîni hükm-ü icrâda tesâmüh-i gaflet veyahûd bir sebebe mebni müsadereye cesâret iden olur ise ol dahi cünhâ-yı cesîme ashâbından ma’dûd olarak mücâzât-ı müşeddideye şayân olmak lazım geleceğinden bu fıkra dahi kanûnnâme-i humâyûnumuzun en mütemennâ ahkâmından ‘add olunsun. Hakk teâlâ hazretleri cümleyi din-i devlet-i ‘aliyemize nâf’i harekât-ı makbûleye muvaffık buyura. Âmin.*” Bkz. BOA, HAT. 1242-48294.

⁴⁰⁴Fermana yer alan, ileride bir ceza kanûnu hazırlanmasına yönelik ifadesi, şu şekildedir; “...ana göre ulemâ ve vüzerâdan ve’l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânin-i şer’iyyeye muhâlif hareket idenlerin kabâhât-ı sâbitelerine göre te’dibât-ı lâıyıklarının hiç rütbe ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı zımnında mahsûsan cezâ kânunnâmesi dahi tanzim idirilsin...” Bkz. BOA, MFB. 48.

⁴⁰⁵İmroz mahsûs Ali Rıza Efendi ve kadısı Mehmed Arif Efendi tarafından gönderilen H. 4 Cemaziyülevvel 1256/M. 4 Temmuz 1840 tarihli ilamda “*Tanzimat-ı Hayriye muktezasınca tanzim olunan Ceza kanûnnâmesinin tebaaya alenen kıraat ve ilân olunduğu*” bildirilmektedir. Bkz. BOA, C.ADL. 4-275.

Vâlâ üyelerinden Kamil Paşa, olayların tetkiki ve Tanzimat reformlarının asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu anlatmak üzere Trabzon üzerinden bölgeye gitmiştir.⁴⁰⁶

Dönemin padişahı Sultan Abdülmecid tarafından yürürlüğe konan H. 1 Rebiyülevvel 1256/M. 3 Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanûnu gerek Şer'i Hukuk prensipleri⁴⁰⁷ gerek de Batı Hukukunda yer alan ceza hukukuna dair kavramlarından istifade edilerek hazırlanmıştır.⁴⁰⁸ Her ne kadar Sultan Abdülmecit tarafından kendi devrinin koşulları icabı "...doğrusu pek güzel ve etraflı kaleme alınmış."⁴⁰⁹ denilse de bir takım eleştirilere maruz kaldığı da görülmektedir.⁴¹⁰ Yine de Tanzimat'ın getirdiği kanûna riayet prensiplerinin başlangıcı noktasında olması sebebiyle önem arz etmektedir. Bunun yanında padişahın belki de güçler ayrılığı ilkesinin başlangıcına vurgu sayılabilecek şu ifadesi de gözden kaçmamalıdır. Şöyle ki "...cümle kavânînin hâmi-i kaviyyesi olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de hıfz ..." denilerek, söz konusu alıntıda bütün kanûnların en kuvvetli koruyucusu olarak Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye işaret olunmuştur.⁴¹¹

Kanûnnâme, Sultan Abdülmecit'in onayını gösteren Hatt-ı Humâyûn'undan başka bir mukaddime, 13 fasıl ve 41 maddeden oluşmaktadır. Kanûnnâmenin mukaddime yani sunuş bölümünde

"Beyaz üzerine şeref-sudûr buyrulup geçen elli beş senesi Şaban-ı şerifinin yirmi altıncı günü Gülhane'de kıraat olunan Hatt-ı Humâyûn-ı

⁴⁰⁶M., Çadircı, (1988), Tanzimat döneminde Türkiye'de yönetim(1839-1856, *Belleten*, c.52, S.203, ss.601-626, Ankara: TTK Basımevi, s. 615.

⁴⁰⁷T., Taner, (1999), Tanzimat devrinde ceza hukuku, *Tanzimat I*, ss. 221-232, İstanbul: MEB Yay., s. 227.

⁴⁰⁸S.N., Akgündüz, (2010), *Tanzimat dönemi Osmanlı ceza hukuku uygulaması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), s. 55.

⁴⁰⁹Ahmed Lütfü, (1304), *Mirât-ı adalet yahut tarihçe-i adliye-i devlet-i aliye*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, s. 127.

⁴¹⁰1840 Ceza Kanûnu yayınlandığı dönemin Batılı kaynaklarınca da tenkide uğramıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın siyasi rakibi ve eski sadrazamlardan Damat Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle tamamen kendi aleyhine hazırlatıldığını iddia ettiği M. Destilhes adıyla 1855 yılında Paris'te yayınlanan "Confidences sur la Turquie(Türkiye'ye Ait Sırlar) adlı eserde " *Sultan'ın tebaasına yönelik mükemmel bir güvenlik taahhüttü sunduğu Tanzimat Fermanı ne kadar heybetliyse de ondan yaklaşık altı ay sonra hazırlanan ve bu fermanın yasal gelişiminin tamamlayıcısı olduğu görülen Ceza kanûnu için aynı şeyleri söylemek mümkün görünmemektedir.*" demekle Ceza Kanûnun Tanzimat Fermanıyla oluşan beklentileri karşılayamadığı belirtilmektedir. Kitaptaki kanûna yönelik bir diğer eleştiri de kanûnun hukuk bilgisi olmayan insanlarca hazırlandığı ve dolayısıyla cezaların tanımlanması ve sınıflandırılması noktasında eksikliklerin olduğu yönündedir. Bu husus da şöyle ifade edilmiştir: "*Bunu okuyunca en temel hukuk anlayışına sahip olmayan insanlar tarafından yazıldığını rahatlıkla tahmin edebilirsiniz. Söz konusu kanûnda bir cezanın niteliğini belirlemek noktasında herhangi bir sınıflandırma ve tanımlama bulmazsınız.*" Bkz. M., Destilhes, (1855), *Confidences sur la Turquie*, Paris: E. Dentu Libraier, s. 65. Ayrıca Mustafa Reşit Paşa'nın iddiaları için bkz. R., Kaynar, (2010), *a.g.k.*, s. 165.

⁴¹¹Ahmed Lütfü, (1304), *a.g.k.*, s. 127.

muadelet-makrûn-ı hazret-i şahane mucibince kâfe-i teb'a-ı Devlet-i Ali'ye bilâ-istisna-ı emniyet-i can ve mal ve mahfûziyet-i ırz-u namus hukûk-ı mefrûzesine ez-ser-i nev nâil olmuş ve ber-muktezâ-yı hürriyet-i şer'îye-i huzur-ı şer'î ve kanûnda ve mevâd-ı hukûkiyede herkesin yeksân-u siyyân olması umûr-ı tabiyeden bulunmuş olmağla ba'de-ezin herkes kendi hukûkunu bulup ondan vazgeçmemek ve diğer birisi kendi hukûkuna tasallut edecek olur ise onun def'ini davaya muktedir olmak ve kavânin-i müesseseye muhâlif hareket idenler her kim ve hangi rütbede olur ise olsun haklarında mücâzât-ı mukarrere icrâ olunmak üzere bâ-irâde-i seniye tertip olunan ceza kanûnnâmesidir."⁴¹²

denilerek evvela Tanzimat Fermanına atıfta bulunulduktan sonra, istisnasız bütün Osmanlı tebaasının can ve mal emniyeti ile ırz ve namuslarının korunması zorunluluğuna yeni baştan girilmiş olduğu ve bu doğrultuda kanûnların ve hukukun serbestliği ve kanûn önünde herkesin eşit olması gerekliliği en doğal ve birincil mesele olarak kabul edilmektedir. Ve bu kanûnnâme ile herkesin hakkını arayarak aynı şekilde koruyabileceği de belirtilmiş,⁴¹³ buna yönelik herhangi bir müdahale ve saldırı gerçekleşirse de yapanın mevkii ve rütbesine bakılmaksızın dava edileceği ve yargı önüne çıkarılacağı ve yüce Padişahın iradesi ile hazırlanan kanûnnâmede yer alan maddeler esasınca cezalandırılacağı vurgulanmaktadır.⁴¹⁴

Osmanlı yargı sisteminin istisnai durumlar ve imtiyazlardan kaynaklanan haklar bir kenara bırakıldığında, sıradan vatandaşın hak arama ve anlaşmazlıklarını çözme noktasında başlıca başvuru mercii şer'î mahkemelerdir. 1840 Ceza Kanûnu ilk defa bu sistemin dışında şer'î mahkemelerden farklı olarak ortaya çıkacak olan ve mahkeme görevi de gören Muhassıllık Meclislerinde tatbik edilmiştir.⁴¹⁵

1840 Ceza Kanûnu her ne kadar sadrazamdan çobana kadar uzanan silsilede toplumun her kesimini muhatap alacak şekilde hazırlanmışsa da Osmanlı Devletinin kendi hukuk prensipleri çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla esas manada yargı

⁴¹²Ahmed Lütfü, (1304), *a.g.k.*, s. 128.

⁴¹³R.B., Candan, (2015), 1840 tarihli ceza kanûnnâme-i hümayunu incelemesi, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 1, S. 1, ss. 63-81, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., s. 75.

⁴¹⁴Ahmed Lütfü, (1304), *a.g.k.*, s. 128.

⁴¹⁵Uygulamanın ilk örneği Kastamonu Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisinde görülmektedir. 104 numaralı Kastamonu Şer'îye Sicili şeklinde kaydolunmuş olan Küre-i Nuhas(Bakır Küresi) Muhassıllık Meclisinde Kastamonu ve ona bağlı kazalarda 1840 Ceza Kanûnun uygulanışını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bkz. *BOA, MŞH. ŞSC. d. 104(Kastamonu)*, 5741.

reformu ve Batı Kanûnlarını örnek alacak şekilde hazırlanan ilk Kanûn 1850 tarihli Kanûnnâme-i Ticaret şeklinde bilinen ticaret Kanûnudur.

4.1. Ticaret Kanûnları ve Nizamnâmeler

4.1.1. H.1255/M.1840 Tarihli Mahkeme-i Ticaret Nizamnâmesi

Ticaret Hukuku, İslam Hukuku açısından da bakıldığında özel hukukun altında gelime göstermiş bir hukuk koludur. Dolayısıyla Klasik Dönemde ticari meseleler ve tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklar, İslam Hukukunun temel prensipleri doğrultusunda, kadıların şer'i ve örfi hukukun kaynaklarından hareketle verdikleri kararlara göre neticelenmekteydi. Davalar kadıların müdahalesi olmaksızın bir takım aracılardan⁴¹⁶ vasıtasıyla çözülebildiği gibi tahkim⁴¹⁷ yani hakem tayin etmek suretiyle de sorunların çözümü mümkündü.⁴¹⁸

İstanbul'un fethi ve devletin beylikten imparatorluğa geçiş sürecinin başlamasıyla, sahip olunan tebaanın etnik ve dini çeşitliliği ortaya çıkmış, bunun yanında özellikle ticaret alanında Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslimlerle münasebetler çoğalmıştır. Özellikle ticari işlerle alakalı davaların çözümünde, bu davalar içerik bakımında şer'i hukuka aykırı olduğundan problemler yaşanmış, ecnebilerle olan bu anlaşmazlıklar, onlara sağlanan ayrıcalıklarla çözülmeye çalışılmıştır.⁴¹⁹

Osmanlı hukuk sistemi içinde görülen ticari davalarda davalar, ticari işlemlerdeki örf ve adetlere ve az önce de belirtildiği gibi şayet dava müstemenleri ilgilendiriyorsa

⁴¹⁶Şer'îye sicillerinde tahkim yoluyla uzlaşmayı gösteren birçok ifade mevcuttur. Bunlar içinde en belirgin olanı “*muslihûn tavassut diûb*” şeklindeki ifadedir. Buradan da anlaşıldığı üzere söz konusu anlaşmazlık hakem vasıtasıyla sulh yoluyla çözüme kavuşmuştur. H.9 Cumâdelûlâ 1077/M.7 Kasım 1666 tarihli İstanbul 3 nolu bâb Mahkemesi sicilinde yer alan kayıta, Hasan Beşe ile Mustafa arasındaki alacak verecek davasının bu şekilde sulh yoluyla çözüldüğü görülmektedir. Bkz. *BOA, MŞH. ŞSC. d. 3(Bâb), 14a-3*.

⁴¹⁷ Daha ziyade esnaf teşkilatları içinde, loncalarda uygulanan bu usulde hakemler bir kişiden fazla da olabilir. Ehl-i hibre ya da Ehl-i vukuf şeklinde de isimlendirilen bu hakem heyeti esnafın ileri gelenlerinden seçilir bir nevi bilirkişi görevi görürlerdi. Ehl-i vukuf olayın tanığından farklı olarak bizzat hâkim tarafından görevlendirilen ve görüşü istenen kişi/kişilerdir. Dolayısıyla karar aşamasında onların görüşlerine başvurulur hatta kimi zaman sorunun çözümü doğrudan onlara havale edilirdi. Örnek olarak, 1 numaralı Balat mahkemesi kaydında yer alan bilgiye göre, Yusuf oğlu Mehmed Çelebi'nin muhalledatından kalan evin satışının ehl-i hibre/ehl-i vukuftan gelen onay doğrultusunda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. İstanbul Kadı sicilleri 41, (2019), *Balat mahkemesi 1 numaralı sicil (H. 964-965 / M. 1557-1558)*, s.24.

⁴¹⁸S., Bingöl, (2004), a.g.k., s. 110.

⁴¹⁹Esasen İslam Hukukuna göre alacak-verecek davalarında alacak iddiasında bulunanın iddiasını yazılı bir belge ile delillendirme zorunluluğu yoktur. İkrar, inkâr, şahit, yemin, yeminden kaçınma ve ya ehl-i hibrenin durum tespiti gibi unsurlar yeterli görülebilmektedir. Fakat bu durum Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslim tüccarlarla olan anlaşmazlıklarda geçerli değildir. Kapitülasyonlar çerçevesinde şayet Müslüman yahut gayrimüslim bir tüccar alacak iddiasında bulunur ise bu iddiayı bir senet veya sözleşme ile desteklemesi zorunluluğu getirilmiştir. Bkz. T., Kuran, (2012), a.g.k., s. 292-299.

onlara sağlanan ayrıcalıkların hükümlerine göre neticelenebiliyordu. Osmanlı tebaası ile gayrimüslim müstemen tüccarlar ve daha sonra bu statüye giren Avrupalı Tüccarlar artasındaki davalar 4000 kuruşu aşan davalarda zaten İstanbul'a taşınıyor ve Divân'da Hariciye'de Beylikçi nezaretinde görülüyordu. Zamanla müstemenlerin ayrıcalıkları altında gelişme gösteren Avrupa Tüccarı ve bunlar karşısında zor durumda kalan Müslüman tüccarları korumak için ortaya çıkan Beratlı Hayriye tüccarlarının gerek birbirleriyle olan ilişki ve anlaşmazlıkları ve gerek devletle olan vergi ve harçlar gibi konulara dayalı olarak şikâyet ve istekleri ortaya çıktı.⁴²⁰

Müslüman tüccarlar Avrupa usul ve işleri hakkında yeterli bilgiye sahip değillerdi. Onlarla olan davalarında, özellikle 19 yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve içinde yabancı azaların da bulunduğu karma mahkemelerde görülen davalarda gayrimüslimler İslam Hukukunun kaidelerini kabul etmediklerinden çözüm daha ziyade onların talepleri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Kısaca belirgin bir ticaret hukuku yoktu. Ticari yargılama açısından, kaide, usul ve mekân konusunda birlik söz konusu değildi. Süreci, ayrıcalıklar ve nüfuz belirlemekteydi.

⁴²⁰Beratlı şekilde tabir olunan müstemen ve Avrupa tüccarlarının ayrıcalıklarına ve bu ayrıcalıklardan istifadelerine yönelik yakınmalar dönemin âlimlerince de dile getirilmiştir. Nitekim 1755 tarihinde Gaziantep'te doğmuş, özellikle III. Selim saltanatının son dönemlerini, tahtan indirilişini ve Nizam-ı Cedid yeniliklerini ele alana H. 1218-1224/M.1804-1809 arasındaki tarihleri ihtiva eden, Mütercim Ahmed Asım Efendi tarafından kaleme alınan ve "Asım Efendi Tarihi" şeklinde bilinen eserde bu durum ve durumdan kaynaklanan yakınma şu şekilde ifade edilmiştir. "Devlet-i 'aliyye-i ebed-intimâ ile divel elçileri ve konsolosları ma'îyyetlerinde bâ-berât-ı 'âlî-şân istihdâm olunan tercemânlar, bi'l-cümle lisân-âşinâ ve hıdmetinde dâ'imâ muk m ve ber-pâ olmak üzere bundan akdem tevârîh-i muhtelif ile nizâma bend ve şerâ'it-ı mukarreresine mürâ'ât olunarak 'ale'd-devâm düstûru'l- 'amel ittihâz olunmak husûsu, mevâsik-ı ekîde ile girih-beste-i 'akd ü peyvend olmuşiken, ya'nî Devlet-i 'aliyye 'ale'l-ıtlâk düvel-i Nasârâ ile kankı târîhlerde 'akd-i mu'âhede etmiş ise, umûr-i ticâretî ru'yet zımında iktizâ eden mahallere kendü cinslerinden konsolos nasbı ve konsoloslar lisân-âşinâ olmadıklarına binâ'en, ikişer nefer Devlet-i 'aliyye re'âyâsından tercemân ta'yîni tecvîz ü terhîs ve konsoloslara ihtirâmen tercemânların imtiyâzlarıyçün kendülerini ve evlâdlarını ve ikişer nefer hıdmetkârlarını tekâlifden mu'âf edüp, hâneleri mülhak tından olan bâğ ve bağçelerinden dahi resm alınmamak bâbında olan müsâ'ade-i seniyyeyi tansîs eylemişiken, bu 'inâyete kanâ'at eylemeyerek günâ-gün fesâdâta ictisâr ve tama' u mel'aneti vesîle-i kesb ü iddihâr eylemeleriyle, nizâm-ı mezkûrun şîrâzesi münhall ve şerâ'it-ı mukarreresi mühmel ü muhtell olup, bu hâlet-i rediyye ve Devlet-i 'aliyye'nin mesâlih-i mülkiyyesine ve mevâdd-ı ticâretine halel ü fesâd tetarrukuna bâdî ve gümrük ve sâ'ir vâridât ve 'â'idâta küllî ziyân ve tedennî terettübüne sebeb-i 'âdî olduğundan fazla, sâ'ir müste'men ve divell himâyesinde olanların haklarında hasbe'l-'ahd cârî olan imtiyâzı tahsîl ve dil-hâhları olan evzâ'la hareketleri içün def'-i kal ü kil recâsına Âsitâne-i sa'âdet'de sarrâf ve dülbendci ve sâ'ir esnâf-ı re'âyânın ekserî, tercemânlık ve tercemân hıdmetkârlığı vesîlesiyle elçileri itmâ' ve berât ve fermân ahziyle mugayir-i resm-i ra'îyyet olacak etvâr-i Firengâne ibdâ' edüp, ma'a-hâzâ yedinde sened ittihâz eylediği berât, câmi'-i şerâ'it u kuyûdât olub ez-cümle elçi yanında ise elçisi ve konsolos yanında ise konsolos ma'îyyetlerinde, kıyâfetiyle Tercemânlık hıdmetinde ka'im olup, âhar â mahalde ikamet eylememeleri ve hânlerde ve dükkânlarda esnâflık ve taşra memâlikde Koca-başlık ve Mültezimlik ve bunun emsâli vazîfesinden hâric mesâlih ve a'mâle ve memlekete ve esnâfa dâ'ir umûr ve eşgâle müdâhale ve ihtilâtdan ictinâb eylemek..." Bkz. Ahmed Asım Efendi, (2015), Âsım Efendi tarihi, c. I, Haz., Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., s. 345.

Netice itibariyle eşitsizlikten doğan eşitsizliğin sonucu olarak ortaya çıkan Beratlı Hayriye, Avrupa ve Müstemen tüccarlar arasında görülebilecek anlaşmazlıkları ve davaları çözüme kavuşturmak maksadıyla bir Ticaret Mahkemesi kurulması⁴²¹ ve bu mahkemenin de aynı zamanda Ticaret Meclisi adı altında teşkilatlanarak, bu suretle göreceği davaları bir düzene sokmak amacıyla bir nizâmnâmenin irâde-i seniyye ile tebliğ edildiği görülmektedir.⁴²²

Buna göre Ticaret Nezareti bünyesinde görülecek davalarda, beratlı diye tabir olunan her üç tüccar zümresinin şebhender, mutar ve vekilleri mahkemede hazır olacak, Ticarethâne çatısı altında yapılacak duruşmalar, Meclis-i Ticaret yahut Ticaret Mahkemesi namıyla da zikr olunabilecektir.⁴²³ Davalar haftada bir gün Pazartesi günleri

⁴²¹Lütfi Tarihinin 6. Cildinde 1256(1840/1841) Senesini Anlatan Olaylar ana başlığıyla verilen kısımda “Nizam-ı Mahkeme-i Ticaret” alt başlığında yer alan ve “Ticaret Nezareti teşkil olundukda Ticarethanede Hayriye ve Avrupa tüccarının yekdiğeriyle ve düvel-i ecnebiye tüccarıyla vuku bulacak davalarının muhâkemesi için haftada bir gün küşâd olunmak üzere Ticaret Meclisi tanzim ve teşkil olunmuşdu. Bu meclise havale olunacak mesâihin suret-i muhâkeme ve cereyanına dair kaleme alınan nizamname mucbeince hareket olunması devletçe takarrür eyledi.” şeklinde bahsolunan husus Mustafa Reşid Paşa tarafından Ticaret Kanûnu ve Ticaret Mahkemesi ihdasına yönelik girişim olmalıdır. Bkz. Ahmed Lütfi, (1302), *Ez-tarih-i devlet-i aliye-i Osmaniye*, c. 6, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, s. 102.

⁴²²Takvim-i vekâyi gazetesinin H. Gurre-i Rebiyülevvel 1256/M.3-12 Mayıs 1840 tarihli sayısında yer alan nizamnâme şu şekildedir: “Beratlı Avrupa ve Hayriye Tüccarının umur-ı nezâretleri bundan akdem ba-irâde-i seniyye-i şâhâne ticaret nezâret-i celilesi zir-i idâresine nakl olunarak tüccar-ı merkûmenin ahz-u azâdan dolayı gerek birbirleriyle ve gerek düvel-i mütehabbe tüccarıyla zuhur iden davaların ve sair bu misillü ticarete müteallik münâzât-ı vâkı'anın rüyet ü tesviyesi zımnında tüccar-ı merkûmenin şebhender ve muhtar ve vekil-i muteberleri hazır oldukları halde haftada bir gün akd-i meclis olunmak üzere ticarethâne-i amire derûnunda mahkeme-i ticaret namıyla müstakil bir meclis tertip buyrulmuş ve meclis-i mezkûrede rüyet olunack davanın usûl-ı hakkaniyete tatbiken hüsn-ü tesviyesi esbâbı istihsâl olunmak üzere bazı nizamât-ı müstahsenenin vazı ve tesisi icâb-ı hâlden bulunmuş olduğuna binaen bundan böyle davayı vakıanın rüyeti zikr olunan mahkeme-i ticarette beher hafta Pazartesi günleri saat 06:00 kararlarında bed'a ile icabına göre saat 10:00'a kadar mütemâdi olmak ve kavâid-i mer'iyet-i kadime üzere bir dava görülmekte iken diğer davacının meclis odasına duhûlü muhâlif nizâm olacağından istimâ'ına mübâşeret olunan davanın ardı kesilmedikçe diğer ashâb-ı davadan kimesnenin duhule cesaret edememesi için meclis odası kapısında iki nefer Kavâs bilâ-müfâraka durmak ve gerek Çukadar ve gerek Kavâsândan mübâşir olanlar yedlerinde bulunan fermân-ı alilerin tarihleri bi'l-muâyene her hangisi ileri ise evvela o dava mahkemeye idhâl olunarak ve ba'de diğerleri dahi sırasıyla duhûle mezun olarak sırası gelmeyen dava sahibi her kim olur ise olsun bir vechile duhûl idemeyüp ber-takrib duhûl itmiş bulunur ise dahi derhal taşraya ihraç olunmak ve ber-mûceb-i şürût rüyet-i dava için müstemen tüccarıyla gelen tercümanların mashûbları olan eşhâsın davaları istimâ'ına iş bu usûl üzere nöbet gelinceye kadar kendileri ashâb-ı dava ile beraber diğer odada istirahat ettirilerek mesela müstemen tüccarından birinin meclise duhûlüne nöbet ve sıra geldikde kendi tercümanı dahi hazır olarak içeri girmeleri icâb edeceğinden ve bunlar ile bundan böyle mer'ü'l-icrâ olmak üzere lazım gelen mahallere ilmühaberleri verilmiş ve nizâm-ı merkum muktezasinca düvel-i mütehabbe tüccarından birinin davası zuhuruyla mahkeme-i mezkûreye havale olundukda o davanın hîn-i istimâ'ı ve tesviyesinde hazır olacak tercüman ve tüccar taraflarından dahi usûl-ı mezkûreye riâyet olunmak üzere keyfiyetin Dersaadet de mukim sefâretleri tarafına bildirilmesi lazım gelerek o vechile makam-ı vâlâ-yı nezâret-i umûr-ı hariciyeden zikr olunan sefâretler tarafına dahi başka başka mezkûre-i resmîyeler itâsıyla bildirilmiştir.” Bkz. Takvim-i Vekâyi, (1255), Tertib-i Evvel, No: 198, s. 2.

⁴²³A., Akyıldız, (2015), a.g.k., s. 58.

sabah saat 06:00 ile 10:00 arası görülecek. Dava sırası ellerindeki fermanlara göre hangi zümreden tüccarda ise önce o dinlenecek, kimse sırası gelmeden içeri alınmayacak, zorla girmek isteyen ve düzeni bozma çabasında olacaklar için Kavâs ve onunla birlikte iki kişi yerlerinden ayrılmadan mahkeme kapısında mübaşirlik de yapmak suretiyle düzeni ve güvenliği sağlayacak, izdiham ve kargaşaya engel olacaklardır.⁴²⁴ Müstemen tüccarlar da tercümanlarıyla birlikte mahkemede hazır bulunacaklar, duruşma sıraları gelmemişse, uygun bir yerde bekletilecek ve istirahatleri sağlanacaktır. Bu nizâm nezaret tarafından müstemen tüccarların elçiliklerine bildirilecektir.⁴²⁵

Nizâmnâmede dikkati çeken ifadelerden biri her ne kadar mahkemenin basit düzeyde de olsa usûlüne dair bir düzen belirlenmişse de içerik ve yargılamayla ilgili belirlenmiş kurallar olmadığından tüccarların kendi sistemleri içinde var olan ve ellerinde ahidnâmlere göre sahip oldukları hak ve ayrıcalıklara davalarının görülecek olmasıdır.⁴²⁶ Öte yandan Tanzimat Fermanının özünde yer alan Kanûn önünde eşitlik ilkesinden hareketle nizâmnâmede yer alan herkesin memnun olacağı ve benimseyeceği manasındaki “nizâmât-ı müstahsene” ifadesi de dikkat çekicidir.⁴²⁷

Söz konusu nizâmnâmeye göre, davacıların sunmuş oldukları arzuhal mazbataları sonradan kendilerine iade edilmek üzere Takvim-i Vekâyhâne-i amireye gönderilmesi ve burada yayınlanması kararlaştırılmıştır.⁴²⁸ Ayrıca davaların olduğu günlerde dava kayıtlarının tutulması ve yazıya geçirilmesi ve kayda geçirilmesi için Ticaret Mektupçusunun da hazır bulunması ön görülmüştür. Tüccarların ve tercümanların kural ve kaidelere riayet etmeleri istenmiş bunun için de hangi devlet tebaası ise o devlet elçiliklerine bu hususta bilgilendirme yazıları gönderilmiştir.⁴²⁹

Mahkemede alınan kararların yeniden görüşülmesi yani temyizi söz konusu değildir. Bu durumda yanlarındaki tercümanlardan adeta avukat kabilinden istifade eden gayrimüslim tüccarlar, Müslüman tüccarların ortaya çıkan yeni kural ve kaideleri bilmemelerinden de istifade ederek çoğunlukla kendi lehlerine sonuçlandırmışlardır. Osmanlı tebaası gayrimüslim tüccarlar da müstemenlerin koruma şemsiyesi altına

⁴²⁴BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 23.

⁴²⁵A., Tekdemir, (2010), *Ticaret nezareti(1838-1876)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), s. 213.

⁴²⁶Bkz. *Resâil-i ahdiye mecmuâsı*, (1275), İkinci Def’a, İstanbul: Takvimhâne-i amire Matbaası, s. 1-156.

⁴²⁷Takvim-i Vekâyi, (1255), *Tertib-i Evvel*, No: 198, s. 2-3.

⁴²⁸BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 25.

⁴²⁹BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 31-32.

girdiklerinden aynı haklara sahip olarak benzer şekilde avantajlar elde etmekteydiler. Bu durumda yeni uygulamadan tamamen mustarip olanlar Müslüman tüccarlar olmuşlardır.⁴³⁰

Bu düzenlemeler sonucunda böylece Tanzimat ilkeleri ışığında ortaya çıkan prensiplerin ilk örneklerinden olan Ticaret Mahkemeleri kurulmuş, bu suretle Ticarethânelerde Ticaret Nezâreti lağv olunduğu 1841 tarihine kadar bir nevi mahkeme görevi görmüştür. Bu süreçte nezaretin yürüttüğü mahkeme işlevi, kurumun yürüttüğü işlerin Gümrük Emanetine olan uygunluğu nedeniyle, bu kuruma devredilmiştir. Davalardan alınan harçların %2'si Emanete ayrılırken, kalanı ise Maliye Nezaretine gönderilmiştir. Mahkemede görev yapan memur ve kâtiplerin aylıkları bu gelirden karşılanmıştır.⁴³¹

Bu süreçte Ticaret Meclisi fonksiyonunu yürüten Gümrük emanetinde birçok dava görülmüş, her ne kadar yukarıda da ifade olunduğu üzere davaların görülmesi esnasında tüccarların kendi aralarındaki kadim örf ve kiadelerine riayet olunacağı ifade edilmiş olursa da ortaya çıkan yeni durumlar mahkemelerdeki duruşmalarda da alınan emsal kararlar doğrultusunda düzenlenebilmiştir. H.8 Receb 1258/M.23 Ağustos 1842 tarihli dava örneğinde borçlunun polîçe ve kambiyosundaki ufak para mevzusunun %10 üzerinden 100 kuruşta 10 kuruş veya beşlik o da yoksa kaime şeklinde vermesi gerektiği, bono kabilinden ödeme araçlarının kabul olunmayacağı oy çokluğu ile kararlaştırılmış ve bu durum Divân kalemine kaydedildikten baka ilgili yerlere gönderilmesi de ifade olunmuştur.⁴³²

⁴³⁰A., Akyıldız, (1993), *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform(1836-1856)*, İstanbul: Eren yay., s. 130.

⁴³¹H.28 Şevval 1257/M.13 Aralık 1841 tarihli tezkire-i sâmiye'de Ticaret Neâretinin lağvından sonra ona dair iş ve hesapların yanı sıra çalıştığı dönemde mahkeme sıfatıyla aldığı harçların ve yürüttüğü işlerin Gümrük Emanetine devrolunması ile ilgili Meclis-i Vâlâ'da meclisin ileri gelenleri arasında yapılan müzakereler ve alınan kararlar için bkz. *BOA, İ. MSM. 23-597*.

⁴³²*BOA, C. İKTS, 6-268*; Mevzunun 3 Numaralı Buyruldu Defterinde yer alan tafsilatı şu şekildedir: “İş bu bin iki yüz elli sekiz senesi Receb-i şerifinin on altıncı ve sene-i miladiyesinin bin sekiz yüz kırk ikinci senesi şehri-i Ağustos'unun on birinci ve Frengi itibariyle yirmi üçüncü Salı günü İstanbul Emtia Gümrüğünde akd olunan Meclis-i Ticaretde Hayriye Tüccarı muteberânından Şehbender Seyyid Ebu Bekir Ağa ve Muhtar-ı evvel seyid Mustafa Ağa ve Muhtar-ı Sâni Seyyid El-Hac Mehmed Ağa ve kumpanya sarraflarından Anadolu Kumpanyası müdürü Kırkor ve Rumeli Kumpanyası müdürü Haniz? ve Avrupa tüccarı muteberânından Şehbender Yuscar? Ve Torosaki Kut oğlu ve Agop Revani ve Müstemem tüccarı muteberânından Aralov Zaharaki ve Tomazi Dali ve Rüdân İstefanaki ve Cak Galavani ve sair mazbûti'l-esâmi muteberân tüccar hazır oldukları halde poliçelerde ve kambiyolar ve bonolarda ber-mutâd ve yüzde on kuruş ve ufak para husus-ı dermiyân ve müzakere olunub şöyle ki medyun olan kimesne ve iddiası hulûlünde yüz kuruşta on kuruş otuz parayı tazmin olarak derhal tediye eylemek muvaffik para olmadığı halde bedeline beşlik veya kaime vermek ve ufak para bedeline bono tabir olunan havale kağıtları kabul olunmak hususlarına bi'l-ittifâk karar verilmiş olduğundan bahisle husus-ı mezkûr nezd-i alide tensib ve

4.1.2. H.1263/M.1847 Tarihli Muhtelit Meclis-i Ticaret Nizamnâmesi

1840 yılında kurulduğu bilinen Ticaret Meclislerinin 1847 tarihinde Ticarethanelerde görölmek üzere Karma Ticaret Mahkemlerine dönüşmesinden sonra yine Ticarethâne’de rüyet olunan deâvi-yi âdiye-i ticariye ve muhtelite hakkında bazı nizâmât-ı dâhiliyeye dâir irâde-i seniyyeyi mutazammın tebliğ-i resmi başlığıyla bir düzenleme yapıldı.⁴³³

Önceki nizâmânâmede dava sahiplerinin sıraları gelmeden mahkemeye gelişigüzel girmemeleri ve sıralarını beklemleri konusu hassasiyetle ifade edilmişken bu hususta ihlallerin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yine tüccar nizamına aykırı olarak davalarını istedikleri yerlere havale ettirmeleri, şehbender ve muhtarlar dışında tasdik olunmamış tüccarları mahkemeye götürmeleri gibi mevzular da tenkit konusu olmuştur.⁴³⁴ Ayrıca davaların esasen Pazartesi günleri görölmeleri kararlaştırılmış iken muhtemeldir ki yoğunluktan dolayı Çarşamba ve Perşembe günleri de davaların görölmesine devam edilmiş fakat Çarşamba günleri Posta günü olduğundan bu işle meşgul olan bir kısım tüccarın görmeleri gereken davalar söz konusu olduğunda mahkemeye gelemedikleri görölmüş, böylece onların yerine geçici üyelerin atanmaları yönünde bir temayül oluşmuştur.⁴³⁵ Nitekim Pazartesi günleri belirlenen nizam içinde Beratlı Hayriye, Avrupa ve Müstemen tüccarlarından üyelerin bulunduğu davalar görölürken, Perşembe günlerinde ise güvenilir ve itibar sahibi Müstemen tüccardan 8 ya da 10 tüccarın gelemeyen asıl tüccarlar yerine geçici olarak yer aldığı dava meclislerinin tertibi yönünde karar alınmıştır.⁴³⁶

Geçici azaların yetkilendirilmeleri hususu bir fermanla mahkeme memurları ve mübaşirlerine ulaştırılacak onlar da dava günlerinde ellerinde bulunan fermana göre

irâde buyrulduğu halde Divân-ı Humâyûna koyulmasına kayd ile keyfiyet malumları olmak üzere düvel-i mütehabbe süferâ ve maslahatgüzârları taraflarına müzekkire-i resmîyeler ve gümrük canibinden dahi bir kıta ilmühaber tastir ve ita olunması hususu âzâm-ı ricâl-i devlet-i aliyyeden hâlâ darbhâne-i amire ve ticaret nezaretleri inzımanıyla emtia ve gümrük emini atufetlü Mehmed Tahir Bey Efendi Hazretleri taraflarından ba-takrir ifade olunub ol bâbda sâlifü’z-zikr tüccar ve sarrafân taraflarına verilen mümâzi kağıd dahi takdim kılınmış ve ol vechile icrasına irâde-i aliye müteallik olarak keyfiyet kalem-i mezbûra kayd ile süferâ-yı mumâ-ileyhümâ başka başka müzekkire-i resmîyeler ve cânib-i nezâret-i ticarete ve Anadolu ve Rumeli kumpanyaları taraflarına ilmühaberler ita olunmuş olmağla bundan böyle nizâm-ı mezkûrun ale’-d-devâm icrâsı zımnında zikr olunan İstanbul Gümrüğü tarafına dahi iş bu ilmühaber ita olundu. Fi 9 Ramazan sene [12]58/14 Ekim 1842 Bkz. BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 57-58.

⁴³³S., Karakoç, (2006), a.g.k., s. 219.

⁴³⁴Takvim-i Vekâyi, (1263), Tertib-i Evvel, No: 332-, s. 2.

⁴³⁵A., Demirci, (2013), *Osmanlı imparatorluğunda ticaret mahkemelerinin kuruluşu ve İstanbul örneği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 75.

⁴³⁶BOA, İ. MSM. 23-604.

davalara girecek tüccarların hangisinin sırası önce ise bunu gösterir ve güzel bir hatla kaleme alınmış yazıyı meclisin dışına asacaklardır. Böylece azalar henüz dışardayken hangi davaya ve hangi sırayla girebileceklerini bilecekler, bu şekilde kargaşanın da önüne geçilecektir. Ayrıca müstemen tüccarlarla birlikte mahkemede bulunan tüccarların da aynı sırayla davalara girmeleri arzulandığından, kendilerine sıra gelinceye kadar ticarethânedeki kendilerine bir oda tahsis edilmesi ve bu odada bekleyerek davalara dâhil olmaları amaçlanmaktadır. Böylece tercümanların bütün davalara adeta bir avukat sıfatıyla girerek müdahalede bulunmalarını da engellemek istenildiği anlaşılmaktadır.

Dava günlerinde daimi üyelerin yanında Beratlı Avrupa ve Hayriye Tüccarlarından geçici olarak birkaç kişi daha talep edilince, bunun üzerine ticaret kural ve kaidelerini bilen Müslüman tüccarlardan da üçerden 6 nefer tüccarın da aynı sıfatla yani geçici olarak mahkemeye dâhil edilmeleri yine padişaha ait aynı fermanla söz konusu nizama dâhil edilmiştir.⁴³⁷

4.1.3. H.1264/M.1848 Tarihli Usûl-ı Mahkeme-i Ticaret Nizamnâmesi

Bu nizâmname 9 madde ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır. Ceride-i Havâdis'in H.8 Rebiyülevvel 1264/M.13 Şubat 1848 tarihli ve 372 numaralı sayısında neşr olunmuştur.⁴³⁸ Mahkeme-i ticaretin usûlünü ve ba'de ezin meriyyü'l-icrâ olacak

⁴³⁷Tavkim-i Vekâyi'de yayınlanan H.14 Cemaziyelevvel 1263/M.30 Nisan 1847 tarihli irâdenin içeriği şu şekildedir: "Ticarethâneye giden ashâb-ı deâvinin nöbet ve sırası ile meclise girmemeleri ve usûl-ı mer'iyet-i ticaret üzere fasl u rüyet olunan mevâdı bazı mahallere havale ettirmeleri ve tüccardan istediklerini meclise götürmeleri misillü hilâf-ı nizâm-ı ticaret bazı hâlât zuhura gelmekde ve ticarethânedeki Çarşamba ve Perşembe günlerinde Meclis-i mürâfaa akd olunmakda ise de Çarşamba posta günü olduğundan ekser tüccar gelememekde olmasıyla yevm-i mezkûrun Pazarertesi gününe bi't-tahvîl Devlet-i aliye tüccar ve tebaasına ve Perşembe günlerinin düvel-i mütehabbe tüccar ve tebaasına hasr u tahsis olunması ve Düvel-i ecnebiye tüccarı nuteberânından Meclis-i mürâfaada bulunmak üzere sekiz on nefer tâcirin memuriyetiyle eğer bunlardan bazı mevâni' zuhuruyla mürâfaa günü Meclis-i mezkûra gelemeyen olur da o hafta mensub olduğu devlet tebaasından ashâb-ı deâvi bulunur ise çünkü kendileri müntehib ve muteber adamlar olacak ve meclis-i mezkûrun azâ-yı muvakkıtı hükmünde bulunacaklarından deâvi-i vakaa-ı mevcudeleri marifetiyle fasl u rüyet olunmak üzere terhis olunmaları deâvi mübaşirlerinin yedlerinden bulunan fermân-ı alilerin hangisinin tarihi mukaddem ise mürâfaa günlerinde evvelce memuru marifetiyle tefrik ve sırasıyla bir varakaya kayd u tenmîk ile meclis odasının haricine vaz' u ta'lik olunub sefaret tercümanlarının ikâmeleri için dahi müstakil oda tesis ve tahsis olunarak bunlar o odada ârâm u ikâmetle mensub oldukları devlet tebaasından birinin davasına sıra geldikde beraberce meclise duhûl ile hitâmında dışarı çıkıp diğer davaya nöbet gelinceye kadar mahall-i mahsuslarında tevakkuf eylemeleri ve mürâfaa günlerinde meclis-i mezkûrun azâ-yı tabiisinden başka Hayriye ve Avrupa tüccarından dahi birkaç nefer tâcir celb olunmakda ise de devamlarında ittirâd olduğundan tüccar-ı merkûme muteberânından usûl-ı ticarete vâkıf Ehl-i İslâm'dan reayadan üçer neferden altı nefer tâcirin dahi eyyâm-ı mezkûrede ale'd-devâm mevcud bulunmak üzere tayin kılınması suretleri sâye-i me'âli-vâye-i hazret-i şehinşâhide nizâmât tüccarının tekid ve istikrarıyla beraber deâvi-yi vakianın ber-vech-i hakkaniyet rüyet ü tesviyesine medâr-ı yesr ü suhûlet olacağından ol bâbda isabet efzâ-yı sünûh u sūdûr buyrulan emr ü fermân meâdelet unvan-ı cenâb-ı hilafet-penâhi mucebince ber-minvâl-i muharrer iktizaları icrâ olunmuştur." Bkz. Takvim-i Vekâyi, (1263), Tertib-i Evvel, No: 332, s. 2.

⁴³⁸S., Karakoç, (2006), a.g.k., s. 222.

mevâddı mutazammın muahharan karargir olan nizâmnâmenin suretidir şeklinde kaleme alınan nizâmnâmenin esasları şu şekildedir.

Dokuz madde ve bir sonuç bölümünden oluşan nizâmnâmede ticaret mahkemelerinin işleyişi ile ilgili usûl ve düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre birinci madde Ticaret Nazırı olan kişinin aynı zamanda Ticaret Mahkemesinin başkanıdır denilmekte her türlü ticari davanın başvuru merciinin bizzat kendisi olduğu vurgulanmaktadır. Devamında ise Ticaret Nazırının bulunamadığı davalarda ise yerine yardımcısının vekâlet edeceği belirtilmektedir. Öte yandan memurlar arasında cereyan eden ticari meselelere ait davalarda da yine Nazır muavinine müracaat edilecektir. Bundan başka davaların olmadığı günlerde ortaya çıkacak meselelerde ve sorular sorulması durumunda başvurulacak kişi yine Nazır muavini olacaktır. Dava neticesinde ortaya çıkacak ilamların düzenlenmesi işleriyle de Mahkeme Baş Kâtibi ilgilenecektir.⁴³⁹

Nizâmnâmenin en ayrıntılı maddesi olan ikinci maddede mahkeme başkanı ve yardımcısı dışındaki üyeler ve bunların görevlendirilmesi hakkındadır. Buna göre başkan ve yardımcısı haricinde on dört üye daha belirlenecek bunların yedisi Osmanlı Devleti tebaasından olacak, yedisi de Ticaret Nezeretine kayıtlı müstemen tüccarlardan olması koşuluyla, kendi aralarında yapılacak seçimler neticesinde yabancı devletlerin elçiliklerinden geleceklerdir. Bu sayı hiçbir şekilde on dördü geçmeyecek ve üyelerin tamamı her duruşmada muhakkak yer alacak, isimleri kayıtlı olan tüccarlardan başka kim gelirse gelsin kesinlikle kabul edilmeyeceklerdir.⁴⁴⁰

Üyelerin değişimi söz konusu olduğunda yine elçilikler tarafından yapılacak seçim neticesinde önceki üyenin yerine geldiği beyan olunarak daha önceden tutulan deftere yeni üyenin ismi yazılacak ve böylece değişiklik resmileştirilecektir. Şayet duruşma gününde iki taraftan herhangi birinin mahkemeye katılamadığı durumlarda, mahkeme başkanının instiyatifinde olacak şekilde eksiklik hangi tarafta ise mukabilinde karşı taraftan da bir üye o güne mahsus olmak kaydıyla, eksiltilmek suretiyle eşitlik sağlanacaktır. Söz konusu noksanlığın her iki taraf için de en fazla iki kişiye kadar olmasına izin verilecek, iki kişiyi aşması yani toplamda on üyenin altına düşülmesine kesinlikle müsaade olunmayacak, şayet davanın görüleceği gün üye sayısı on kişiden az ise söz konusu dava görülmeyecektir. Fakat her ne kadar mahkeme üyelerinin dengeli ve

⁴³⁹Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 1.

⁴⁴⁰Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 1.

tarafsız olması gözetilmişse de gaysimüslim müstemen tüccarların bu tedbirden rahatsız oldukları ve yine bir şekilde kendi istedikleri yönde süreci etkilemeye çalıştıkları görülmektedir. Nitekim ikinci maddedeki üye sayısının sınırlandırılması ve gerekli durumlarda yapılacak değişikliklerle ilgili düzenlemede şu şekilde bir müdahalenin olduğu görülmektedir. Buna göre şayet yabancı tüccar ve tercümanı yinede kendi istedikleri bir tüccarı o günki duruşmalarında mahkemeye üye sıfatıyla dâhil ettirmek isterlerse, getirdikleri üye yalnızca o güne mahsus olmak ve sicilde kayıtlı üyelerinden birinin yerine geçmek koşuluyla mahkemeye katılmalarına izin verilecekti. Üye sayısının azaltılması yahut⁴⁴¹

Yukarıda da bahsolunduğu üzere herhangi bir üyenin mahkemeye gelemediği durumlarda karşıdan bir üyenin eksiltilmesi ya da yine az evvel açıklandığı üzere yabancı tüccarın kendi üyesini getirmek ve mahkemeyle dâhil ettirmek istediği durumlarda yapılacak değişikliğin kura çekmek suretiyle olacağı da ayrıca beyan olunmuştur.

Buraya kadar görüldüğü üzere Müslüman tüccarlar için Osmanlı Devleti tarafından yine sicile kayıtlı yedi adet tüccarın mahkeme üyesi olarak tayin edildiği, bunların durumuyla ilgili herhangi bir sorun yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim asıl mesele gayrimüslim ecnebi tüccarların ve onların kendi duruşmalarında kendi istedikleri üyeyi bulundurma noktasında, mahkemenin de tarafsızlığını gölgeleyecek müdahaleleridir. Zira Osmanlı Devletinde, ticari yargılamada Şer'i mahkemeler ve Divân dışında ticarethâne(meclis-i ticaret/mahkeme-i ticaret) geleneğinin başlamasından beri karşılaşılan en büyük sıkıntılardan biri özellikle Beratlı Avrupa ve müstemen tüccarlarının mahkemeye aza olarak kendi belirledikleri tüccarları gelişigüzel getirebilmeleri ve böylece davaları kendi istedikleri şekilde sonuçlandırabilmeleriydi. Bu da huzursuzluk ve anlaşmazlıkların çoğalmasına neden olmaktaydı. Bu meselenin çözümü noktasında Osmanlı Devleti ile yabancı devletlerin elçilikleri arasında söz konusu düzenleme öncesinde de görüşmelerin olduğu ve bir takım kararların alındığı görülmektedir. Misalen Hariciye Nezaretinde kayıtlı H.25 Rebiülahir 1262/M.22 Nisan 1846 tarih ve 233 numaralı evrakta, meselenin çözümüne yönelik elçiliklerden güvenilir ve kaydı olan on adet tüccarın seçilerek davaların olduğu Perşembe günlerinde mahkemeye göndermeleri ve bunların da dörderli ya da beşerli gruplar halinde nöbetleşe

⁴⁴¹Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 1.

olarak görev yapmaları istenilmemektedir. Fakat söz konusu tedbirlerin işe yaramadığı görülmekte ve bir sonraki düzenlemede yine gündeme geldiği ve çözümü için uğraşıldığı anlaşılmaktadır. Zira gayrimüslim tüccarlar için düzenlemelerin önemsiz olduğu ve Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaretin ilanı ile Ticaret Mahkemelerinin kurulmasına kadar geçen süreçte kendi menfaatlerini temin için müdahale aracı olarak gördükleri anlaşılmaktadır.⁴⁴²

Üçüncü madde davaların ertelenmesi durumunda bir sonraki davaya geçişte uygulanacak usûl ile ilgilidir. Buna göre dava sahibinin elinde bulunan dilekçede bir önceki davanın bütün bilgileri ve ayrıca üzerinde de kendisine verilen buyrultunun tarihine itibar olunacağı ifade edilmektedir. Ancak poliçeler ve gemicilik(deniz ticareti) ile ilgili anlaşmazlıkların ertelenmesi işlemlerinin bu uygulamanın dışında tutulacağı sefaretlerden gelecek bilgilendirmeye göre hareket edileceği belirtilmektedir.

Dördüncü madde davaların haftada bir gün ve Perşembe günleri görüleceğini, beşinci madde ise mübaşirlerin ellerindeki dilekçe ve karar metinlerini Salı günü Ticarethâne'ye götürüp saat 9.30'a kadar kaydettireceğini ve bu işi kesinlikle sonraki güne bırakmayacağını ayrıca Perşembe günü görülecek davaların pusulalarının da sahiplerine Salı günü verileceğini, o hafta toplamda on iki dava görüleceğini, o hafta sırası geldiği halde görülemeyen davaların da üzerlerinde buyrulduğu olan karar yazılarının tarih etiketiyle birlikte mahkeme duvarına asılacağını beyan etmektedir.⁴⁴³

Her kararın mahkeme üyelerinin oy çokluğu ile alınacağı şayet oy çokluğu sağlanamazsa, mahkeme başkanının vereceği kararın geçerli olacağı ancak bu madde geçici olduğundan daha sonra gerek görülür ise değiştirilebileceği altıncı maddede izah olunmaktadır.

Yedinci madde mahkemenin mevsimlere göre çalışma saatleriyle ilgilidir. Buna göre Rumi takvime göre üçüncü ay olan Mayıs ayından başlayıp, sekizinci ay olan Teşrinievvel'in sonuna kadar duruşmalar sabah 4 ile 9.30 arasında olacak, kışın ise 10.00'a kadar devam edebilecektir. Ayrıca bu süre zarfında saat 7.00'de yarım saat kadar ara verilmesi de uygun görülmüştür.⁴⁴⁴

⁴⁴²BOA, HR. SYS. 2927-93.

⁴⁴³Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 2.

⁴⁴⁴Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 2.

Nizâmnâmenin son iki maddesinden biri olan sekizinci maddede, mahkemesi olan elçilik tercümanları ve tüccarların sıraları gelinceye kadar kendilerine ayrılan odada bekleyeceği, mahkeme salonuna ise yalnızca, dava sahibi, tercümanı ve ona eşlik eden âzâsının alınacağı belirtilmekte, dokuzuncu ve son maddede ise mahkemenin hükmünü bildiren ilamların en geç on beş güne kadar ilan olunacağı ve bu sürenin kesinlikle aşılmayacağı beyan olunmaktadır.

Nizâmnâmenin Hâtme başlığı ile ilan olunan sonuç bölümünde ise söz konusu Nizâmnâmenin hazırlanmakta olan Ticaret Kanûnu yürürlüğe konulana kadar geçerli olacağını ve bu süre zarfında şayet ihtiyaç duyulursa yapılacak müzakereler neticesinde üzerinde değişiklikler yapılabileceği belirtilmektedir.⁴⁴⁵

4.1.4. H.1266/M.1850 Tarihli Kanûnnâme-i Ticaret

1840 yılından itibaren Ticaret Nezareti bünyesinde Meclis-i Ticaret adıyla oluşturulan mahkemelerde, her ne kadar Tanzimat reformları çerçevesinde yargılama prensipleri benimsenmişse de gerek içerik gerek de usul bakımından eksiklikler mevcuttu. Şer'i hukuktan bağımsız hareket edilmeye başlandığına göre oluşan yeni düzenin gereklerini karşılamak adına yeni bir ticaret Kanûnu hazırlanmalıydı. 1841 senesinde dönemin Hariciye(Dışişleri) Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından kendisinin Paris'te elçilik yaptığı dönemlerde haberdar olduğu ve sonrasında sadrazamlığı zamanında muhtemel ticaret Kanûnuna benzer bir Kanûnun hazırlanması için Meclis-i Vâlâ'ya öneride bulunduğu ancak bu girişimin başarıya ulaşmadığı görülmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın bu girişiminden verdiği beyanatta söz konusu ticaret Kanûnun ve buna istinaden faaliyet gösterecek olan ticaret mahkemesinin şeriatla ilgisi yoktur şeklindeki ifadesinden rahatsız olan ulemanın bu girişime engel olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶

Bu kesintinin ardından da ticaret Kanûnunun hazırlanmasına yönelik çalışmaların devam ettiği görülmektedir. Şöyle ki bu hususun icrası için yine 1807 tarihinde hazırlanarak 1808 tarihinde yürürlüğe konulan Fransız ticaret Kanûnun⁴⁴⁷ tercümesi işine girildiği bunun içinde Ziraat Meclisinin bünyesinde daimi ve geçici üyelerden oluşan

⁴⁴⁵Ceride-i Havâdis, (1264), Numro 372, , s. 2.

⁴⁴⁶B., Lewis, (2017), *Modern Türkiye'nin doğuşu*, Çev., Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş yay., s. 153-154.

⁴⁴⁷Ahmed Reşid, (1312), *Hukuk-ı Ticaret*, Dördüncü Kitap, İstanbul: Şirket-i Hayriye Matbaası, s. 3.

bir komisyon oluşturulduğu görülmektedir.⁴⁴⁸ Kanûnun tercümesi meselesi, her ne kadar bu hususta yazılan birçok eser ve kaynakta Çamiç Ohannes⁴⁴⁹ tarafından yapıldığı şeklinde yazılmış olsa da açıkçası belirgin değildir. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse yapılan tetkiklerde gerek tercüme tarih ve süreçlerini içeren arşiv malzemeleri gerek döneme ait kaynaklarda kanûnnâmenin tercümanı olarak Çamiç Ohannes ismine rastlanmamaktadır.

Söz konusu tarihleri kapsayan arşiv belgelerinde bahsi geçen Kanûnun çevirisiyle tercüman sıfatıyla ilgili yalnızca Razi, Razizade yâda Dimitri Razi şeklinde bir ismin mevcut olduğu görülmektedir.⁴⁵⁰ Dimitri Razi adlı tercümanın, yapılan tercümenin incelenmesi, fazlalıklarının ayrıştırılması, eksiklerinin tamamlanması amacıyla görevlendirilen Ziraat Meclisi bünyesinde çalıştığı anlaşılmakta olup⁴⁵¹, kendisine bu iş karşılığı atıyye kabilinden 4000 kuruş ücret verilmesi uygun görülerek bu hususun Maliye Nezaretine bildirildiği⁴⁵² hatta ücretin verilmesi sürecinde aksaklıklar olduğu ve de Dimitri Razi'nin bu bağlamda talepte bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵³

Dimitri Razi'nin tercümanlığı ile ilgili dikkati çeken nokta, tercümenin Türkçe'den Fransızca'ya yapılmış olmasıdır. Zaten Fransızca'dan aynen tercüme edilen Kanûn metni hangi sebeple tekrar Fransızca'ya çevrildi açıkçası bununla ilgili herhangi

⁴⁴⁸ Kanûnun takdim bölümünde bu hususa değinilerek tercümesi yaptırılan kanûnun görüşülmesi ve üzerinde karar varılması noktasında Ziraat Meclisinin tayin edildiği şu şekilde ifade olunmuştur. "...*tertib ittirilen mecmûa-ı usûl ve nizâmât-ı mutebere-i devlet-i aliyeye muvâfık suretle kararlaştırılmak üzere bundan akdem tüccar-ı vesâireden lazım gelenlerin cem' ve celbiyle meclis-i zirâatde lede'l-kırâe...*" Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, Ankara: TBMM Kütüphanesi, s. 375-376.

⁴⁴⁹ Kaynaklarda Katolik Ermeni cemaatine mensup olduğu yazılı olan Çamiç Ohannes Efendi, Osmanlı Bürokrasisinde birçok görevde bulunmuştur. Doğum ve aile bilgisi hakkında malumat bulunmayan Ohannes Efendi'nin 1884 yılında vefat ettiği ve kariyerinin zirvesine vefatına yakın çıktığı, bu süre zarfında da 1876 yılından itibaren Şura-yı Devlet üyeliği, Ticaret ve Ziraat, Divan-ı Muhasebat ve son olarak Ticaret Nazırlığı ile birlikte Nafia Nezaretine de baktığı bilinmektedir. Bkz. M., Ülger, (2017), *Miftâhü'l- fûnûn'un müterciminin kimliği hakkında bir inceleme*, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, ss. 125-133, Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., s. 130-131; K., Pamukciyan, (1965), Çamiç(Ohannes Efendi), *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Yay. Haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi Yay., s. 3705.

⁴⁵⁰ BOA, İ.HR. 76-3715; BOA, İ.MVL. 198-6135; BOA, A.}MKT. NZD. 26-77; BOA, İ.MSM. 23-601.

⁴⁵¹ Azaların isimleri şu şekildedir: Hayriye Tüccarı Şehbenderi ebu Bekir Ağa, Avrupa Tüccarı Şehbenderi Yosef Haccar, Sarraftan Pişmiş? oğlu Mikail, Tanfer? oğlu Ohannes, Hidayet oğlu Artin, Hüdaverdi oğlu Avraham, Müstemenden Alyon, Mütercim Razizade. Bkz. BOA, İ.MSM. 23-601.

⁴⁵² H.4 Rebiyülahir 1267/M.6 Şubat 1851 tarihli Maliye Nezaretine gönderilen fermanı içeren tezkirede şu şekilde belirtilmiştir: "*Ticaret kanûnnâmesini Türkçe'den Fransızca'ya tercüme etmiş olan Dimitri Razi hizmet-i mesbûkesine mükafâtan dört bin kuruş atıyye-i seniye verilmesi hususu bi'l-istizân irâde-i ihsân-âde-i cenâb-ı cihândâri müteallik ve şeref-sudûr buyrulmuş olmağla mantûk-ı alisi üzere meblağ-ı mezbûrun Maliye Nezaret-i Celilesinden himmet eyleyesiz deyü fermân-ı alî*" Bkz. BOA, A.}MKT. NZD. 26-77.

⁴⁵³ BOA, HR. TO. 413-55.

bir malumat yoktur⁴⁵⁴ fakat acaba yazım ya da ifade hatası mı var şeklindeki teretdütleri gidermek noktasında konuyla ilgili bütün belgelere bakıldığında, “*Türkçe’den Fransızca’ya*” şeklindeki ifadenin varlığı bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.⁴⁵⁵ Bahsi geçen Ziraat Meclisinin çalışmayı yapan azaları arasında Ohannes ismine rastlansa da buradaki Ohannes’in Tanfer ya da Tanzer şeklinde bir isimle birlikte adlandırıldığı dahası tüccardan olduğu dolayısıyla Çamiç Ohannes ile aynı kişi olmayacağı düşünülmektedir.⁴⁵⁶

Nihayet, H.8 Şaban 1266/19 Haziran 1850’de Ticaret-i Berriye Kanûnnâmesi ismiyle yürürlüğe giren Kanûn, H.18 Ramazan 1286/M.22 Aralık 1869 tarihinde de Düstûr’da “Esbâb-ı Mûcibesi(Yayınlanma Sebebi)” başlıklı mukaddimesi ile birlikte basıldı.⁴⁵⁷ Kanûn yayınlanmadan önce Türkçe, Rumca, Ermenice kaçar adet basılacağı ve adedinin kaç kuruştan satılacağı da bir tezkire-i sâmi ile bildirilmiştir. Buna göre Türkçesi bir tertip bin iki yüz adet, Rumca ve Ermenicesi ise yarım tertip olarak altı yüz nüsha olarak basılmasına ve her birinin on kuruştan satılmasına karar verilmiştir.⁴⁵⁸

Bunun yanında söz konusu Kanûnun İstanbul’da bir İstanbul dışındaki mahallerde bir buçuk sene sonra uygulanması noktasında ülkenin muhtelif yerlerine emirnameler gönderilmiş, bu hususta da bir buyrultu ile Ticaret Nazırı görevlendirilmiştir.⁴⁵⁹ Gönderilen mahallerden de söz konusu emirnamenin alındığı ve gerekli bilgilendirmenin yapıldığı Silistre Valisi Mehmed Said Paşa’nın H.21 Zilkade 1266/M.28 Eylül 1850 tarihli arızasından anlaşılmaktadır. Söz konusu emirnameye cevaben yazılan arızadan anlaşıldığına göre sürenin belirlenmesinde ilgili mahallerdeki tüccarların defterlerini, senetlerini ve bütün işlerini yeni kanûnnâmeye göre düzenlemeleri hususlarının

⁴⁵⁴G., Bozkurt, (2020), *Batı hukukunun Türkiye’de benimsenmesi*, Ankara: TTK Yay., s. 151.

⁴⁵⁵Bkz. BOA, İ.HR. 76-3715; BOA, İ.MVL. 198-6135;

⁴⁵⁶BOA, İ.MSM. 23-601.

⁴⁵⁷S., Karakoç, (2006), a.g.k., s. 235.

⁴⁵⁸Bu durum, H.14 Cemaziyülahır 1265/M.7 Mayıs 1849 tarihli Tezkire-i Sâmi’de “*Tabhane-i amire malı olarak Türkçesi bir tertip bin iki yüz ve Ermenice ve Rumcası nısf tertip altışar yüz nüsha olmak üzere ba-irade-i seniye tab ve temsil kılınmış olan ticaret kanûnnâmesi Türkçesi’nin beheri üçer kuruş otuz dörder para masrafla vücuda gelüb beherine üçer kuruş altışar para ve Rumcası yedişer kuruş ve dörder para masrafla meydana gelerek beherine ikişer buçuk kuruş on altışar para ve Ermenicesi altışar kuruş masrafla hâsıl olarak beherine üçer kuruş temettü zam ve ilavesi hadd-i itidalde görünmüş ve Türkçesi’nin iki adet nüshası ber-mutad takdim kılınmış olduğu ifadesine dair Takvimhane-i Amire Nazırı Saadetlû Bey Efendi Hazretlerinin bir kıt’a tahriri zikr olunan nüshalarıyla mantuk-ı alî buyrulmak için takdim kılınmış olmağla ber-muceb-i tahrir tesviye-i iktizası muvafık irade-i seniye-i hazret-i şehriyâri buyrulduğu halde keyfiyetin Maliye Nezaret-i Celilesine havalesine ibtidâr olacağı beyanıyla tezkire-i senâveri terkîm kılındı efendim.*” şeklinde ifade olunmuştur. Bkz. BOA, İ.DH. 194-10966.

⁴⁵⁹BOA, A.İMKT. MVL. 17-78.

belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁰ Ayrıca ticari davaların da kanûnnâmeye göre görülebilmesi için davaların görüleceği mahallere onar nüsha gönderildiği yönünde de malumat verilmiştir.⁴⁶¹

1850 tarihli Ticaret Kanûnu tamamen Batı'dan alınan ilk Kanûndur. Bu yönüyle resepsiyon yani iktibas yoluyla edinilen Kanûnlara da kaynaklık ettiği görülmektedir.⁴⁶² Ahmed Lütî Efendi'nin ifadesiyle “*Avrupa kânûnlarından ma'lûmât ahzına ticâret kânûnundan bed' olunmuştur.*” Öte yandan Lütî Efendi bu Kanûnla Osmanlı Ticaret Hukukunda gayrimüslim etkisinin daha da arttığını sadece esnafılık ve tarımsal ürünlerin ticaretiyle uğraşan Müslüman Tüccarın, tercümesi yapılan Kanûnda bahsolunan konular hakkında bilgi sahibi olmadığından ve daha ziyade kendi yağıyla kavrulduğundan, süreçten olumsuz etkilenmiş ve daha da fakirleşmişlerdir.⁴⁶³

Kanûnnâme esasen çevirisinin yapıldığı özgün halinde olduğu gibi, Ticari İşlemler, Şirket Sözleşmeleri ve Poliçe Usulü hakkında içeriğe sahip birinci kısım, Deniz Ticareti ve ona dair teminat hususların içeren ikinci kısım, İflas ve ona ait işlemlerin düzenlenmesi hakkında malumatlar veren üçüncü kısım ve son olarak Ticaret Mahkemelerinin Kurulması ve Düzenlenmesi maddelerini içine alan dört kısım halinde iken Ziraat Meclisinde yapılan çalışmalar neticesinde bu dört bölümden birinci ve üçüncü kısımların, ilk olarak yürürlüğe konması, ikinci ve dördüncü kısımların da daha sonra ilave Kanûnlar şeklinde yayımlanması karar verilmiştir.⁴⁶⁴

⁴⁶⁰Kanûnnâme-i ticaretin “*Dibâce-i mücelledât-ı kanûnnâme...*” şeklinde başlayan giriş bölümünde bu husus şu şekilde ifade edilmiştir: “*...kanûnnâme-i mezkûrun tab' ve temsîl ve herkese i'lân ve işâsı ile bundan böyle sıfat-ı ticarete olan ahz ve i'tâ hakkında mer'iyü'l-icrâ ve düstürü'l-amel tutulması bâbında...*” Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, Ankara: TBMM Kütüphanesi, s. 376; H.9 Zilhicce 1266/M.16 Ekim 1850 tarihli Canik Mutasarrıfı Vasıf Bey'in gönderdiği arizadan anlaşıldığına göre söz konusu mahaldeki tüccarların yeni kanûnnâme hakkında bilgilendirildikleri ve bundan sonra defterleri ve senetleri de dâhil olmak üzere bütün işlerini buna göre düzenleyecekleri bildirilmiştir. Bkz. BOA, A.}MKT. UM. 34-95.

⁴⁶¹BOA, A.}MKT. UM. 33-23; Aynı şekilde birçok vilayetten kanûnnâme nüshalarının çeşitli dillerde dağıtıldığı ve bedellerinin tahsil edildiği bildirilmektedir. Örneğin H.17 Zilkade 1266/M.24 Eylül 1850 tarihli Aydın Müşiri Halil Paşa'nın arizası için bkz. BOA, A.}MKT. UM. 32-42.

⁴⁶²H., Veldet, (1999), *a.g.k.*, s. 152.

⁴⁶³M. M., Aktepe, (1984), *Vak'a-nüvis Ahmed Lütî Efendi tarihi*, c. IX, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 30.

⁴⁶⁴Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 376; F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *Kaanunnâme-i ticâret ve zeyilleri*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay., s. 44; H., Veldet, (1999), *a.g.k.*, s. 197; N., İnan, (1966), *Kaanunname-i ticarete göre protestolar*, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 22, S. 1, ss. 829-846, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., s. 830.

Kanûnnâmenin birinci kısmı 146 maddeden ibarettir.⁴⁶⁵ Yedi fasıldan oluşan bu kısımda birinci⁴⁶⁶ ve ikinci fasıllar tüccarlar⁴⁶⁷ ve onların ticari işlemlerinde⁴⁶⁸ tutmak zorunda oldukları defterler⁴⁶⁹ hakkındadır. “*Akd-i şirket beyanındadır.*” Şeklinde başlayan üçüncü fasıl kollektif, komandit ve anonim şirketlerden bahsetmektedir.⁴⁷⁰ Dördüncü fasıl komisyon yani sipariş yoluyla yapılan ticaret hakkında malumatlar vermekte⁴⁷¹, beşinci fasıl ise karada ve denizde eşya taşımacılığıyla ilgili olup, bu işe bakan memur, komisyoncu ve emanetçiler hakkında da içeriğe sahiptir.⁴⁷² Altıncı fasılda

⁴⁶⁵1872-1952 yılları arasında yaşamış ve İngiltere’nin İstanbul büyükelçiliğinde de 1903-1905 yılları arasında çalışmış olan İngiliz Diplomat ve yazar Sir Georg Young, İstanbul’da görev yaptığı sırada, Osmanlı arşivlerini ve özellikle Düstur’u ve Osmanlı Devletinin 1873-1883 yılları arasında ABD’de de çalışmış diplomatlarından Aristarki Bey’in “*Legislation Ottomane (Osmanlı Mevzuatı)*” adlı eserini inceleyerek, herhangi bir hukuk bilgisi de olmadığı halde, 1905, 1906 yıllarında 7 ciltlik “*Corps de Droit Ottoman (Osmanlı Hukuk Teşkilatı)*” adlı eserini yazmıştır. Eseri 1906 yılında İspanya’da görev yaptığı sırada tamamlamıştır. Young eserinin 7. Cildinde 150. Bölüm başlığı altında 1850 tarihli Ticaret Kanûnu kaleme almıştır. Young’un bu bölümde 1807/1808 Fransız Ticaret Kanûnu’ndan iktibas yoluyla alınan ve esasen 4 bölümden oluşan ve Fransız Kanûnunun birinci ve üçüncü bölümleri yürürlüğe konulan 1850 Kanûnu’nda mevcut her maddede Fransız Ticaret Kanûnundaki karşılıklarını da göstermiştir. Bkz. G., Young, (1906), *Corps de droit Ottoman*, Vol., 7, Oxford: Clarendon Press, s. 55-102; Ayrıca bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Corps_de_droit_ottoman

⁴⁶⁶Ali Şahbaz, (1312), *Hukuk-ı ticaret*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Destgâhı, s. 12.

⁴⁶⁷Muamelat ve umûr-ı ticaretle meşgul bulunan ve kendilerine dâima ticareti sanat ittihâz eden kimselere tüccar denir. Bkz. M., İskender, (1300), *Ticaret rehberi*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 10.

⁴⁶⁸ Muamelat-ı ticariye, üretilen her şeyi, satılacak veya değiştirilecek şekle sokarak yani eşya haline getirerek kar elde etmek amacıyla aracı olmak şeklinde yapılan her türlü işlemdir. Bkz. Ahmed Reşid, (1311), *Hukuk-ı Ticaret*, Birinci Kitap, İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, s. 62.

⁴⁶⁹Bir tüccarın üç adet defteri olması gerekir. Bunlar jurnal, bilanço ve mektup kopyası şeklinde adlandırılırlar. Bunlardan başka tacirin, ticaretinin büyüklüğüne göre başkaca farklı defterleri de olabilmektedir. Bunlar misalen, sandık yani kasa, kira, satış, komisyon, eşya, senet, borç, zimmet, cari hesap cetveli şeklindedir. Bkz. M., İskender, (1300), *a.g.k.*, s. 27.

⁴⁷⁰ İki ya da daha fazla sayıda kişi arasında sermaye ve mal üzerinden ortaya konulan ortaklığa şirket denilmektedir. Ticari amaçla kurulan ortaklıklar, kollektif, komandit ve anonim olmak üzere üç çeşittir. Genel bir isimle ortakların tümünü temsil eden şirketler kollektif, ya sorumluluk alarak ya da sadece sermayedar olmak kasdıyla kurulan şirketler komandit, hiçbir ortağın ismiyle tarif olunmayan şirketler ise anonim şirketler olarak adlandırılmaktadırlar. Bkz. Ahmed Reşid, (1311), *a.g.k.*, s. 241.

⁴⁷¹Eşya ve malların satışı ya da kiralanması esnasında aracının zahmetine karşılık verilen ücrete komisyon denilmektedir. Komisyon ücreti para üzerinden tayin olunabildiği gibi, kantar, çuval, top başına şu kadar gibi ifadeyle de belirlenebilmektedir. Bunun yanında söz konusu ücretin miktarı aracının niteliğine göre değişebilir. Şayet aracı ticaret erbabı değilse bu oran %1 ile %3 kuruş arasındadır. Komisyoncunun tüccar olması durumunda ise oran 1/8 ile 1/2 arasında değişebilmekte, yani ürünün hacmi ya da ederinin yarısına kadar varabilmektedir. Bkz. M., İskender, (1300), *a.g.k.*, s. 20.

⁴⁷²Rüsûmât-ı Müdüriyet-i Umûmiyesi, (1326), *Emtia ve eşyanın Osmanlı limanlarına aktarmalarının sûret-i icrâsı*, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, s. 1-7.

tüccarlar arasında yürürlükte olan poliçe⁴⁷³ usulüyle ilgili olup yedinci yani son fasıl ise ciro⁴⁷⁴ ve havale işlemleri hakkındadır.⁴⁷⁵

Tablo 2. H.1266/M.1850 Tarihli Ticaret Kanûnunun Birinci Kısmı

KANÛNNÂME-İ TİCARET(8 Şaban 1266/19 Haziran 1850) Kısım-ı Evvel		
İçerik	Madde No	Düster Sayfa No
Mukaddime		376-377
Fasl-ı evvel: Tacirler hakkındadır.	1-3	377
Fasl-ı sâni: Her bir tacirin tutmağa mecbur olduğu defâtir beyanındadır.	3-10	377-378
Fasl-ı sâlis: Akd-i şirket beyanındadır. Nev’-i evvel(Kollektif Şirketler) Nev’-i sâni(Komandit Şirketler) Nev’-i sâlis(Anonim Şirketler)	10-53 10-14 14-20 20-53	378-384 378-379 379-380 380-384
Fasl-ı râbi: Komisyon yani sipariş tarikiyle ticaret beyanındadır.	53-56	384-385
Fasl-ı hâmis: Berreyn ve bahreyn eşya nakil ve isâline memur siparişkâr ve emanetçiler beyanındadır.	56-70	386-388
Fasl-ı sâdis: Beyne’t-tüccar mütedâvil olan poliçe usûlü beyanındadır.	70-93	388-391
Ciro yani havale havâle keyfiyeti beyanındadır.	93-146	391-401

Kanûnnâmenin en hacimli bölümü ikinci kısımdır.⁴⁷⁶ Bu kısım 169 maddeden ibaret olup başlı başına tümüyle iflâs maddesi hakkındadır.⁴⁷⁷ Bu maddedi

⁴⁷³⁴⁷³Genel olarak her türlü ticari işlemi, alış-verişi, alınan ya da satılan malın güven içinde ulaşmasını ve her türlü para transferini teminat altına alan sözleşmelere poliçe adı verilmektedir. Bkz. Bekir Behlül, (1309), *Poliçe(Ticaret kanûnnâmesinin ikinci faslını izâh eder)*, İzmir: Hidmet Gazetesi matbaası, s. 30-33; Mehmed Aziz Giridi, (1309), *Poliçelerin cirosu*, İstanbul: artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, s. 1-20.

⁴⁷⁴Poliçenin ve sahibinin kazanımları ve sahiplik haklarının şahıstan şahısa devrine ciro adı verilmektedir. Bkz. a *Hukuk-ı Ticaret*, Birinci Kitap, s. 751.

⁴⁷⁵Düster, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 377-401.

⁴⁷⁶İflâs maddesi kimi hukukçular tarafından bu yönüyle yani hacimli olmasından dolayı medeni kanûnun önemli bir bölümü olarak kabul edilmektedir. Ayrıca tercüme ve izah bakımından da en zorlayıcı olanının bu bölüm olduğu, dolayısıyla yeniden düzenlenmesi ve daha anlaşılır hale getirilmesi gerektiği iddia olunmaktadır. Bkz. Ahmed Cemal, (1306), *Kanûn-ı iflâs*, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, s. 2.

⁴⁷⁷1858 yılında Sfranbolu’da dünyaya geldiği bilinen ve Osmanlı bürokrasisinin birçok mevkiinde hizmetleri olan, nihayet Musul ve Hicaz Valiliklerini de yürüten Ahmed Reşid Paşa, Hukuk fakültesi

toplam üç ana fasılda ele almakta, bu üç ana faslın ilki, on bir bâbtan oluşurken, ikincisi dört bâb, son fasıl ise on maddelik tek bâbtan oluşmaktadır. Birinci faslın beşinci bâbı alt bölüm olarak beş fasıldan oluşurken, aynı faslın altıncı bâbı da alt bölüm olarak altı fasılla ifade olunmuştur. Birinci faslın yedinci bâbı isflâs durumunda borç sahiplerini dört nev’ yani türde ifade etmektedir. Bahsi geçen bütün hususlar Tablo 2’de olduğu gibi Düstûr’dan alınmış olarak Tablo 3’te ayrıca aşağıdaki gibi tafsilatlı olarak izah olunmuştur.⁴⁷⁸

Tablo 3. H.1266/M.1850 Tarihli Ticaret Kanûnunun İkinci Kısım

KANÛNNÂME-İ TİCARET(8 Şaban 1266/19 Haziran 1850) Kısım-ı Sâni		
İçerik	Madde No	Düstur Sayfa No
Ahvâl-i iflâs beyanında olup bu dahi nice füsûlû şamildir.		
Fasl-ı evvel: İflâs keyfiyetinin beyan ve ilânına dâir olarak çend bâbı müstemildir:	147-288	401
Bâb-ı evvel-i fasl-ı evvel: İflâsın ilânına dâirdir.	148-161	401-404
İkinci bâb: İflâsı zuhur eden şahsın umûr ve mesâlihine nezaret etmek üzere ticarethane tarafından tayin olunacak memurun suret-i memuriyeti beyanındadır.	161-165	404-405
Üçüncü bâb: Müflisin temhir eşyası ile şahsına âid olan muâmelât beyanındadır.	165-170	405-406
Dördüncü bâb: Vekillerin tayin ve tebdiline dâir olan usûl ve kavânin beyanındadır.	170-176	406-407
Beşinci bâb: Vekillerin memuriyetleri beyanında olup nice faslı şamildir.	176-211	407-407
Fasl-ı evvel-i beşinci bâb: Ale’l-ıtlâk vekillerin ahkâm-ı memuriyetlerini mutazammındır.	176-187	407-410
Fasl-ı sâni: Fekk-i mühr ve tahrir-i emvâl hususları beyanındadır.	187-192	410-411
Fasl-ı sâlis: Müflisin emtia ve eşyasının bey’ ve fûruhtu ve esmânının tahsil ve cem’-i hususunu şamildir.	192-197	411-412

mezunu olması sebebiyle de bu yönüyle, Osmanlı Hukuk Tarihi açısından mühim bir yere sahiptir. Kendisinin alana yaptığı katkılar ifade edilecek olur ise özellikle Meccelel-i Ahkâm-ı Adliye’nin tamamının Türkçe şerhi olan sekiz ciltlik Ruhü’l- Mecelle adlı eseri başı çekmektedir. Sonrasında ise yine sekiz cilt olarak kaleme aldığı ve Tanzimat sonrası ticaretle ilgili bütün kanûn ve nizamnameleri şerh ettiği ve ikinci baskısını H.1312/M.1894 tarihinde bizzat kendi imzasıyla Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaasında neşrettiği Hukuk-ı Ticaret adlı eser ortaya çıkmıştır. Bu eserin üçüncü cildi iflâs kanûnuna ayrılmıştır. Müellif bu cildi, Müflisin tarifi, iflâs ilamının sureti, tanzimi, icrası, borçların ertelenmesi ve yeniden yapılandırılması anlamlarına gelen konkordato, müflisin ailesi de dahil birlikte mesul olduğu kişiler ve ortakları ve son olarak kusurlu ya da hilekar kabilinden tarif olunan müflis gibi konu başlıklarıyla dört bölümde ele almıştır. Bkz. Ahmed Reşid, (1312), *Hukuk-ı Ticaret*, Üçüncü Kitap, İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası, s. 2-363. Ahmed Reşid Paşa ve hukuk alanındaki çalışmaları için ayrıca bkz. İ. Bilgili, Ahmed Reşid Paşa’nın İmâm-ı A’zam’ın siyâsi tercüme-i hâli adlı eseri ve değerlendirmesi, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, c. 2, S. 2, ss. 213-256, Konya: Hacı Veysizade İlim ve Kültür Vakfı Yay., s. 214-215.

⁴⁷⁸Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 401-445.

(Tablo 3'ün Devamı)

Fasl-ı râbi: Müflisin muhâfaza-i emvaline dâir olan muâmelât beyanındadır.	197-198	412-412
Fasl-ı hâmis: Tahkik-i düyûn keyfiyetine dâirdir.	198-211	412-416
Altıncı bâb: Uzlaşma ve uyuşma manasına olan konkordato senedinin tanzimi veyahut uyuşamayup mâl-i mevcudun zaptıyla garâmetin icrâsı beyanında olup bu dahi füsûl-ı adideyi şamildir.	211-236	416-416
Fasl-ı evvel-i altıncı bâb: Ashâb-ı matlûbun suret-i ictimâ ve celbine dâirdir.	211-214	416-417
Fasl-ı sâni: Konkorda senedinin suret-i akd ve tesviyesi hakkındadır.	214-223	417-420
Fasl-ı sâlis: Konkordatonun icrâ-ı ahkâmı beyanındadır.	223-227	420-421
Fasl-ı râbi: Konkordatonun hükmen ilgâsı veyahut fesh veyahut adm-i icrâsı beyanındadır.	227-234	421-423
Fasl-ı hâmis: Mevcudun adm-i kifâyeti takdirinde iflâs muâmelâtının kapatılması beyanındadır.	234-236	423-424
Fasl-ı sâdis: Alacaklıların ittifâkı beyanındadır.	236-249	424-427
Yedinci bâb: Bir iflâs zuhurunda ashâb-ı matlûbun envâ'-ı ve keyfiyeti istihkâkâtı beyanındadır.	249-271	427-427
Nev'-i evvel-i yedinci bâb: Müflis ile mâan müteahhid ve müflisin kefilleri olan kimseler hakkındadır.	249-253	427-429
Nev'-i sâni: Rehin ile temin olunmuş ve gerek menkûlâtın olan eşya üzerine imtiyazlı bulunmuş olan alacaklılar hakkındadır.	253-258	429-429
Nev'-i sâlis: Eşya-yı gayrimenkule üzerinde istiğlâl ve imtiyazı olan alacaklıların istihkâkâtı beyanındadır.	258-263	429-432
Nev'-i râbi: Hukuk-ı zevcât beyanındadır.	263-271	432-434
Sekizinci bâb: Menkûlâtın alacaklılar beyninde tevzî ve taksimi ve eşya-yı gayrimenkule hasılâtının kat'-i hesabı beyanındadır.	271-277	434-436
Dokuzuncu bâb: Eşya-yı gayrimenkulenin fûruhtu beyanındadır.	277-280	436-436
Onuncu bâb: İstirdâd-ı eşya beyanındadır.	280-286	436-438
On birinci bâb: İflâs hükmü sudûrunda mugâyeretine dâir iddiâ beyanındadır.	286-288	438-438
Fasl-ı sâni: Taksirâtlı ve hileli iflâs beyanında olup çend bâbı müştemildir.	288-305	438-438
Bâb-ı evvel: Taksirâtlı müflis beyanındadır.	288-292	438-440
İkinci bâb: Hileli iflas beyanındadır.	292-294	440-440
Üçüncü bâb: Müflisin iflâsında gayrileri tarafından irtikâb olunan cünha ve töhmetler beyanındadır.	294-302	440-442
Dördüncü bâb: Taksirâtlı ve hileli iflâs zuhurunda emvâl ve emlâkın idaresi beyanındadır.	302-305	442-443
Fasl-ı sâlis: Müflisin iâde-i itibârı beyanındadır.	305-315	443-445

Yukarıda da belirtildiği üzere Ticaret Kanûnunun en ayrıntılı yeri ikinci kısımdır. Bu hususta arşiv kayıtlarında İflas maddesiyle alakalı olarak sayısız örnek mevcuttur. Örneğin H.2 Şaban 1272/M. 8 Nisan 1856 tarihli Ticaret Nezaretine gönderilen tezkirede iflas eden Ohannes adlı tüccarın borcuna karşılık gelen malları ve eşyalarının tespitin yapılması ve neticesinde miktarının ne olduğunun deftere kaydedilerek aynı zamanda Kanûnunun yürürlükte olduğu tarihte üst mahkeme konumundaki Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir.⁴⁷⁹

Ticaret Kanûnuna, H.5 Cemaziyelevvel 1287/R.22 Temmuz 1286/M.3 Ağustos 1870 tarihinde, "Ticaret Kanûnnâsmesinin 146. Maddesine zeyl olunan fırka-i Kanûniye başlığıyla ilave yapılmıştır.⁴⁸⁰ İlave olunan maddedeki husus şu şekildedir. 146. Madde Tüccarlar, bankerler ve sarraflara ait poliçe, kambiyo senetleri haklarında hüküm verilmemişse yahut bir başka senet veya sözleşme ile başka bir hukuki işlem yapılmamışsa 5 yıl sonra zaman aşımına uğrar. Ancak borçlu oldukları iddia olunlardan sorulduğunda kendilerinin yemin yoluyla borçlarını tasdik ya da inkâr etmekle yükümlüdürler. Aynı şekilde kendilerine borç isnat edilen kişilerin mirasçıları ve vekillerinin de yemin ederek, şayet bahsi geçen kişinin iyi niyetli olduğuna inanıyorlarsa, aynı suretle yemin vererek, o kişinin borçlu olmadığını tasdik etmekle yükümlüdürler.⁴⁸¹

Düstur'da H.24 Rebiülahir 1287/M.24 Temmuz 1870 şeklinde kaydolunmuş zeyl de ise söz konusu durumun açık bonolar için de geçerli olduğu ifade olunmuştur. Açık bonolar, borçlu tarafından, lehtara yani borçlanılana imzalatılarak verilen ve üzerinde borcun miktarını yazan senetlerdir. Bu senetlerde borcun neden verildiği ve ödemenin kime yapılacağı gibi hususların yazılmış olması zaruri değildir.⁴⁸² Açık bono kimin elindeyse borçlu ödemeyi, alıcı ve lehtar sıfatıyla, ona yapmak zorunda olur.

Ayrıca senedin el değiştirmesi söz konusu olduğunda yazıyla cirolamaya da gerek yoktur. Bonoların elden ele dolaşmasında herhangi bir sakınca yoktur.⁴⁸³ Bu nedenle ticari ilişkilerde tarafların birbirlerine olan borçlarında en çok başvurdukları ödeme

⁴⁷⁹ "Tüccardan Ohannes'in iflası cihetiyle deyniyle buna karşılık olacak emvâl ve eşyasının defteri takdim kılınmış idiğinden Kanûn-ı Ticaret'e tatbikân tesviye-i muktezası hususunun taraf-ı devletlerine havalesini müstedi merkûmun takdim eylediği arzuhal Meclis-i Vâlâ'da lede'l-mütalaa sabık-ı istidaya ve usûl-i emsaline nazaran icabının icra ve ifadesi hususunun savb-ı samilerine bildirilmesi tezekkîr olunarak mezkûr arzuhal leffen gönderilmiş olmağla iktizasının icra ve ifadesi mütevakkıf-ı himem-i sâmilere'dir." Bkz. BOA, A.}MKT. NZD. 181-54.

⁴⁸⁰A.} DVN. MKL. 8-20.

⁴⁸¹Düstur, (1869), Birinci Tertip, c. 1, s. 401.

⁴⁸²Ahmed Reşid, (1311), a.g.k., s. 849.

⁴⁸³Ahmed Reşid, (1311), a.g.k., s. 849.

yöntemlerindendir.⁴⁸⁴ Söz konusu zeyl, zaman aşımının ve bu gibi durumlarda yemin uygulamasının, açık bonolar için de geçerli olduğu bildirilmektedir.⁴⁸⁵

Ancak Zeyl-i Kanûnnâme-i ticaretin 28. maddesinde yer alan her türlü ticari işlemde kullanılan, temessük yani borcu gösterir, tahvil, kambyo ve bono kabilinden alacağı beyan eder senedin, ibrazı yani alacaklı tarafından gösterilmesi yeterli iken söz konusu durum açık bonolarda farklılık göstermektedir. Açık bonolar özellikle Müstemen ve Avrupa tüccarlarının örnek gösterdikleri Avrupa Kanûnlarına istinaden, kendi aralarındaki ödemelerde hızlı bir araç olarak kullanmalarından da olsa gerek, ticaret mahkemelerinde delil sayılmayıp, bu suretteki açık bonolardan kaynaklanan anlaşmazlıkların ticaret mahkemelerine taşınmasını istememekteydiler.

Zira böylece kendi istedikleri şekilde özellikle okuma yazması olmayan müslüman ahaliyi tüccar olsun ya da olmasın kandırabilmekte ve ellerinden buna benzer senetler alarak kendilerini borçlandırabilmekteydiler. Bu durumun arşive yansıyan en dikkat çekici örneklerinden biri Aydın Vilayet-i ile Şûra-yı Devlet arasındaki H.12 rebiülahir 1292/R.6 Mayıs 1291/M.18 Mayıs 1875 tarihli yazışmalarda görülmektedir. Buna göre vilayetten Şûra'ya gönderilen ve Dâhiliye dairesinde okunan yazıda Rençberler tarafından okuma yazma bilmedikleri halde parmak bastırılmak suretiyle açık bonolar şeklinde borç senetleri alınan “zürra” adı verilen tarım işçilerinin yaşadığı mağduriyet söz konusu olmuş ve bu mağduriyetin giderilmesi noktasında bonoların incelenmesi ve davalarının Ticaret Mahkemelerine ve oradan da istinafen Meclis-i Temyiz'e taşınması yönünde karar varılmıştır.⁴⁸⁶

İflas hükümleriyle ilgili olarak H.21 Cemaziyelahir 1323/R.9 Ağustos 1321/M.22 Ağustos 1905 tarihinde “*İflâs Muâmelatına Dâir Ticaret-i Berriye Kanûnuna Müzeyyel Kanûn*” başlığıyla sekiz maddelik bir ilave yapılmıştır.⁴⁸⁷ Bundan başka Sigorta Muâmelatıyla ilgili olarak da “*Sigorta Muâmelatına Dâir Ticaret-i Berriye Kanûnuna Zeyledilmek Üzere Kaleme Alınub Mer'iyet Ahkâmına Bi'l-istizân İrâde-i Seniyye-i*

⁴⁸⁴H.4 Receb 1276/M.27 Ocak 1860 tarihli Ticaret Nezaretine Meclis-i Ticaret tarafından sunulan tezkirede Kilerci Yorgi adlı bir şahsın, elinde bulunan açık bono senedine göre, 21.000 kuruşluk alacağını Eflaklı Yorgi Rakobulos adlı şahıstan talep ettiği, Eflaklı Yorgi'nin borcu mahkemede kabul ettiği fakat aynı zamanda ödemeye gücünün olmadığını da bildirdiği izah olunmaktadır. Bkz. BOA, HR. MKT. 324-27.

⁴⁸⁵Külliyyât-ı Kavânin’inde bu husus sehven 18 Ramazan 1266 tarihli Ticaret-i Bahriye Kanûnnâmesinin 146. Maddesine müzeyyel fırka-i kanûniye şeklinde kaydolunmuştur. Ancak söz konusu seyl bahriye değil berriye kanûnuna yapılmıştır. Bkz. S., Karakoç, (2006), a.g.k., s. 487.

⁴⁸⁶BOA, ŞD. 1377-12.

⁴⁸⁷F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), a.g.k, s.133-135.

Hilâfet-penâhi-i Şeref-sudûr Buyrulmuş Olan Mevâdd-ı Kanûniyedir.” Başlığıyla 25 maddelik bir zeyl yapılmış olup ayrıca denizcilikle ilgili sigorta işlemleri için ise Ticaret-i Bahriye Kanûnunda bulunan hükümler geçerlidir şeklinde özel bir madde de ilave olunmuştur.⁴⁸⁸

Kanûnnâme-i ticaretin uygulanma sürecinde dikkat çeken olayların yaşandığı görülmüştür. Bunlardan birinde Sayda Valisi’nden Meclis-i Vâlâ’ya sunulan arizada Sayda’da bulunan tüccarların o dönemlerde Avrupa’da yaşanan ve etkisi o bölgede de görülen ekonomik kriz⁴⁸⁹ nedeniyle iflas etmekte oldukları ve bunlardan razı olanların defterlerinin hesap edilerek borçlarının ellerindeki emlak ve arazinin satışından elde edilen gelirden tahsili noktasında Ticaret Kanûnunun ilgili hükümleri gereğince Ticaret Meclisinde davalarının görüleceği bildirilmiş buna mukabil, direniş göstererek, Ticaret Meclisine gelmeme noktasında inat ve hatta firar edenler olduğu bunlardan devletle işi olanların mallarının bu şekilde satışının sağlanacağı ancak diğer türlü firar edenlerin ise hükümet tarafından zorla Kanûna uygun şekilde yargılanması gerektiği hatta bu noktada şer’i hükümler değil de özellikle yabancı tüccar ve konsoloslara fırsat vermemek adına ticaret Kanûnun uygulanması bağlamında hassas davranılmasının lazım geldiği ifade edilmiştir. Buna karşın Meclis-i Vâla kararı ve hükümet tarafından kendisine gönderilen yazıda gereğini yapması tembihlenmiştir.⁴⁹⁰

Ticaret Kanûnun uygulanması noktasında idare cihetinden de aykırı davranışların olduğu görülmektedir. Bu hususta dikkati çeken olay Kastamonu’dan gelen şikâyet

⁴⁸⁸F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s.136-140.

⁴⁸⁹ 1845-1850 yılları arasında Avrupa’da yaşanan ekonomik kriz için bkz. E., Vanhaute-R., Paping-C., O Grada, (2006), *The European subsistence crisis of 1845-1850: a comparative perspective*, UCD Centre for Economic Research Working Paper Series, No. WP06/09, Dublin: UCD School of Economics, University College Dublin (UCD), s. 1-30.

⁴⁹⁰ “Maruz-ı çaker kemineleridir ki

Avrupa’da zuhûr idûb serbendisi bu havaliye dokunan müzâyaka-ı mâliye eseri olarak buralarca iflâsı zuhur itmekde olan pek çok tüccarın kanûn-ı ticaret icabınca hesapları rüyet olunarak meclis-i ticaretçe tesviye-i maslahatlarına kıyam olunmakta ve bu misillülere tesviye-i düyûnu hâne ve dükkân ve arazi gibi uhde-i tasarruflarında bulunan emlâk ve arazinin fûruhtuna mütevakkıf görünerek bu bâbda muvaffakat idenler rey-i meclis-i ticarete ittibayla tesviye-i düyûn eylemekde olub ancak muvaffakat sureti göstermeyüb teannüd idenlerin ve firar eyleyenlerin tediye-i düyûn zımnında fûruhtunu hükm olunan emlâk ve arazinin marifet-i hükümetle icrâ-yı icabı bâ-mazbata iltiması kılınmaktadır. Eğerçi tediye-i deyn zımnında hesabı olunmak lazım gelir ise zimmet-i miriyesi zuhur idenlerden ma’dâsının ol bâbda olan deynlerin tesviyesi için hâne ve sâirelerinin hükümet marifetiyle cebren fûruhtuna dâir bir gûne nizâm-ı kaydına destres olunamadığına ve iş bu seneler ticaret-i mahkûm olarak ahkâm-ı şer’iyeye dahi tevfi kılınamamakta idiğine binden mugâyir-i nizamisine bir gûne hareket-i ihtiyâr olunmamak ve bu serrişte ile ecnebi memurunu yedine bu misillü şeylerde bir ipucu vermemek üzere böyle mevadda nasıl muamele olunmak lazım geleceğinin istizanına mecburiyet gelerek iş bu arıza-ı çâkeri terkimine ibtidâr kılınmıştır. Ol bâbda emr-i fermân hazret-i men-lehü’l-emrindir. Fi 17 Receb sene [12]75/20 Şubat 1859” Bkz. BOA, MVL. 752-67.

üzerine ortaya çıkmaktadır. Buna göre Kastamonu’da yaşayan tüccarlar ve halk tarafından vekil tayin edilen Hıfızade Mehmed Ağa’nın Kastamonu mutasarrıflığına yazdığı ve mutasarrıflık tarafından da sadaret makamına gönderilen tezkire de bu durum şöyle anlatılmaktadır.

Ticaret Meclisi ve aynı zamanda Vilayet Meclis-i Kebir üyelerinden Hafız Mehmed Emin Efendi Ticaret Kanûnnanmesine aykırı davrandığı, hatta kendisinin söz konusu dilekçenin yazıldığı tarih olan H.5 Safer 1281/M.10 Temmuz 1864 tarihinden birkaç sene önce de benzer davranışlar sergilediğinden şikâyet edildiği hatta Kastamonu mutasarrıfına gereğini yapması için H.Selh-i Şevval 1279/M.19 Nisan 1863 tarihinde bir emirname gönderildiği ancak kendisinin Meclis-i Kebir üyeleri tarafından kollandığı, bu kez Meclis-i Kebir ile birlikte şikâyet edildiği ve bunun üzerine müfettiş olarak gönderilen Ahmed Vefik Efendi’nin yaptığı tahkikatlar sonucunda Hafız Mehmed Emin Efendi’ye arka çıkan taraftarlarını Meclis-i Kebir üyeliğinden ihraç ettiği aynı şekilde Hafız Mehmed Emin Efendi’nin de Meclis-i Ticaret üyeliğinden azledildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹¹

Bu olay kanûnnâmenin uygulanması noktasında gelen şikâyetlerin titizlikle incelendiği ve suçlu görülenlerin cezalandırılması hususunda taviz verilmediğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Öte yandan Tanzimat reformları ve onun ürünü olan yeni düzene ait kanûnların uygulanması sürecinde halkın gösterdiği hassasiyeti göstermesi ve tebaanın aslında sanılanın aksine kendi lehine gördüğü düzen ve değişikliklere uyum ve bağlılık noktasında geri kalmadığı ve dinamiklik gösterdiğini ortaya koyması bakımından da önemlidir.

4.1. 5. H. 1276/M. 1860 Tarihli Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret

Kanûnnâme-i ticaretin mukaddimesinde de ifade olunduğu üzere esasen Fransız Ticaret Kanûnun tümüne istinaden yapılan tercümeden hareketle söz konusu çeviri Kanûnun deniz ticareti ile ilgili olan ikinci kısmı ve ticaret mahkemelerini ihtiva eden dördüncü kısmının ilanı mevcut sistemde kara ve deniz ticaretini ilgilendiren davaların görüldüğü Ticaret Meclisleri ve Liman ve Tersane Dairelerine yetiştirmek amacıyla Ticari muameleleri kapsayan birinci ve üçüncü kısımların daha önemli görülmesi dolayısıyla hızlıca Ziraat meclisinde incelenerek yayımlanması kararlaştırılmıştı. Bundan

⁴⁹¹BOA, A.İMKT. UM. 32-42.

hareketle mukaddimede söz konusu ikinci ve dördüncü kısımlar sonradan “zeyl” yani ilave olarak yayımlanacaktı.⁴⁹²

Öte yandan kanûnnâmenin yayımlandığı dönemde Osmanlı Devletinin mevcut adli yapısı içinde usul ile ilgili noksanlıklar ve yanı sıra içyapısının müsait olmadığı gerekçe gösterilerek ticaret mahkemeleriyle ilgili dördüncü kısmın o zamanın şartları gereği yayımlanmayacağı belirtilmekteydi. Böylece on yıllık hazırlık sürecinden sonra H.7 Şaban 1276/M.29 Şubat 1860 tarihinde “Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret” adıyla ilan olundu.⁴⁹³

Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret, 7 fasıl ve 102 maddeden oluşmaktadır. Ticaret mahkemelerinin ihdâsına dâir şeklinde takdim olunan Kanûnun birinci faslı mukaddime olup, ticaret mahkemelerinin Ticaret Nezareti bünyesinde, her türlü ticari davanın bu mahkemelerce görüleceğini, ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde, Umûr-ı mülkiye meclisleri(Memleket Meclisleri) tarafından rüyet olunacağı, bu mahkemelerin birinci derece, İstanbul’da bulunan İstinaf Divânı adı verilen mahkemenin ise ikinci dereceden ticaret mahkemesi olacağını, İstanbul’da bulunan İstinaf Divânı’nın ise, kara ve deniz ticaret mahkemesi şeklinde iki meclisten oluşacağını, mahkeme memurlarının hangi nitelikte ve kimlerden oluşacağı ve akraba olan memurların aynı mahkeme yahut mecliste bir arada bulunamayacaklarına⁴⁹⁴ dair 7 maddeden oluşmaktadır.⁴⁹⁵

19 maddeden oluşan ikinci fasıl bir başkan, iki daimi ve dört geçici üyeden oluşacak olan ticaret mahkemelerinin işleyişi⁴⁹⁶ 12 maddeden oluşan üçüncü fasıl ticaret mahkemelerinin içerik bakımından hangi davalarda yetkili olduğu⁴⁹⁷ 36 maddeden oluşan dördüncü fasıl ticaret mahkemelerinin iç işleri ve yapısı⁴⁹⁸ 9 maddeden ibaret olan beşinci

⁴⁹²S., Karakoç, (2006), a.g.k., s. 313.

⁴⁹³Kanûnnâme zeyli Düstur’da H.18 Ramazan1276/M.9 Nisan 1860 tarihiyle yayınlanmıştır. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 445-465.

⁴⁹⁴Hatta 7. Maddeye göre, aynı aileden amca, dayı, yeğen ilişkisinin dışında, aynı mahkemede kayınpeder-damat suretinde olduğu gibi sonradan akrabalık tesis edilmesi durumunda da damadın vazifesinden ayrılması gerektiği ifade olunmaktadır. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 446.

⁴⁹⁵Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 445-446; Takvim-i Vekâyi, (1276), *Selh-i Şevvâl*, No: 586-, s. 4; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 9, s. 1.*

⁴⁹⁶Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 446-450; Takvim-i Vekâyi, (1276), *Selh-i Şevvâl*, No: 586-, s. 4; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 9, s. 2.*

Takvim-i Vekâyi, (1276), 16 *Zilkade*, No: 587-, s. 2-3;

⁴⁹⁷Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 450-453; Takvim-i Vekâyi, (1276), 24 *Zilkade*, No: 588-, s. 4; Takvim-i Vekâyi, (1276), 7 *Zilhicce*, No: 589-, s. 2; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 11, s. 4.*

⁴⁹⁸Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 453-460; Takvim-i Vekâyi, (1276), 7 *Zilhicce*, No: 589-, s. 2; Takvim-i Vekâyi, (1276), 22 *Zilhicce*, No: 590-, s. 4; Takvim-i Vekâyi, (1277), 6 *Muharrem*, No: 591-, s. 4; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 12, s. 5.*

fasıl Dersaadet(İstanbul) İstinaf Mahkemesi ve işleyişi⁴⁹⁹, 7 maddelik altıncı fasıl poliçe evrakının protesto usulü⁵⁰⁰ ve 12 maddeden oluşan yedinci ve son fasıl ise zarar ve ziyanın tazminiyle ilgilidir.⁵⁰¹

Söz konusu kanûnnâmenin kendisi zeyl olmakla birlikte ortaya çıkan zaruret üzerine bu kanûna da zeyller yapılmıştır.⁵⁰² Kanûnnâmenin her türlü alım ve satımda geçerli olan sözleşme cinsinden evrak, bono ve tahvil gibi kâğıtların ne şekilde düzenleneceğini ifade eden 28. maddesine, “*Eshâm-ı cedide*”⁵⁰³ adı verilen kâğıtların ortada bir yazılı sözleşme ve ödeme olmaksızın, adeta kumar şeklinde, belirli mekânlarda alınıp satılmasını engellemek amacıyla zeyl yapılmış ve bu suretle yapılan alışveriş neticesinde imzalanan her türlü senet ve sözleşmenin kabul olunmayarak geçersiz kılındığı beyan olunmuştur.⁵⁰⁴

⁴⁹⁹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 460-462; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 15, s. 13.*

⁵⁰⁰Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 462-463; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 15, s. 14.*

⁵⁰¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 463-465; Takvim-i Vekâyi, (1277), *Selh-i Muharrem*, No: 593, s. 3; *BOA, İ. MMS. 18-780, Poz, 16, s. 17.*

⁵⁰²S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 437; Takvim-i Vekâyi’nin H.4 Receb 1284/R.19 Teşrinievvel 1283/M.1 Kasım 1867 tarih ve 900 numaralı sayısında bu zeyl, “*Ba-irâde-i seniyye Zeyl-i Kânûnnâme-i Ticaretin yirmi sekizinci maddesine ilave kılınan fıkradır.*” Başlığıyla okurlarına sunulmuştur. Bkz. Takvim-i Vekâyi, (1284), 4 Receb, No: 900, s. 1; Aynı kanûn Zeyli Düstur’un cildinde de H.14 Şaban 1284/M.11 Aralık 1867 tarihiyle yayınlanmıştır. Bkz. Düstur, (1867), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 167.

⁵⁰³İç borçlanmada kullanılan Kaime adı verilen ve senede %12.5 faiz getirisi olan kâğıtların maliyeye yük getirmesi neticesinde dönemim sadrazamı Fuad Paşa tarafından İngiltere’den 1859-1862 yılında alınan borç ile bu kaimelerin ödemesi yapılmış ve bu uygulamaya son verilmiştir. Ödemeler, kaime bedellerinin %40’ı nakit kalanı ise yine %6 faiz ile Eshâm-ı cedîd adı verilen kâğıtlarla yapılacaktır. Bkz. A., Akyıldız, *TDVİA*, c.24, ss. 212-215, İstanbul: TDV Yayınları, s. 213; Ş. Pamuk, (2017), *Osmanlı imparatorluğunda paranın tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 202.

⁵⁰⁴İşte bu kâğıtlar İstanbul’da Hubar Hanı yahut Galata Borsası gibi mekânlarda, bu kâğıtlar olmaksızın ve parası nakden ödenmeden havayî ya da emr-i itibârî denilen alıvere(Kumar) olarak da adlandırılan fiyat yükseltilerek veya azaltılarak alışveriş yapılmaktaydı. Söz konusu bu ticaret anlaşmazlıklara sebep olmuş H.25 Zilkade 1283/M.31 Mart 1867 tarihinde Meclis-i Vâlâ’dan Zaptiye Müşirlğine gönderilen tezkire örneğinde olduğu gibi Mehmed İlyas Ağa ile Avanis adlı tüccarlar arasında cereyan eden eshâm-ı cedîd anlaşmazlığından kaynaklı mahkemelerinin yapılması istenilmekte, bu örnekte olduğu gibi birçok sorun yaşanmaktaydı. Bkz. *BOA, İ. MVL. 529-104*. Bunun üzerine durum önce Ticaret Nezareti vasıtasıyla Meclis Vükela ve Sadarete intikal etmiş o kanal üzerinden de sorunun çözümüne yönelik Meclis-i Vâlâ’da müzakereler başlamıştır. H.25 Cemaziyelevvel 1284/R.12 Eylül 1283/M.24 Eylül 1867 tarihli Meclis-i Vâlâ zabtına göre bu durumun şer’i kanûn ve ticaret kanûnnâmesinde yeri olmadığına da işaret edilerek, engellenmesine yönelik olarak Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret’in ticari işlemlerde kullanılan senet, bono, tahvil vb, türden evrakla ilgili 28. Maddesine ilave yapılmış ve bu alışveriş ve alışverişte kullanılan sözleşmeve senetlerin geçersiz olduğu belirtilmiştir. Bkz. *BOA, İ. MVL. 578-25960*. Ayrıca söz konusu uygulama Sadaret üzerinden Ticaret Nezaretine de bildirilmiş ve aynen kayıt defterine kaydedilmiştir. Bkz. *BOA, BEOAYN. d. s. 75*; Söz konusu uygulama ve bundan kaynaklanan sıkıntıların giderilmesi bağlamında tedbirlerin alınmasına yönelik olarak, H.14 Receb 1296/M.4 temmuz 1879 tarihinde “*Adliye Nezaretinden Bil-cümle Mehâkim-i Nizamiye Rüesasına Yazılan Muharrerat Suretidir.*” başlıklı yazıyla gerekli bilgilendirmenin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. *Ceride-i Mehâkim*, (1296), 14 Receb, S. 3, s. 22.

Tablo 4. H.1276/M.1860 Tarihli Ticaret Kanûnun Zeyli

ZEYL-İ KANÛNNÂME-İ TİCARET(7 Şaban 1276/.29 Şubat 1860)		
İçerik	Madde No	Düştur Sayfa No
Ticaret Mahkemelerinin ihdasına dâir.		
Birinci Fasil: Mukaddime	1-8	445-446
İkinci Fasil: Ticaret Mahkemelerinin teşekkülüne dâirdir.	8-27	446-450
Üçüncü Fasil: Muhâkim-i ticaretin rüyet edeceği mevâd beyanındadır.	27-39	450-453
Dördüncü Fasil: Ticaret Mahkemelerinin umûr-ı dâhiliyesine dâir olan mevâd beyanındadır.	39-75	453-460
Beşinci Fasil: Dersaadet İstinaf Divânının teşkiline dâirdir.	75-84	460-462
Altıncı Fasil: Protesto usûlüne dâirdir.	84-91	462-463
Yedinci Fasil: Zarar ve ziyan tazminine dâirdir.	91-102	463-465

4.1. 6. H. 1278/M. 1861 Tarihli Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi

Ticaret Kanûnunda olduğu gibi iktibas yani alıntı yoluyla Fransa'dan alınan ilk usûl Kanûnu olan bu Kanûn, H.10 Rebiülahir 1278/M.14 Ekim 1861 tarihinde yürürlüğe girmiş olup, devamı olmayan bir bâb, 10 fasıl ve toplamda 140 maddeden meydana gelmiştir.⁵⁰⁵

Beş maddeden oluşan birinci fasıl, ticari davaların başlmasının ön koşulu olan mahkemeye sunulacak dilekçelerin nasıl olması gerektiği ve hangi ticaret mahkemelerine sunulacağı ile ilgilidir. Buna göre söz konusu dilekçelerde tarih, müddei yani davacı ve müddei aleyh yani davalının isimleri varsa lakap ve şöhretleri, meslekleri, ikamet adresleri, tabiyetleri(Hangi devletin vatandaşı oldukları), davanın konusu, mahkemeye sunulacak delillerin kısaca ne olduğu, hangi mahkemede göreceği ve son olarak dava sahibinin imzası bulunmalıdır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 339; Nizamnamenin transkripsiyonu için bkz. A., Demir, (2008), İlk usul kanûnu usul-ü muhakeme-i ticaret nizamnamesinin transkripsiyonu, *Terazi Hukuk Dergisi*, c.3 , S. 21, ss. 157-184, Ankara: Seçkin Yayıncılık; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 155.

⁵⁰⁶Düştur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 780-781; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *Legislation Ottomane ou recueil des lois reglement ordonances traites capitulations et autres documents officiels de l'empire Ottoman*, Editeur, Demetrius Nicolaides, Constantinople: Bureau du Journal Thraky, s. 374-375.

Nizamnâme 6-21. Maddeler arasında yer alan ve 15 maddeden oluşan ikinci fasılda ise davacı ve davalının mahkemeye çağırılması ve getirilmeleri ile ilgili hususlara dâirdir.⁵⁰⁷

Ticaret mahkemelerinde oturumların aleni yani herkese açık bir biçimde yapılacağını ve mahkemedeki görevlilerin tutum ve davranışlarını, ister halktan ister memur olsun mahkeme adabına uygun davranmayanların cezalarının ne olacağı ve bundan mahkeme başkanının sorumlu olduğunu beyan eden üçüncü fasıl, 21-28. maddeler arasında, 7 maddeden oluşmaktadır. Her ne kadar aleniyet yani mahkemenin açıklığı hususu vurgulansa da davacı veya davalının alenen konuşmaktan çekindiği durumlarda duruşmaların, Ticaret Nezaretine bildirilmek koşuluyla, başka bir güne ertelenerek, gizli oturum şeklinde de gerçekleştirilebileceği (21. Madde) beyan olunmaktadır.⁵⁰⁸

“Tarafeynin mahkemeye gelmeleri ve davanın sûret-i rüyeti beyanındadır.” ifadesiyle başlayan dördüncü fasıl ise cümleden de anlaşılabileceği üzere, davacı, davalı, vekilleri, mahkeme süresince davacı ya da davalılardan her ikisi yahut herhangi biri ölmüş ise varsileri, şahitleri gibi davaya taraf kişilerin mahkemeye çağırılmaları ve gelmedikleri durumlarda ne gibi muamelelerin olacağı, vekâletnâmesiz vekillik geçerli olmayacağı, mahkeme üyelerinin vekillik yapamayacağı, taraflardan herhangi birinin engeli olması durumunda evlerinde de bir görevli göndermek suretiyle ifadelerinin alınabileceği, davanın seyrine göre komisyon veya raportöre havalesi ve de sulh yoluyla nasıl çözülebileceği gibi hususları izah eden dördüncü fasıl, bu bağlamda 28-47. maddeler arasında, 19 maddeden oluşmaktadır.⁵⁰⁹

Beşinci ve altıncı fasıllar verilen hükümlerin ne şekilde olacağına dâirdir. 47-67. maddeler arasında yer alan ve 20 maddeden oluşan beşinci fasılda vicâhi yani tarafların mahkemede olması durumunda yüzlerine söylenerek verilmesi ile ilgili hususları⁵¹⁰, 67-74. Maddeler arasındaki 7 maddelik altıncı fasıl ise gıyaben yani taraflardan her ikisi

⁵⁰⁷Taraflar mahkemeye “ihzâr pusulası” adı verilen resmi davet mektubu ile çağırılırlardı. Bu maddede söz konusu pusulanın içeriği, taraflara nerede ve nasıl verileceği ve yine bilhassa Osmanlı Tebaası olmayanlara nasıl ulaştırılacağı izah olunmaktadır. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 781-785; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 375-379.

⁵⁰⁸Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 785-786; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 379-380.

⁵⁰⁹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 786-790; F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 223-227; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 159-162; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 380-383.

⁵¹⁰Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 790-793; F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 227-230; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 162-164; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 383-386.

yahut herhangi birinin mahkemede olmaması durumunda verilecek hükmün ne surette olacağını açıklamaktadır.⁵¹¹

Bu iki fasıldan da anlaşıldığı üzere ticari mahkemelerde Şer'i mahkemelerden farklı olarak tek bir kişinin değil bir heyetin müzakere neticesinde ki mahkeme heyeti dava hitamından önce ara vererek toplanmak suretiyle bildireceği kararı görüşmektedir, yargılaması ve karar vermesi söz konusudur.⁵¹²

74. ve 85. Maddeler arasındaki 11 maddelik 7. Fasıllar bir önceki fasılın devamı mahiyetinde olup gıyaben verilen kararların düzenlenmesine yönelik şartlar hakkındadır. Buna göre hakkında gıyaben hüküm verilen şahıs o karara itiraz edebilmekte, söz konusu itirazın kararı veren mahkemeye yapılması gerektiği, bu durumda önceki hükmün durdurulacağı, uygulanacak usul ve tarafların yeniden mahkemeye daveti gibi hususlardan bahs olunmaktadır.⁵¹³

Sekizinci fasıl ticaret mahkemelerinde görülen davalarda alınan karar ve ortaya çıkan durumdan, mahkemede taraf olmadığı halde zarar gören üçüncü şahıslarla ilgili olup, "*İtirâzü'l-gayr-i şerâiti beyanındadır.*" şeklinde izah olunmakta 85-94. maddeler arasındaki 9 maddelik esaslar şeklinde, taraf olmayan üçüncü şahısların nasıl itiraz edeceğini ihtiva etmektedir.⁵¹⁴

Hacim ve içerik olarak en kapsamlı fasıl olan 9. Fasıllar, 28 maddeden ibaret olup, 94-121. maddeler arasındaki hususları içermektedir. İstinâf Şerâiti hakkında olduğu ifade olunan bu bölümde, Zeyl-i Kanûnnâme-i ticaretin 36. maddesine göre birinci derecede yetkili olarak davaları görmekte olan Ticaret mahkemelerinde verilen hükümlerde, haksızlık ya da usulen bir noksanlık var ise bunu gidermek ve düzeltmek amacına yönelik girişime istinâf adı verilmekte olup, meblağ olarak 5000 kuruşu aşmayan davaların istinâf

⁵¹¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 793-795, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 230-231; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 164-165; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 386-387.

⁵¹²Bu hususta jüri yani toplu hâkim meselesi ile ilgili olarak, Osmanlı mahkemelerinde tek bir hâkimin vazife yaptığını ve teamülün bu olduğunu belirttikten sonra, bir mahalde duruma göre birden çok hâkimin de görevlendirilebileceğini ve bu durumun İslam Hukukundaki tek hâkimlilik esasına darbe vurduğu iddialarına karşı çıkmaktadır. Ne var ki bu iddialarına mesned olarak Tanzimat sonrası, her ne kadar ona alternatif olma iddiasıyla ortaya çıksa da nispeten Batı hukukunun tesirinde şekillenen Mecelle'den örnekler verdiği görülmektedir. Zira Mecelle'nin de zamanlama itibarıyla Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesinden sonra neşredilmeye başladığı düşünülürse bu tesirin varlığı daha da belirginleşecektir. Bkz. E.B., Ekinci, (2017), *a.g.k.*, s. 108.

⁵¹³Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 795-797, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 231-233; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 165; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 387-389.

⁵¹⁴Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 797-800, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 233-235; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 165-166; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 389-391.

olunamayacağı⁵¹⁵bu bağlamda, istinâfın nasıl olacağı izah olunmuştur. Bundan başka istinâfa müracaat süresinin 120 gün olduğu, istinâf yargılaması neticesinde haksız olduğuna hükmedilen tarafın bütün mahkeme masraflarını ödemekle yükümlü olduğu, 7. Fasılda da ifade olunduğu üzere gıyaben verilen hükümlere itirazın da İstinâf Divân'ında görüleceği gibi hususlar da bu faslın mevzuları arasındadır.⁵¹⁶

10. ve son fasıl ise 122-140. maddeler arasında 19 maddeden müteşekkil olup, îade-i muhâkeme yani yargılama(murafaa)nın yeniden yapılmasını istemekle alakalıdır. Buna göre Ticaret Mahkemesinin yahut İstinâf Divânının verdiği kararlardan memnun olmayanlar yine bir dilekçe ile mahkenenin yeniden tertip olunarak, yargılamanın tekrarlanmasını talep edebilmektedirler.⁵¹⁷

Özellikle 123. Madde bu durumun sebeplerini şu şekilde izah etmektedir. Öncelikle müddeinin yani davacının dilekçesinde yer almayan hususların da karara bağlanmış olmasıdır. İkinci olarak da borçlunun talep edilen meblağdan fazlasını ödenmesine karar verilmiş olması, mahkemenin îadesi için geçerli bir nedendir. Üçüncü nedende ise “*meskût u anh*”⁵¹⁸ durumun ortaya çıkması yargılanmanın yenilenmesi için geçerli neden olarak kabul edilmektedir. Yani dilekçede yer alan hususlardan herhangi birinin karara bağlanmamış olması, sessiz kalınması, o hususun görmezden gelinmesi gerekmektedir.

Mahkemenin yenilenmesini gerektiren dördüncü sebep Ticaret Mahkemesi yahut İstinâf Divânında nihai olarak hükme karar verildikten sonra, hükmü değiştirecek bir durum olmadığı halde, son anda kararın önceki hükme aykırı bir biçimde değiştirilmesi, beşinci sebep ise bir ilamda aynı anda icrası mümkün olmayan hükümlerin bir arada olmasıdır.

Altıncı olarak mahkemenin görülmesi esnasında davacının düşmanları tarafından davanın seyrini etkileyecek bir hileye başvurulması, yedinci olarak, karar açıklandıktan sonra, delil olarak sunulmuş ve kararın alınmasında etkili olmuş senet ve sair evrakın

⁵¹⁵Söz konusu husus Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 36. Maddesinde de izah olunmuştur. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 453.

⁵¹⁶Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 800-806, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 235-242; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 166-168; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 391-396.

⁵¹⁷Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 806-810, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 242-246; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 168-170; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 396-400.

⁵¹⁸İbrahim Cûdî, (1332), *Lügat-ı Cûdî*, Trabzon: Yayın evi bilgisi yok(Bkz. İBB Atatürk Kıtahgı Yordam Arşivi), s. 916.

sahte olduğunun anlaşılması,⁵¹⁹ sekizinci olarak mahkeme esnasında dava sahibinin düşmanları tarafından saklanmış ve mahkemenin seyrini etkileyecek senet ve sair evrakın, hükmün açıklanmasından sonra ortaya çıkması ve davacının eline geçmesi, dokuzuncu ve son olarak da kasaba ve köy ahalisi ile devlete ve vakıflara ait binalar ve yetimler aleyhinde açılan davalarda bahsi geçen taraflar yahut vekillerinin bulunmaması durumunda hükm olunması mahkemenin iadesine sebep olarak gösterilmektedir.⁵²⁰

Yukarıda bahsolunan gerekçelerden başka şekillerde de îade-i muhâkeme talebi olunabilmektedir. Örneğin matlubât yani borç davasında müddei aleyh yani davalı borcu kabul ettiği halde ve alacaklının sonradan yapılan ödeme şekline itirazı cihetinden yeniden yargılama isteğinde bulunabildiği de görülmektedir.⁵²¹

Misalen H.17 Ramazan 1288/30 Kasım 1871 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya ve H.17 Ramazan 1288/30 Kasım 1871 tarihinde Meclis-i Vâlâ'dan da H.6 Şevval 1288/R.6 Kanûn-ı evvel 1287/18 Aralık 1871 tarihiyle Maliye Nezâretine havale olunan tezkirede, Maliye Nezareti ile Avsutruya tebaasından Ohannes Erkelyan arasında, Ohannes'in Varna Sancağı ot öşrü ve Tırnova Sancağının üzüm mahsülünden dolayı alacağının özellikle Ohannes Varna'ya vardığında otun biçilmiş ve Ma'den'e gönderilmiş olması ve üzümünden de alacağı olan dört bin kese yerine hazineye kaynak yetersizliği durumunda alacaklıya sergi fuarı geliri üzerinden ödeme yapılması hususunda Meclis-i Vâlâ'nın teklifi Şûrâ-yı Devletçe de kabul olunmuş Ohannes'in ödemeyi kabul etmemesi ve yargılamanın yeniden yapılması talebini de redd etmiştir.⁵²²

Kimi araştırmacılara göre, Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, gerek Nizamiye gerek de Ticaret Mahkemelerinde H.1297/M.1880 tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Muvakkat Kanûnu yürürlüğe konulana kadar uygulanmış⁵²³, bu tarihten sonra

⁵¹⁹H.2 Ramazan 1278/3 Mart 1862 tarihli ve 608 numaralı Erbaa Kaymakamına gönderilen emirnâmede, Beratlı Avrupa Tüccarından İstefan adlı şahsın Ticaret Nezaretine müracaatla, Silivri'de ikamet eden Toros adlı şahsın sahte senet düzenleyerek kendisini Erbaa'daki Ticaret Meclisinde dava eylediğini ve buna istinaden görülen davasında 10.000 kuruş alacak iddiasında bulunduğunu beyan ederek, kendisinin bu hükmüne itirazın senedin sahte olmasından dolayı mahkemenin yeniden görülmesini istediği dolayısıyla mahkemenin yeniden mahallinde görülmesi mümkün değilse Dersaadet Ticaret Mahkemesine istinafen gönderilmesi, şayet Toros iddiasında haksız çıkar ise mahkeme masrafları ve ortaya çıkacak zararı da ödemesi gerektiği yönünde gereğinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. Bkz. BOA, HR. MKT. 396-62.

⁵²⁰F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), a.g.k, s. 39-40.

⁵²¹Ceride-i Mehâkim, (1296), 7 Şevval, S. 12, s. 93.

⁵²²BOA, DH. MKT. 1317-41.

⁵²³M. Kenanoğlu'nun tespitine göre de Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi'nin, Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnun yürürlüğe girdikten sonra da uygulandığını gösteren örnekler mevcuttur. Bkz. M., Kenanoğlu, (2005), a.g.k., s. 116-119.

ilgili Kanûna göre muamele olunmuştur.⁵²⁴ Gerçekten de bu çalışmada da yararlanılan kaynaklardan olan ve örnekleri üzerinden de görüleceği üzere, H.26 Cemaziyelahir 1314/R.20 Teşrin-i Sâni 1312/2 Aralık 1896-H.14 Cemaziyelevvel 1316/R.18 Eylül 1314/30 Eylül 1898 tarihli 55/84 Numaralı Teke Sancağı Bidayet Mahkemesi ile H.1 Rebiülahir 1326/R.20 Nisan 1324/M.3 Mayıs 1908-H.16 Cemzaiyelevvel 1333/R.19 Mart 1331/1 Nisan 1915 tarihli 9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesine ait kayıtlarda Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Muvakkat Kanûnu ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin birlikte uygulandığı, Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesine alınan mahkeme kararlarında herhangi bir atıfta bulunulmadığı tespit edilmiştir.⁵²⁵

Zira Jean Luis Renault H.1327/M.1909-1910 tarihinde kaleme aldığı Rehber-i Hukuk-ı Ticaret adlı eserinde 1880 tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Muvakkat Kanûnu uygulanmaya başladıktan sonra da Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesinin de uygulandığını hatta bu Kanûnun yalnızca Osmanlı tebaası olmayan ecnebi tüccarların taraf olduğu davalarda câri olduğunu, Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Muvakkat Kanûnunun ise Osmanlı tebaası tüccarlar arasında rüyet olunan davalarda geçerli olduğunu iddia etmektedir.⁵²⁶ Ancak bunu doğrulayacak bir kayda şuan için ulaşamamıştır.

4.1.7. H. 1280/M. 1863 Tarihli Ticaret-i Bahriye Kanûnnâmesi

Zeyyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 4. maddesinde yer alan “*Dersaadet vesair mahallerde teşkil olunacak mahkemeler iki meclisten ibaret olarak biri umûr-ı ticaret-i berriye ve diğeri bahriyeye müteallik davaları rüyet edecektir.*” ifadesinden hareketle Deniz Ticaretiyle ilgili davalara mahsus bir Kanûn hazırlanarak⁵²⁷ yürürlüğe konması husunda hazırlanan kanûn H.6 Rebiülevvel 1280/M.21 Ağustos 1863 tarihinde yayınlanmıştır.⁵²⁸

⁵²⁴H., Veldet, (1999), *a.g.k.*, s. 198.

⁵²⁵BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke); BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak).

⁵²⁶S., Leon-Kan ve L., Reno, (1327), *Rehber-i hukuk-ı ticaret*, Birinci Cild, Mütercimi, Lütü İbnü'l-Hakkı, İstanbul: Matbaa-ı Amire, s. 20-21.

⁵²⁷Kanûn, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından üzerinde müzakereler yapılarak, H.23 Muharrem 1280/R.27 Haziran 1279/10 Temmuz 1863 tarihinde kabul olunmuştur. Bkz. BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 28.

⁵²⁸BOA, İ. MMS. 27-1182, Poz:10, s. 1; Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 466-536, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 143-212; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 103-155; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 343-374.

14 fasıl, 281 maddeden oluşan kanûnnâme, 11 ve 12. fasıllarda da kendi içinde kısımlara ayrılmıştır. Buna göre; 9 maddeden oluşan birinci fasıl, gemi ve diğer deniz taşıtlarıyla ilgilidir. Gemilerin alım-satım işleriyle alaklı olan ikinci fasıl ise 20 maddeden oluşmaktadır. Beş maddeden oluşan üçüncü fasıl gemi sahipleri, 30 maddeden oluşan dördüncü fasıl ise gemi kaptanları, devamındaki beşinci fasıl ise gemilerde hizmet verenlerin çalıştırılması ve ücretleri hakkında olup, 27 maddeden ibarettir.⁵²⁹

Gemi sahibi olmayanların kiralaması yahut gemi sahiplerinin gemilerini kiralaması yanısıra gemilerdeki her türlü yükün alım-satım ve kiralınması süreçlerini ifade eden navl⁵³⁰ ve bunlara ait kontratları ihtiva eden altıncı fasıl, 9 maddeden oluşmakta, gemilerin yüklenmesi ve boşaltılması işlemleri hakkında malumatlar veren yedinci fasıl ise beş maddeyi ihtiva etmektedir.⁵³¹

Az evvel bahsi geçen ve kısaca gemilerin ve her türlü deniz taşıtlarının kiralınması işlemine verilen ad olan “navl” ise mahsusen sekizinci fasla konu olmuş olup, 29 maddelik bir içeriğe sahiptir. Posta ve yük gemileri müstesna olmak üzere her türlü yolcu taşımacılığı⁵³² ve bunlara ait kuralları kapsayan dokuzuncu fasıl da 16 maddeden meydana gelmektedir.⁵³³

Gemilerin kendisi yahut içinde taşıdığı her türlü yükü ilgilendiren her nevi sözleşme ve senetlerle ilgili olan onuncu fasıl, 24 maddeden mürekkep olup, bu sözleşmelerin resmi surette düzenlenmesi, bunlara yönelik anlaşmazlıkların çıkması durumunda ise Osmanlı sınırları içinde Ticaret Mahkemesi ve konsolsosluk olmadığı durumlarda memleket meclislerinin yetkili olacağı, Osmanlı sınırları dışında şehbender ve bulunmadığı takdirde de hangi ülkede bulunuluyor ise o ülkenin yönetiminin kurallarına göre belirlenecek usuller çerçevesinde yargılama ve düzenlemeler yapılacağı hususlarında malumatlar vermektedir.⁵³⁴

⁵²⁹BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 1-10.

⁵³⁰İ., Uluğ Cicim, (2016), Ticaret-i bahriye kanûnnamesine göre navlun sözleşmeleri, *Cedrus*, c. 4, ss. 393-410, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yay., s. 397.

⁵³¹BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 10-12.

⁵³²Kanûnnâmenin 135-150. Maddelerini kapsayan Yolcu Taşıma bahsi, kendinden önceki iktibas kanûnlarından farklı olarak, Hollanda Deniz Ticareti Kanûnunun ilgili bölümünden alınmıştır. Bkz. M. Altınbaş, (2022), Ticaret-i bahriye kanûnnâme-i hümayûn hükümlerinde yolculara ilişkin düzenlemeler, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, c. 34, S. 40, ss. 317-340, Ankara: Seçkin yayıncılık, s. 339.

⁵³³BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 12-16.

⁵³⁴BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 16-18.

Üç kısımdan oluşan ve en hacimli muhteviyata sahip on birinci fasıl, sigorta yani malın güvence altına alınmasıyla ilgili 3 kısımdan oluşmaktadır. 19 maddelik birinci kısım, sigorta sözleşmesinin düzenlenmesi ve şekil yapısı hakkındadır. 20 maddeden oluşan ikinci kısımda sigorta eden ve ettiren kimselerin yerine getirmesi gereken sorumluluklardan bahs olunmakta, üçüncü ve son fasılda ise, 27 maddenin içeriğinde deniz ticaretinde kullanılan ve bu bağlamda sigortalanarak, güvence altına alınmış her türlü eşyanın hangi durumlarda terk olunabileceği hakkında izahat mevcuttur. Burada özellikle savaş tehlikesi de dâhil olmak üzere, eşyanın zayıyatına sebep olacak herhangi bir tehlike vuku bulmadan eşyanın terk olunmasının caiz olmayacağı özellikle vurgulanmaktadır.⁵³⁵

Deniz ticaretinde gemiye yahut taşınan yüke isabet eden zarar ile zararın gemi, yük sahipleri ve sigortalayan arasında paylaştırılmasını ifade eden hususa avarya adı verilmekte olup, iki kısımdan oluşan on ikinci fasılda avarya yani deniz ticaretinde meydana gelen hasarlardan bahs olunmaktadır. Söz konusu faslın, 11 maddelik birinci kısımda söz konusu hasarların neden ve nasıl meydana gelebileceği ve dolayısıyla bunlara bağlı olarak çeşitleri ile son olarak nasıl düzeltileceği hakkında malumatların varlığı söz konusudur.⁵³⁶

İkinci kısımda da yukarıda bahs olunan zararlardan özellikle denize mal atmak başta olmak üzere büyük hasarlar ve genel olarak bu alacaklardan kaynaklanan alacaklardan 22 madde etrafında bahs olunmaktadır. Bu kısımda özellikle dikkati çeken ve vurgulanan husus kısmın son maddesi olan 273. Maddede beyan olunan husustur ki o da şu şekildedir: Buna göre; Denize bırakılan eşyadan dolayı oluşan hasarın tazmini noktasında alacaklılar paylarını aldıktan sonra, şayet döner de denizde kalan eşyalarını kurtarır ve yeniden kullanışlı hale getirirlerse, kendilerine ödenen kısımdan, kurtardıkları eşyaya denk gelen meblağı tekrar gemi sahibine yahut kaptana ödemekle yükümlüdürler.⁵³⁷

Kanûnnâmenin on üçüncü faslı mürur-ı zaman yani zaman aşımıyla ilgilidir. 7 maddeyle açıklana bu bahiste, zaman aşımı durumunda kaptanın hiçbir zaman gemiyi

⁵³⁵BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 18-24.

⁵³⁶BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 24-26.

⁵³⁷BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 26-27.

mülk edinemeyerek sahibi olamayacağıdır. Aynı durum vaktinde tahsili yapılmayan borç senetleri ve tahviller için de geçerlidir.⁵³⁸

Deniz Ticaret Kanûnu'nun on üçüncü ve son faslında 2 maddeyle deniz ticaretiyle ilgili bir dava ve şikâyetin hangi durumlarda dinlenmeyeceğini anlatmaktadır. Buna göre taşıma sırasında hasar gören eşya protestosu çekilmeden ve itiraz dilekçesi verilmeden teslim olunmuşsa kaptan, taşıyıcı firma ya da sigortacı aleyhine dava açılmayacağı gibi gemisi batan kaptan gemisinin battığı mahalde şikâyetini sunabileceği bir idare var iken bunu yapmamışsa sonrasında herhangi bir iddiada bulunamayacak ve davası dinlenmeyecektir. Burada özellikle söz konusu protesto ve itirazın 48 saat içinde yapılması, bu işlem yapıldıktan sonra da yine 31 gün içinde dava için dilekçenin sunulmuş olması zorunluluğu da vurgulanmaktadır.(281-282. Maddeler)⁵³⁹

H.10 Zilhicce 1292/R.26 Kanûn-ı Evvel 1291/M.7 Ocak 1876 tarihinde Ticaret-i Bahriye Kanûnu'nun, 3, 38⁵⁴⁰ ve 40. maddeleri tashih olunmak suretiyle yeniden düzenlenmiş ayrıca bir de madde ilave olunmuştur.⁵⁴¹

Buna göre kanûnun 3. maddesinde yer alan bir geminin seferden önce yahut sefer esnasında satışı söz konusu olduğunda satış işlemi Osmanlı Devleti sınırları içinde gerçekleşirse yerel ticaret meclisinde veya kançılıryasında⁵⁴², Osmanlı sınırları dışında meydana gelir ise yine Osmanlı Devletinin şebkenderleri yani elçileri huzurunda resmi senet düzenlenmesi koşuluyla gerçekleşeceği ifade olunmuşken, şayet bu şekilde gerçekleşmezse söz konusu satış akdinin yok hükmünde sayılacağı ve Ticaret Meclisi ve kançılıryası olmayan yerlerde de satış işleminin gerçekleştiği mahaldeki memleket meclisinde gerçekleşeceği ve sonucun da en yakın Deniz Ticaret Meclisine yahut kançılıryasına bildirileceği de ilaveten belirtilmiştir. Yabancı ülkede meydana gelecek satış işleminde Osmanlı Devleti elçisinin olmadığı mahalde gerçekleşmesi durumunda,

⁵³⁸BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 27-28.

⁵³⁹BOA, İ. MMS. 27-1182, s. 28.

⁵⁴⁰Külliyyât-ı Kavânin'de sehven 28. Madde olduğu belirtilmiştir. Bkz. S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 573.

⁵⁴¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, s. 168; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 104.

⁵⁴²İtalyanca kökenli olduğu tahmin edilen ve Türkçe'ye Fransızca'dan "chancellerie" sözcüğünden geçtiği bilinen terim; mühürdarlık, yönetim mekanizması, bakanlık, Adalet bakanlığı, Şansölye gibi anlamlarda kullanılmakta olup, her ne kadar konsolosluklarda çalışan yönetici ve memurları kastetmekteyse de genel olarak da yönetim mekanizmasında yer alan bütün unsurları ve çalışanları içine alan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. T., Saraç, (1997), *Fransızca-Türkçe okul sözlüğü*, İstanbul: Adam Yay., s. 75; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 343.

mahale en yakın Osmanlı Elçisine haber verilmek şartıyla o mahalin hükümeti tarafından görevlendirilecek bir memurun bu işlemi yapmasına müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

Maddede yer alan satış işleminin Osmanlı sınırları içinde gerçekleşmesi durumunda “Ticaret Meclis yahut kançılaryası huzurunda” ifadesi yerine “Mahalli liman reisi huzurunda” ifadesi getirilerek düzeltme yapılmış buna göre işlemin sorumluluğu Ticaret mahkemesi ve yönetiminden Liman idaresine devredilmiştir.⁵⁴³

Geminin fiziksel özellikleri, rotası, günlük seyri, havanın durumu, geminin taşıdığı yükün özellikleri, şayet uğramışsa zarar ve ziyanın mahiyeti, gemi çalışanları, yaşanmışsa kazanın niteliği gibi hususları ihtiva eden jurnal yani haberleri içeren yevmiye defteri tutulması ile ilgili olan 38. Maddede, bu işlerin yapılmasıyla ilgili söz konusu defteri numaralandırmak suretiyle, düzenleyecek ve tutacak olanlar esasen Gemi Kaptanı, Ticaret Mahkemesi veya kançılaryası ya da onların bulunmadığı durumlarda Belediye Meclisi Memurları tayin olunmuşlarsa da ilgili düzeltmede Ticaret Mahkemesi veya Kançılarya yerine Liman Reisi getirilmiştir.⁵⁴⁴

Son olarak düzeltmeye konu olan kanûnun 40. maddesinde yer alan Geminin seyr ü seferi yani gidiş ve gelişi esnasında lazım olacak mühimmatın hazır olup olmadığı ve seferde kullanılır halde bulunup bulunmadığını kontrol etmek amacıyla mühmmatın yüklenmesinden önce Kaptan, Ticaret Mahkemesi ve mahkeme memurunun bulunmadığı durumlarda Ticaret Nezareti memuru(Kançılarya) ve dahi bunun da bulunmadığı hallerde belediye meclisi memurları tarafından tayin edilecek ehl-i hibre(Bilirkişi) aracılığıyla gemisini keşf ve muayene ettirmeye mecburdur.

Muayene sonucunda hazırlanacak tutanak yukarıda bahsi geçen kurum memurlarının herhangi birinin onayını almak durumundadır. Onaylı mazbatayı elinde bulunduran Kaptan bunu ibraz etmek suretiyle Mürur Tezkiresi yani geçiş izni alabilecektir beyanatına istinaden söz konusu beyanattaki Ticaret Mahkemesi ve Ticaret Kançılaryası yerini yine Liman Reisi ifadesine bırakmıştır.

Öte yandan ehl-i hibre tayini ile ilgili olarak da yukarıda adı geçen kurum ve memurları devre dışı bırakılarak, bu işlemin Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesi

⁵⁴³F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 213.

⁵⁴⁴Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, s. 168.

tarafından, taşralarda ise evvela Ticaret-i Bahriye Mahkemeleri onların bulunmadığı durumlarda ise Kara Ticaret Mahkemeleri tarafından icrası sağlanacaktır.⁵⁴⁵

Bu düzeltmelerden başka gemilerin kazara çarpışmaları neticesinde ortaya çıkan zarar ve ziyanın hallolunması noktasında davalı ve davacı şayet sulhen anlaşabilecek durumda iseler Dersaadet'te Liman İdaresinde ve taşralarda da Mahalli Liman Reisleri aracılığıyla gerekli işlemlerin yapılması, anlaşma sağlanamaz da sorun yargıya taşınırsa bu kez de Dersaadet Ticaret-i Bahriye Mahkemesinde, taşralarda da Deniz Ticaret Mahkemesi olmayan yerlerde Ticaret-i Berriye Mahkemesinde davalarının görülmesine dair ek bir madde ilave olunmuştur.⁵⁴⁶

4.1.8. H. 1286/M. 1869 Tarihli Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye

Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin adli yapısında köklü değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Ticaret, Ceza ve Usûl hukuku alanlarında Batı Kanûnlarından yapılan alıntılar, İslam Hukukundan farklı olarak yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Etnik bakımdan çok kimlikli ve inançlar bakımından değerlendirildiğinde çok dinli Osmanlı tebaasını aynı şemsiye altında, ortak amaç ve ideal birliği etrafında⁵⁴⁷ bir araya getirmenin gereği hususundaki fikir ve düşünceler gerek Osmanlı Devletini yönetenler gerek de bu yönetim felsefesine şekil veren aydınlar arasında kötü gidişin durdurulması için başlıca çareler arasında görülmekteydi.⁵⁴⁸

⁵⁴⁵Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, s. 168; F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 214.

⁵⁴⁶Deniz Ticaret Mahkemeleriyle, Bahriye Deavi Kaleminin birbirlerinden ayrılımları hususunda H.8 Zilkade 1262/R.25 Teşrin-i Sâni 1291/M.7 Aralık 1875 tarih ve 1/44 numaralı Şûrâ-yı Devlet'te alınan karar için bkz. BOA, İ. MMS. 30-1428; İlgili kararın Düstur'da neşri H.10 Zilhicce 1292/R.26 Kanûn-ı evvel 1291/M.7 Ocak 1876 tarihinde gerçekleşmiştir. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, s. 169; F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 214.

⁵⁴⁷Kırım Harbi sonrasında Rusya'yı temsilen Paris Barış Konferansına katılan Rus Diplomat Prens Gorçakof, antlaşma öncesinde verdiği memorandumda Farklı kimliklerdeki Osmanlı tebaasının reformlar suretiyle tutarsız bir biçimde kaynaştığını belirterek bu durumu kınamış ve tarafların da bunu istemediğini dolayısıyla bunun yerine her etnik ve dini guruba ayrı ayrı garantiler sunulmalı, bu grupların ulusal kimliklerinin koruması yönünde desteklenmeleri hususunda ikazda bulunmuştur. Bkz. E., Engelhardt, (1882), *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, Paris: A Cotillon Et Cie, İmpirimeurs-Editeurs Librairesdu Conseil d'Etat, s. 220.

⁵⁴⁸1853-1853 Osmanlı-Rus savaşını nihayete erdiren ve Osmanlı Devletini Avrupa Devleti kabul ederek onların koruma şemsiyesi altına sokan Paris Barış Konferansı'nda itibar kazanan Sadrazam Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın gayretleriyle Islahat Fermanı hazırlandı. Her ne kadar Âli ve Fuad Paşa'lar Fransız yanlı olsalar da üstatları Reşid Paşa'nın İngiliz yanlı siyasetinin etkisiyle olsa gerek İngiliz Diplomar Lord Canning'in de ferman üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Özellikle Fuad Paşa'nın Yabancı Devletlerin elçileriyle yaptığı görüşmelerde "*Bize suflörlük ediniz fakat sahneyi ve rollerin ifâsını bize bırakınız.*" diyerek reformların aynı istikamette devam edeceğini vurgulaması dikkat çekicidir. Bkz. E., Engelhardt, (1882), *a.g.k.*, s. 29. Öte yandan Paris Barış Konferansı sırasında Avrupalı Devletlerin delegelerinin Âli Paşa'ya "*Siz mahkemelerinizi emniyetli hale getirdiğiniz gibi biz de ecnebi tercümanların mahkeme işlerine müdahale etmesini engelleriz.*" kabilinden sarfettikleri sözler ve yanı sıra yine Fuad Paşa

Öte yandan, bütün tebaayı kucaklayacak eşitlikçi ve adil reformları desteklemekle birlikte bunları yaparken de devletin ve onun sosyo-kültürel yapısının ana unsuru olan İslam dini ve onun etrafında şekillenen Şer'i Hukuk anlayışını tamamen terk etmek yerine, o güne kadar ihmal edilmiş noksanlarını tamamlayarak hemen hemen her konuda ve herkesin müracaat edebileceği bir Kanûn mecmuası hazırlama noktasında da fikir yürütenler olmaktaydı.⁵⁴⁹

Bu süreçte, Âli Paşa'nın 1867'de Girit'te iken⁵⁵⁰ Sultan Abdülaziz'e yazdığı mektup, İslam Hukukuna dayalı milli bir kanûnnâmenin hazırlanması yönünde tarafgir olanları harekete geçirdi. Bu arada da Âli Paşa, Said Paşa'ya Fransız Medeni Kanûnu olan "Code de Civil" in tercümesi görevini çoktan vermişti.⁵⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa'nın ısrarlı davranması ardından da Fuad Paşa'nın da desteğini alarak, Âli Paşa'yı Fransız Medeni Kanûnundan vazgeçilerek, yerli ve milli bir kanûn hazırlanması hususunda ikna etti.⁵⁵² Böylece Ahmed Cevdet Paşa nezaretinde Divân-ı Ahkâm-ı Adliye bir kez daha geleneklere uygun bir kanûn hazırlamak için Mecelle Cemiyeti adında bir teşkilat oluşturarak, kanûn teklifi için hazırlıklarına başladı.⁵⁵³

ile delegeler arasındaki diyaloglarda "*Kanûnlarınız ne ise meydana koyunuz, biz de görelim ve tebaamıza bildirelim.*" şeklindeki beyanatlarda Batı etkisinin hissedilir derecede artmasında başlıca etken olmuştur. Hatta Âli Paşa nezdinde Fransız Medeni Kanûnun doğrudan kabul edilmesi noktasında tartışmaların başlamasına da sebebiyet vermiştir. Bkz. S., Örsten Esirgen, (2011), Osmanlı devletinde medeni kanûn tartışmaları: Mecelle mi, Fransız medeni kanûnu mu?, *OTAM*, S. 29, ss. 31-48, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., s. 37.

⁵⁴⁹S., Örsten Esirgen, (2011), a.g.k., s. 37; E.Z., Karal, (2003), *Osmanlı tarihi*, c. 7, Ankara: TTK Yay., s. 171; G., Bozkurt, (2020), a.g.k., s. 159.

⁵⁵⁰Âli Paşa'nın 1867'de isyanın patlak verdiği Girit'e gitme sebebi Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye adlı eserde şu şekilde ifade olunmaktadır. "*Ali Paşa, idâre-i cedîdenin vaz' ve te'sîsine nezâret etmek ve devletler tarafından teftîş-i müsterek icrâsının önüne geçebilmek üzere me'mûriyet-i fevkâlâde ile Girit'e azîmet ve beş ay orada ihtiyâr-ı ikâmetle nizâmât-ı cedîdeyi mevki'-i tatbîke vaz' eyledi.*" Bkz. A.F., Türkgeldi, (1928), *Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye*, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi Yay., s. 49.

⁵⁵¹Engelhardt'ın iddiasına göre, Tanzimat Fermanının ilanından hemen sonra da Fransız bir edebiyatçıdan Medeni Kanûn taslağı hazırlaması istenmiş ancak bu girişim Mustafa Reşid Paşa'nın görevden alınmasından sonra kesintiye uğramıştır. Bkz. E., Engelhardt, (1882), a.g.k., s. 41.

⁵⁵²Ahmed Cevdet Paşa'nın ilk çabaları, 1850 Ticaret Kanûnunun ilanından sonra, söz konusu kanûnun eksiklerini gidermek için yeniden Fransız Medeni Kanûnunu getirme girişimleri sırasında ortaya çıkmıştır. Meclis-i Âli Tanzimat tarafından Molla Rüşdü başkanlığında bir ilim cemiyeti oluşturulur ve bu cemiyet Ahmed Cevdet Paşa'nın da desteğiyle, 1855 yılında Kitabü'l-Büyû adıyla ilk kanûn teklifini hazırlar fakat Paşa'ya göre cemiyet üyelerinin seçiminden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı süreç başarısızlığa uğrar. Bkz. M.A., Aydın, (2003), *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, *TDVİA*, c.28, ss. 231-235, Ankara: TDV Yayınları, s. 232.

⁵⁵³Ahmed Cevdet Paşa bu süreci kendi ifadeleriyle şu şekilde aktarmaktadır. "*Otuz yedinci tezkirede beyan olduğu üzere Haleb'den Divân-ı Ahkâm-ı Adliye riyasetiyle Dersaadet'e gelip bir taraftan teşkilat-ı adliye ile meşgul olduğumuz halde bir taraftan dahi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye namıyla muamelat-ı fikhiyeyi hâvi bir kitap te'lif etmek üzere Divân-ı Ahkâm-ı Adliye dairesinde taht-ı riyasetimizde olarak teşkil olunan cemiyet-i ilmiyede müzakerat ve mübâhasât ile meşgul idik.*" Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, (1986), *Tezâkir*, c. 21-39, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK Basımevi, s. 239; S., Baysal, (2017), *Osmanlı ricâlinin*

Cemiyet ilk olarak 100 maddelik bir Mukaddime ve Kitâbü'l-Büyû adlı ilk kitabı hazırlayarak incelenmesi için Şeyhülislam başta olmak üzere bir takım hukukçulara gönderdi.⁵⁵⁴ Yapılan değerlendirmeler ve düzeltmeler sonunda H.8 Zilhicce 1285/M.22 Mart 1869 tarihinde Sadaret makamına bir mazbatayla sunuldu ve Sadaret makamı tarafından da padişahın onayı alındıktan sonra H.8 Muharrem 1286/20 Nisan 1869 tarihinde yürürlüğe girdi.⁵⁵⁵ Kitâbü'l-Büyû'nun takdim olunan mazbata suretinde⁵⁵⁶, ilk başta iki makale şeklinde, fıkıh ilminin tarifi ve bu kanûnu hazırlayan fıkıh âlimlerinde olması gereken özelliklerden “İlm-i Fıkıhın Tarif ve Taksimi Hakkındadır ve Kavâid-i Fıkhiye Beyanındadır” başlıkları altında bahsolunmaktadır.⁵⁵⁷ Bununla birlikte bir mukaddime 7 Bâb ve bu bâblar altında 32 fasıl sıralanmaktadır.⁵⁵⁸ Mecelle Cemiyeti 1876 yılına kadar 15 kitap daha hazırlamış, bu tarihten 1889 tarihine kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir. Mecelle bu tarihten sonra 1926 yılında İsviçre Medeni Kanûnun iktibasına kadar Türkiye’de, 1928 yılına kadar Arnavutluk’ta, 1932 yılına kadar Lübnan’da, 1949 yılına kadar Suriye’de ve 1953 yılına kadar Irak’ta uygulanmaya devam etmiştir.⁵⁵⁹ Filistin’de Osmanlı idaresinden ayrıldıktan sonra, İngiliz sömürgesinde kaldığı 1948 yılına kadar da uygulanmış, hatta İsrail Devleti kurulduktan sonra da bu devletten tarafından yerini alacak hükümler hazırlanıncaya kadar yürürlükte bırakılmış, Ürdün’de de 1977 yılına kadar uygulanmıştır.⁵⁶⁰

biyografileri hakkında önemli bir kaynak: malûmat mecmuası ve analitik değerlendirmesi, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 37.

⁵⁵⁴Cemiyet, bu eserde Mecelle’nin hazırlanış sebebini şu şekilde izah etmektedir. Buna göre “*Devlet-i aliyyenin ticaret mahkemelerinde dahi Kanûnnâme-i Humâyûnu düsturü’l-amel oub davanın ticarete taalluk etmeyen hususât-ı müteferriâsında azim-i müşkilat çekilmetedir. Şöyle ki Avrupa kanûnlarına müracaat olunsa çünkü bunlar ba-irâde-i seniye mevzu-ı kavânîn olmadığından mehâkim-i Devlet-i aliyyede medâr-ı hükm olamaz:*” Mecelle Cemiyeti, (1300), *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 3-4.

⁵⁵⁵S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 461.

⁵⁵⁶Düstur, (1869), c. 1, s. 22-29.

⁵⁵⁷Mecelle Cemiyeti, (1300), *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, s. 20-39.

⁵⁵⁸Düstur, (1869), c. 1, s. 20-21.

⁵⁵⁹A., Demir, (2011), *Mecelle ve külli kaideler*, İstanbul: Işık Akademi Yay., s. 230.

⁵⁶⁰M.A., Aydın, (2003), *a.g.k.*, s. 231.

Mecelle, Ali Haydar Efendi⁵⁶¹ başta olmak üzere birçok kişi tarafından şerh olunmuş ayrıca, Fransızca, İngilizce, Boşnakça, Rumca, Arapça, Bulgarca, Urduca, Malayca gibi birçok dilde tercümesi yapılmıştır.⁵⁶²

Mecelle'nin kaleme alındığı döneme nazaran sade ve basit bir üslubu olduğu iddia olunmaktadır. Kanûnlarda yer alan kuralların örnekleriyle açıklanması, kanûnnâme nizamına uygun değilse de o devirdeki Nizamiye Mahkeme üyelerinin hukuk alanındaki bilgi birikimleri dikkate alındığında bu uygulamanın o günün koşulları için normal karşılanabileceği kanısına ulaşılabilir. Ayrıca her bölümün girişinde yine o bölümle ilgili tanımlamalara yer verilmiştir.⁵⁶³

Tablo 5. *H.1286/M.1869 Tarihinde Mecellenin İlk Kitabını Hazırlayan Heyet*

Görevi	İsmi
Nazır-ı Divân-ı Ahkâm-ı Adliye	Ahmed Cevdet
Müfettiş-i Evkâf-ı Humâyûn	Seyyid Halil
An Âzâ-yı Şûrâ-yı Devlet	Seyfeddin
An Âzâ-yı Şûrâ-yı Devlet	Mehmed Emin
An Âzâ-yı Divân-ı Ahkâm-ı Adliye	Seyyid Ahmed Hilmi
An Âzâ-yı Divân-ı Ahkâm-ı Adliye	Seyyid Ahmed Hulusi
An Âzâ-yı Cemiyet	İbni Abidinze Alaeddin

Mecelle'nin kuşkusuz mimarı Ahmed Cevdet paşa'dır. Nitekim Cemiyetin hazırladığı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye kitabının girişindeki şu ifade bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁶⁴

“İş bu Mecelle-i Adliye Nâzırı ve Mecelle Cemiyet-i Celilesi Reisi Devletlü Ahmed Cevdet Paşa Hazretlerinin tertib ve tensiki ve Ma'ârif Nezâret-i Celilesi ruhsat-ı resmisiyle bu def'a (Matbaa-i Osmaniye'de) tab olunmuştur.”

⁵⁶¹Kendisi gibi hukukçu olan diğer Ali Haydar Efendi ile karıştırılmaması için yaşça da küçük olduğundan Küçük Haydar Efendi diye de bilinen müellif Mecelle'nin şerhi üzerine en çok bilinen hukukçu ve âlimdir. Bkz. M.A., Aydın, (1989), Ali Haydar Efendi Küçük, *TDVİA*, c.2, ss. 396-397, İstanbul: TDV Yayınları; Hocaeminzâde Ali Haydar, (1330), *Dürrerü'l-Hükkâm Şerhü'l-Mecelletü'l-Ahkâm*, c. I-II-III-IV, İstanbul: Tevsii-i Tıbbât Matbaası; H.M., Günay, (2005), Son devir Osmanlı hukukçusu küçük Ali Haydar Efendi (1853-1935): hayatı, ilmi faaliyetleri ve eserleri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, ss. 179-188. Ayrıca, Ali Haydar Efendi'ye ait Mecelle şerhlerinin basılması için Meşihat Makamından Maarif Nezaretine H.17 Safer 1324/R.30 Mart 1322/M.12 Nisan 1906 tarihli gönderilen ruhsatnâme talebine yönelik tezkireler için bkz. BOA, MF. MKT. 925-41.

⁵⁶²M.A., Aydın, (2003), *a.g.k.*, s. 234-235.

⁵⁶³M.A., Aydın, (2003), *a.g.k.*, s. 231.

⁵⁶⁴Mecelle Cemiyeti, (1300), *a.g.k.*, s. I.

Cemiyet toplamda 16 kitap hazırlamış, Ahmed Cevdet Paşa'nın bu esnada üç defa görevden alınarak Bursa, Maraş ve Yanya Valiliklerine gönderilmesinden dolayı⁵⁶⁵ kimi zaman kesintiye uğramış ya da Ahmed Cevdet Paşa olmadan çalışmalarına devam etmiştir. Hatta Kitab-ı Rehin ve Kitab-ı Vediâ'nın yayınlanması Paşa'nın olmadığı zamanlara tesadüf etmiş, kendisi yeniden göreve geldiğinde bu kitabı yeniden düzenlemiştir. 1851 maddeden oluşan Mecelle evlenme, boşanma ve miras konuları hariç birçok alanda Kanûn tedvininde bulunmuş, bu bakımdan eksik yönleri olduğu düşüncesiyle de eleştirilmiştir.⁵⁶⁶

Tablo 6. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1869-1876 Tarihleri Arasındaki Bölümleri*

No	Kitabın Adı	Madde Aralığı	Yürürlük Tarihi(Hicri/Miladi)
1	Kitâbü'l-Büyû	1-403	8 Muharrem 1286/20 Nisan 1869
2	Kitâbü'l-İcâre	404-611	6 Zilkade 1286/7 Şubat 1870
3	Kitâbü'l-Kefâle	612-672	18 Muharrem 1287/20 Nisan 1870
4	Kitâbü'l-Havâle	673-700	25 Safer 1288/16 Mayıs 1871
5	Kitâbü'r-Rehîn	701-761	25 Safer 1288/16 Mayıs 1871
6	Kitâbü'l-Emânet	762-832	24 Zilhicce 1288/5 Mart 1872
7	Kitâbü'l-Hibe	833-880	29 Muharrem 1289/8 Nisan 1872
8	Kitâbü'l-Gasb ve İtlâf	881-940	23 Rebiülahir 1289/30 Haziran 1872
9	Kitâbü'l-Hicr ve İkrâh ve'ş-Şuf'a	941-1044	13 Muharrem 1290/13 Mart 1873
10	Kitâbü'ş-Şirket	1045-1448	16 Cemaziyelahire 1291/31 Temmuz 1874
11	Kitâbü'l-Vekâlet	1449-1530	20 Cemaziyelahire 1291/4 Ağustos 1874
12	Kitâbü's-Sulh ve'l-İbrâ	1531-1571	6 Şevval 1291/16 Kasım 1874
13	Kitâbü'l-İkrâr	1572-1612	8 Cemaziyelevvel 1293/1 Haziran 1876
14	Kitâbü'd-Davâ	1613-1675	8 Cemaziyelevvel 1293/1 Haziran 1876
15	Kitâbü'l-Beyyinat ve't-Tahlif	1676-1783	13 Şaban 1293/3 Eylül 1876
16	Kitâbü'l-Kazâ	1784-1851	26 Şaban 1293/16 Eylül 1876

⁵⁶⁵Ebul'ula Mardin Cevdet Paşa'nın Mecelle'yi hazırlama sürecini, Mecelle Cemiyetinin başına geçişinden Bursa Valiliğine kadar olan birinci dönem, Cemiyetin başına ikinci defa gelişinden Maraş Valiliğine kadar olan dönem, Üçüncü defa gelişinden Yanya Valiliğine kadarki dönem ve son olarak da Yanya'dan dönüşünden Cemiyet'in görevinin sonlandırılmasına kadarki dönem şeklinde dört dönemde ele almaktadır. Bkz. Ebul'ula Mardin, (1947), Medeni hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 13, S. 3, ss. 911-940.

⁵⁶⁶M.A., Aydın, (2003), *a.g.k.*, s. 231.

Cemiyetin faaliyetlerinin sonlandırılmasıyla ilgili olarak H.26 Cemaziyelevvel 1306/R.16 Kanûn-ı Sâni 1304/M.28 Ocak 1889 tarihinde Sultan II. Abdülhamid⁵⁶⁷ tarafından Sadaret'e ve oradan da Adliye Nezaretine gönderilen tezkirede cemiyetin asıl vazifesinin Nizamiye Mahkemelerinde görülen Hukuk Davaları için başvuru kitapları hazırlamak olduğunu ve bu bağlamda son kitabını (Kitab-ı Kaza) 1293/1876 tarihinde çıkardığını ve yine tezkireden anlaşıldığı üzere 1296/1879 tarihinde Ceza Hukukuna dair Kitab-ı Cinâyât adlı bir tedvin hazırlığında iken nezaretlerin ve Meclis-i Vükelâ'nın karşılaştığı güçlüklerde kendisine başvurma noktasında ihtiyaç kalmadığı ayrıca hâl-i hazırda cemiyetin çalışmalarına devam etmesine sebebiyet verecek bir Kanûn dahi olmadığından ilerleyen zamanlarda ihtiyaç duyulursa yeniden toplanabileceği ifadesiyle çalışmalarına son verilmiştir.⁵⁶⁸

Mecelle-i Celile'nin 1880 yılından itibaren, bilhassa Adliye Nezaretinin kurulmasından sonra Bidayet ve Ticaret Mahkemelerinde, Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu ile birlikte uygulandığı daha önce beyan olunmuştu. H.26 Cemaziyelahir 1314/R.20 Teşrin-i Sâni 1312/2 Aralık 1896-H.14 Cemaziyelevvel 1316/R.18 Eylül 1314/30 Eylül 1898 tarihli 55/84 Numaralı Teke Sancağı Bidayet Mahkemesi⁵⁶⁹ ile H.1 Rebiülahir 1326/R.20 Nisan 1324/M.3 Mayıs 1908-H.16 Cemzaiyelevvel 1333/R.19 Mart 1331/1 Nisan 1915 tarihli 9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesi kayıtlarında Mecelle'nin birçok maddesine atıf yapıldığı dikkati çekmektedir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁷Cemiyetin faaliyetlerinin sonlandırılmasında Sultan II. Abdülhamid'e yapılan asılsız bir ihbarın olduğu yönünde iddialar varsa da bu iddianın kaynağı ile ilgili bir malumat olmayıp öte yandan Cevdet Paşa'nın bizzat Sultan'a Cemiyet'in artık çalışamaz halde olduğuyla ilgili malumat verdiği yönünde bilgiler de mevcuttur. Bkz. O., Öztürk, (1973), *Osmanlı hukuk tarihinde mecelle*, İstanbul: İrfan Matbaası, s. 111; A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *a.g.k.*, s. 594; O., Kaşıkçı, (1997), *İslam ve Osmanlı hukukunda mecelle*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., s. 92.

⁵⁶⁸Mecelle Cemiyetinin lağvını ilan eden tezkire sûreti şu şekildedir: “*Cennetmekân Sultan Abdülhamid Han Hazretlerinin uhde-i saltanatında ilm-i fıkıhdan bir kitap yapılması fikri hangi tezkire ile meydana konmuş ise onun bir sûret-i musaddıkasının arz ve takdimi ve Mecelle Cemiyetinin asıl vazife-i memuriyetinin Mehâkim-i Nizamiye’de görülecek Deâvi-i Hukukiye için lüzumu olan kitapları tertip olup Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’nin nüsh-ı matbuasından anlaşıldığına göre en son kitap 93 tarihinde hitam bulmuş ve Kitâb-ı Cinâyât hakkındaki vesâyâ mazbatası da 96 senesinde tanzim olunmuş olduğu gibi nezaretlerce ve Meclis-i Vükelâca mesâil-i fikihiye müteallik bir müşküle tesadüf olundukda bunun tedkiki vazifesinin Cemiyet-i Mecelle’ye aid olacağına dair devletçe bir kanûn ve karar dahi olmadığından ileride ictimâna lüzum-ı hakiki görülür ise sûret-i ictimâi ayrıca düşünölmek üzere cemiyet-i mezkûrenin bu günden itibaren tatil-i ictimâi ve cemiyet-i mezkûreye nezaretlerce ve Meclis-i Vükelâca ne gibi işler havale olunduğunun ve geçende fevkalade olarak akd olunmuş ne esbâba mebni idüğinden dahi arz u işâri şeref-sâdır olan irâde-i seniye-i hazret-i hilâfet-penâhi iktizâ-yı celileden olmağla ol babda...*” Bkz. BOA, Y.EE. 5-57.

⁵⁶⁹BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke).

⁵⁷⁰BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak).

Bunlar arasında en çok atıf yapılan 1816,1817, 1818, 1819 ve 1820. maddeleridir. Mecelle'nin 16. ve son kitabı olan Kitâb-ı Kazâ'da yer alan ve Bâb-ı evvel ve Fasıl-ı Râbi başlığı altında yer alan ve yargılama sürecinin en mühim kısmını teşkil eden müddeinin(davacı) iddiasını ispat edebilmesine yönelik usûl ve esasları belirleyen hükümler şu şekildedir:

“Madde 1816: Tarafeyn li-ecli'l-muhâkeme huzûr-ı hâkime geldiklerinde hâkim evvela müddeiye davasını takrir itdirir ve eğer ve evvelce davası tahriren zabt olunmuş ise kiraat ile mezmûnu kendisine tasdik itdirilir. Ve sâniyen müddei aleyh isticvâb eyler. Şöyle ki müddei senden şu vechile dava ediyor ne dersin diye suâl eder.

Madde 1817: Müddei aleyh ikrâr ider ise hâkim onu ikrarıyla ilzâm eder. Eğer inkâr eder ise hâkim müddeiden beyyine ister.

Madde 1818: Müddei bi'l-beyyine davasını isbât ettiği sûretde hâkim onun üzerin hükm eyler. İsbât edemediği suretde bir yemin hakkı kalmağla talep olur ise hâkim onun talebi üzerine müddei aleyhe(davalı) yemin teklif eyler.”

Madde 1819: “Müddei aleyh yemin ederse yahut müddei yemin verdirmez ise hâkim müddeiyi müddei aleyhe muarazadan men eder.”

Madde 1820: “Müddei aleyh yeminden nükûl ederse hâkim nükûlüyle hükm eder ve nükûlüyle hükm ettikten sonra yemin ederim dese artık iltifât olunmaz.”⁵⁷¹

Buna göre söz konusu maddeler davalıya ispat yükü getirmektedir. Davalı beyyine yani delil sunmak suretiyle mahkemeyi ikna eder ise hâkim de ona göre kararını verir. Bunu birkaç misal ile açıklamak gerekirse H.26 Zilhicce 1315/R.5 Mayıs 1314/M.17 Mayıs 1898 tarih, 19 sıra ve 42 evrak numaralı mahkeme kaydında Teke Bidâyet mahkemesi icrâ memuru Mehmed Rüştü Efendi, Elmalı Kâtib-i Sânisî Ali Remzi Efendi vekil-i müsehhârı Hıralambos Efendi aleyhine açtığı 3 adet lira-yı Osmani tutarındaki alacak davasında haklı görülmüş ve Mecellenin söz konusu maddesine göre alacağının kendisine faiziyle beraber verilmesine karar verilmiştir.⁵⁷²

⁵⁷¹Düstur, (1869), c. 4, s. 120.

⁵⁷²BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr.: 55/84(Antalya-Teke), s. 103-104.

Aynı şekilde Uşak Ticaret Mahkemesinde H.27 Rebiülahir 1330/R.2 Nisan 1328/M.15 Nisan 1912 tarih ve 328/3 esâmi ve 2 müteselsil numaralı dava kaydında Uşak Tüccarından Helvacıade Ömer Efendi Sabah mahallesinden Torlak oğlu Osman'dan alacağı olan 14 adet lira-yı Osmani tutarındaki alacağından dolayı açtığı davada haklı görülmüş ve Mecelle'nin ilgili maddesine göre tahsiline karar verilmiştir.⁵⁷³

Bir başka örnekte Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesinde görülen H.5 Zilkade 1314/R.26 Mart 1313/M.7 Nisan 1897 tarih ve 35 sıra ve 123 evrak numaralı davada Serik Kadriye köyünden Öksüz oğlu Mustafa vekili Emin Efendi aracılığıyla, Megri(Fethiye) Çatallar köyünden Mehmed oğlu Abidin'e 1000 kuruşluk alacak davasında, Abidin'in borca itirazı üzerine vekili Hafız Ahmed Efendi Yemin talebinde bulunmuş, Mustafa'nın yemini kabul etmesi üzerine 1819. Madde uyarınca davanın reddine karar verilmiştir.⁵⁷⁴

Yemin maddesiyle ilgili olarak Uşak Ticaret Mahkemesinde H.2 Ramazan 1332/R.12 Temmuz 1330/M.25 Temmuz 1914 tarih ve 327/61 esâmi ve 10 müteselsil numaralı kayıta Hamzazadeler Şirketi Müdürü Ali Efendi'nin şirketi namına Sabah Mahallesinden Arnavudzâde Mehmed, Yusuf ve Süleyman'a ait şirkete açtığı afyon ve palamut hesabından dolayı 2862,5 kuruşluk alacak davasında müddei vekilinin yemin talebine karşılık müddei aleyh tarafının sükût etmesi sebebiyle 1819 ve devamında yeminden kaçınma hususunu ifade eden 1820⁵⁷⁵ maddeler uyarınca borcun davalılardan tahsili yönünde karar kılınmıştır.⁵⁷⁶

1818 ve 1819. maddeleri ihtiva eden, yine Uşak Ticaret Mahkemesinde H.27 Şaban 1327/R.31 Ağustos 1325/M.13 Eylül 1909 tarih ve 10 esâmi ve 25 müteselsil numaralı, bir başka dava kaydında da Uşak'ta ticaretle meşgul Ermeni Milletinden Hacı Maykolyan ile Agop Asaduryan arasındaki 245 kuruşluk alacak davasından dolayı, borçlu Agop'tan yemin etmesi istenmiş, Agop da yeminden kaçınınca ilgili maddeler uyarınca borcunu ödemesine hükm olunmuştur.⁵⁷⁷

Yukarıda da bahsolunduğu üzere Mecelle'yi diğer kanûn metinlerinden farklı kılan unsurlardan biri de maddelere ilaveten örneklerle de izah olunmuş olmasıydı. Bu

⁵⁷³BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak), s. 89.

⁵⁷⁴BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke), s. 19-20.

⁵⁷⁵Düstur, (1869), c. 4, s. 120.

⁵⁷⁶BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak), s. 89.

⁵⁷⁷BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak), s. 49.

misalin en bariz bir biçimde görüldüğü ve Uşak Ticaret Mahkemesi kayıtlarında da rastlanıldığı üzere, maddelerden biri 226. maddedir.⁵⁷⁸ Buna göre alınan özellikle arsa benzeri şeylerde satılan malın satış öncesinde verilen ölçüsünden eksik çıkması durumunda alıcı isterse iade edebileceği gibi aynen kabul de edebilir; aynı şekilde malın ölçüsünün fazla çıkması durumunda satıcı sonradan fazla ücret talep edemez.

Söz konusu duruma misalen Uşak Ticaret Mahkemesinde H.1 Safer 1328/R.30 Kanûn-ı Sâni 1325/M.12 Şubat 1910 tarih ve 85 esâmi ve 76 müteselsil numaralı dava kaydında İzmir’de ticaretle uğraşan Bayak Fevzi oğlu vekili Beyşehirli Abdullah Ağazade Seyid Ali Efendi aracılığıyla Uşak’ta Sabah mahallesinde yaşayan tüccardan Zühtizade Sadık ve ortağı Hacı Hasan’dan kereste satın aldığını ancak eksik ölçüyle satın aldığından zarara uğradığını beyanla yapılan tedkikte haklı olduğu görülmüş ve Mecelle’nin 226. Maddesine istinaden, malın iadesine ve ödemiş olduğu 19.461 kuruşun kendisine ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁷⁹

Tablo 7. *Teke Sancağı Bidayet Mahkemesinde Görülen Davalar ve Kitâb-ı Büyû’daki Karşılığı*

Dava Konusu	Mecelle Madde No	Kanûnun İzâhı	Sicildeki Yeri Sayfa/Sıra/Evrak No	Tarih Rumi/Miladi
Borcun Tahsili	79	İkrâr	155/99/166	13.10.1314/25.12.1898
Aşar Mukataası Satışı	247	Vadeli Satış	61/120/152	23.07.1313/05.10.1897
Meyvelik Bağ Satışı	343	Ayıplı Malın Satın Alınması	33/61/167	14.11.1313/26.01.1898
Satılan Çiftliğin Geri Alınması	396	Alım-Satım İadesi	49/100/103	14.04.1313/26.06.1897

⁵⁷⁸Kitâb-ı Büyû/Üçüncü Fasıl(Satılan Malın Durumu)Madde 226: “Gerek arsa olsun ve gerek emtiâ ve eşyâ-ı sâire olsun ale’l-umûm mezzûâtın bir mecmû’un mikdârı ve yalnız o mecmû’un bahâsı beyan yahûd zirâ’nın dahi bahâsı tafsil olunarak satıldıkda iki suretde dahi hükmü teb’izinden zarar olan mevzûnâtının hükmü gibidir. Fakat kirbâs(bez) ve çuka(ayakkabı) misillü kat’-i teb’izinde zarar olmayan emtiâ ve eşyâ mekilât hükmündedir. Mesela yüz arşın olmak üzere bin kuruşa satılan bir arsa doksan beş arşın çıkısa müşteri muhabber olup dilerse terk eder ve dilerse o arsayı bin kuruşa alır ve zâid çıkısa müşteri tamamen o arsayı bin kuruşa alır...” Bkz. Düstur, (1869), c. 1, s. 51.

⁵⁷⁹BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak), s. 67-68.

4.1.9. 1880 Tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu

H.Selh-i Şevval 1288/R.30 Kanûn-ı Evvel 1287/10 Ocak 1872⁵⁸⁰ tarihinde çıkarılan Mehâkim-i Nizâmiye Nizamnâmesi ve bu nizamnâmenin 18. maddesinde yer alan “*Hukuk-ı adiyeye davaları hakkında Usûl-ı Mehâkim-i Kanûn-ı Mahsûs-ı Umûmisi vaz’ oluncaya kadar Hukuk-ı adiyeye davalarında C*Kanûnnâmesinin iş bu nizama mugayir olmayan ahkâmı mer’îlû’l-icrâdır.” ifadesinden hareketle söz konusu nizamnâmenin hem Ticaret hem de Nizamiye Mahkemelerinde geçerli olduğu ifade olunmaktaydı.⁵⁸¹

Her ne kadar Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Kanûnnâmesinin bu süre zarfında uygulanacağı belirtiliyorsa da bilhassa Nizamiye Mahkemelerinde yargılama usulünden kaynaklanan anlaşmazlıklardan dolayı davaların ertelendiği görülmekte bu nedenle de ayrıca bir usûl Kanûnun tedvin edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.⁵⁸² Bu münasebetle H.19 Cemaziyelahir 1296/M.10 Haziran 1879 tarihinde ilan olunan⁵⁸³ ve Düstur’da da 2 Receb 1296/21 Haziran 1879 M.tarihinde yayınlanan Kanûnla Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu Muvakkati yürürlüğe girdi⁵⁸⁴ ve bu Kanûn 1881 yılından itibaren muvakkaten değil daimi olarak da uygulanmaya başlandı.⁵⁸⁵

Osmanlı Yargı sisteminde mühim değişikliklerin yaşanmasına neden olan Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu Muvakkati ile davaların iki derecede görülmesi yönünde karar alınmış ve böylece birinci derece için bidâyet, ikinci derece için de istinâf mahkemelerinin teşkili sağlanmıştır. Bidâyet Mahkemeleri ceza, hukuk ve ticaret mahkemeleri şeklinde teşkilatlandırılırken, bidâyetten görülen davaların kazalardan küçük birimlerde nahiye ve köylerde de ihtiyar meclisleri şeklinde vazifelendirilmesi ve bu surette buralarda da sulh dairelerinin oluşturulması amaçlanmıştır.⁵⁸⁶

Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu, 1807 tarihli Fransız Hukuk Yargılama Kanûnu temel alınarak hazırlanmıştır.⁵⁸⁷ Daha önceden yine Fransız Kanûnları esas alınarak hazırlanan Usûl-ı Muhakemât-ı Ticaret Nizamnâmesi ile Fransız Medeni Kanûnunun yargılama esaslarına dair bazı bölümleri de ilave olunarak neşr olunan kanûn,

⁵⁸⁰Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 352-356; S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 513; Takvim-i Vekâyî, (1288), Zilkade Şevval, No: 1450, s. 1-2.

⁵⁸¹S., Bingöl, *a.g.k.*, s. 215-216.

⁵⁸²BOA, ŞD. 2509-33.

⁵⁸³S., Karakoç, (2006), *a.g.k.*, s. 621.

⁵⁸⁴Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 251-317.

⁵⁸⁵M.R., Belgesay, (1940), *Tanzimat ve adliye teşkilatı*, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 9.

⁵⁸⁶S., Bingöl, *a.g.k.*, s. 285-286.

⁵⁸⁷G., Bozkurt, (2020), *a.g.k.*, s. 103.

Mecelle'nin varlığına yönelik eleştirileri giderme noktasında Osmanlı Adli Sisteminin hem İslam hem de Batı Hukunu harmanlayan karma niteliğini ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir.⁵⁸⁸

Mecelle'nin 1 Haziran 1876, 3 Eylül 1876 ve 16 Eylül 1876 tarihlerinde yayınlanan Dava, Beyyinat ve Kaza adlı son üç kitabı Nizamiye ve Ticaret Mahkemelerinde uygulandığından bu kitapların yeni sisteme uyumunu sağlamak için Mecelle Cemiyeti görevlendirilmiş ve cemiyetin çalışmaları neticesinde 301 maddeden oluşan usûl-ı hukuka dair bir Kanûn tasarısı hazırlanmıştır. Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu Muvakkati bu tasarıyı temel alarak hazırlanmış, ancak esasen az evvel bahsolunan 1807 tarihli Fransız Kanûnunun prensipleri üzerine bina olunmuştur. Böylece Şûrâ-yı Devletçe hazırlanan mazbata sûretinde de belirtildiği üzere karma bir niteliğe sahip olmuştur.⁵⁸⁹

Tablo 8. *H.1296/M.1879 Tarihli Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu*

İçerik	Madde No	Düster Sayfa No
Mukaddime	1-2	257
Bâb-ı evvel: Mevâd-ı Umûmiyeye dâir.	3-4	257
Bâb-ı sâni: Vezâif-i dâhiliye beyanındadır.	5-14	257-260
Bâb-ı sâlis: Mübâdi-i dava beyanındadır.	15-34	260-265
Fasl-ı evvel(İstidâlara dâirdir.)	15-22	260-262
Fasl-ı sâni(Tarafeynin sûret-i celbi ve ihzârı beyanındadır.)	23-34	262-265
Bâb-ı râbi: Muhâkemâta dâirdir.	35-119	265-283
Fasl-ı evvel(Mehâkim-i Nizâmiye'de muhâkemâtın aleni olması ve memur-ı zabitanın sûret-i icrâsı beyanındadır.)	35-40	265-266
Fasl-ı sâni(Tarafeynin mahkemeye gelmeleri davanın sûret-i rüyeti beyanındadır.)	41-67	266-274
Fasl-ı sâlis(Esbâb-ı hükm beyanındadır.)	68-71	274-274
(Senedâta dâirdir.)	72-78	274-276
(Beyyinâta dâirdir.)	79-91	276-278
(Tahlife dâirdir.)	92-96	278-278
Fasl-ı râbi(Tedkik-i hatt u hâtim beyanındadır.)	97-105	278-280
Fasl-ı hâmis(Zarar ve ziyan davalarına dâirdir.)	106-112	280-281
Fasl-ı sâdis(Müdâfâat-ı ibtidâiye beyanındadır.)	113-115	281-282
Fasl-ı sâbi(Muhâkemâta müteallik mevâdd-ı şetta)	116-119	282-283

⁵⁸⁸A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *a.g.k.*, s. 420; G., Bozkurt, (2020), *a.g.k.*, s. 104.

⁵⁸⁹Ahmed Ziya, (1322), *Usûl-ı muhakemât-ı hukukiye kanûnu muvakkati şerhi*, c. I, İstanbul: Karabet Matbaası, s. 10-18; Düster, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 251-257.

(Tablo 8'in Devamı)

Bâb-ı hâmis: Ahkâm-ı ibtidâiye hakkındadır. Fasl-ı evvel(Hüküm-ü vicâhi hakkındadır.) Fasl-ı sâni(Hüküm-ü gıyâbi hakkındadır.)	120-150 120-138 139-150	283-288 283-286 286-288
Bâb-ı sâdis: Ba'de'l-hüküm vâki olan iddiâ ve itirâzların akşamı ve sûret-i rüyeti Fasl-ı evvel(Hüküm-i gıyâbi üzerine def'-i dava yani itirâz-ı ale'l- hüküm beyanındadır.) Fasl-ı sâni(Tarafeynin mahkemeye gelmeleri davanın sûret-i rüyeti beyanındadır.) Fasl-ı sâlis(Esbâb-ı hüküm beyanındadır.) Fasl-ı râbi(Tedkik-i hatt u hâtim beyanındadır.)	151-216 151-160 161-170 171-200 201-216	288-301 288-290 290-292 292-297 297-301
Bâb-ı sâbi: Temyize dâirdir.	217-254	308-311
Bâb-ı sâmî: İştikâ-ı ale'l- hüküm beyanındadır	255-270	308-311
Bâb-ı tâsi: Hâciz hakkındadır.	271-296	311-317

Yukarıdaki tabloda tafsilatı verilen 9 Bâb ve 296 maddeden oluşan Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu, şekil ve muhteva yönünden Mecelle'ye göre farklılıklar arz etmektedir. Evvela Mecelle'de yer alan Kanûn maddelerinin izahını sağlayan misal mahiyetinde hikâye anlatımlar bu Kanûnda yer almamaktadır. Öte yandan yine Mecelle'de ayrıntılı olarak değinilmeyen gıyâbi ve vicâhi yargılama esasları daha da genişletilerek yer almaktadır.⁵⁹⁰

Daha önce de beyan olunduğu üzere Usûl Kanûnu, Hukuk ve Ticaret Mahkemelerinde Mecelle ile birlikte uygulanmıştır ve yine daha önce ifade olunduğu gibi çalışmada istifade edilen Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesi ile Uşak Ticaret Mahkemesi kararlarında da bu durum açıkça görülmektedir.

Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesi kayıtlarına bakıldığında atıf yapılan bölümler, 4, 4, 6 ve 9. Bâb'ların ön plan çıktığı görülmektedir. 4. Bâb'da Muhâkemât esaslarını ihtiva eden 48, 58, 68 ve 69. maddelere atıfta bulunulmuş iken; vicâhi ve gıyâbi yargılama esaslarının yer aldığı 5. Bâb'da, 129, 130, 138, 139, 142, 143, 144, 145. maddeler ile 158, 159, 190, 196. maddelerin yer aldığı ve itiraz, tarafların mahkemeye gelmemesi, hükmün

⁵⁹⁰ A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *a.g.k.*, s. 421-422; Ahmed Ziya, (1322), *Usûl-ı muhakemât-ı hukukiye kanûnu muvakkati şerhi*, c. II, İstanbul: Karabet Matbaası, s. 493-583.

sebepleri gibi hususları içeren 6. Bâb ile son olarak Haciz konusunu kapsayan 9. Bâb’da da 271, 272, 273, 274, 276, 290 ve 294. maddelere değinilerek davalar görülmüştür.

Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesi kayıtlarında en çok atıf yapılan maddelerin 142, 143, 144 ve 145. Maddeler olduğu dikkati çekmektedir. Yargılamanın ve hükmün ilanının gıyâben olduğu mu maddeler şu şekildedir:

Madde 142: Mahkemeye gelmekden temerrüd ve imtinâ etmiş olan taraf müddei olduğu halde müddei aleyh kendi aleyhinde olan iddiaya cevap vermeye mecbur olmaksızın hakk-ı muhakemenin muvakkaten sükûta dâir bir karar-ı gıyâbi talep ve tahsil edebilir.

Buna göre davalı mahkemeye gelmediği takdirde davacı kendisimne isnat edilen suçlamaya cevap vermeksizin ve de kendisi de bulunmaksızın vekili aracılığı ile mahkemenin geçici olarak sona ermesini talep edebilir. Nitekim R.2 Nisan 1313/M.14 Nisan 1897 tarih ve 20 evrak ve 27 sıra numaralı kayıta Antalya’nın Şeyh Sinan Mahallesinden İbrahim Ağazâde Şevket ve Hüseyin Efendiler, Antalya Ziraat Bankası şubesi me’-mûru Zekâi Efendi aleyhine açtıkları davaya gelmediklerinden, müddei aleyh vekili Mustafa Efendi tarafından yapılan müracaat üzerine davanın geçici olarak sonlandırılmasına oy birliği ile karar verilmiştir.⁵⁹¹

Madde 143: Hakk-ı muhakemenin muvakkaten sükûtu müddei tarafından verilen istidanın iptaliyle beraber vuku bulan kâfe-i mesârifin ve müddei aleyh tarafından bu yüzden dolayı vukuu ispat olunabilecek zarar ve ziyânın tazmininden ibâret olup yoksa hakk-ı dava o mahkemeyi iskât edemez.

Misalen R.12 Mart 1314/M.24 Nisan 1898 tarih ve 226 evrak ve 26 sıra numaralı kayıda istrinaden Kıbrıslı Papa Yanni oğlu Nikola ile Değrimenci Şakir Usta arasındaki değirmen anlaşmazlığından kaynaklı davada davalı Nikola mahkemeye gelmediğinden, davanın geçici olarak sonlanmasına karar verildikten başka devamındaki 143. Maddeye göre de mahkeme masrafları ve davalı Şakir Usta’nın zarar ve ziyanının tazminin⁵⁹² davacı Nikola’dan tahsiline karar verilmiştir.⁵⁹³

Madde 144: Mahkemeye gelmekden temerrüd ve imtinâ eden taraf müddei aleyh olduğu halde kendisine üç gün müddetle ikinci ve yine

⁵⁹¹BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke), s. 11-12.

⁵⁹²Ahmed Reşid, (1316), a.g.k., s. 161.

⁵⁹³BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke), s. 105-106.

gelmediği takdirde üçüncü defa bir varaka-i davetiye irsâl olunarak iş bu davetiye varakasında tayin olunan günde dahi gelmez ve vekil göndermez ise müddeinin talebiyle mahkeme ona bir vekil tayin ve müddeinin dava ve beyyinesini istimâ edeceği tahrir ve ihzâr olunur. Şu kadar ki müddei aleyh mahkemenin bulunduğu şehir ve kasabada değilse de müddet-i mezbûre kaidesine tevfikân temdid edilir.

Bu maddede davalı tarafın mahkemeye gelmediği durumlarda yapılacak işlemlerden bahs olunmaktadır. Buna göre davalının mahkemeye çağrılması için üç defa çağrı yapıldığı söz konusu çağrıdan önce üç günlük bekleme süresi olduğu, yine de gelmez ya da vekilini göndermez ise kendisine vekil tayin edilmek suretiyle davasının görüldüğü öte yandan davalı mahkemeye uzak bir mesafede yaşamakta ise geliş süresinin de bekleme süresine ilave olunabileceği belirtilmektedir.⁵⁹⁴

Madde 145: Yüz kırk dördüncü maddede bayan olunan üçüncü varaka-i davetiye tebliğ olunup da müddei aleyh gelmediği ve vekil göndermediği ve müddei dahi hükm-i gıyâbi verilmesini talep ettiği takdirde artık mahkeme müddei aleyhin hukukunu muhafaza edebilecek bir kimseyi vekil-i müsehhâr nasb edip muvacehesinden müddeinin davasını usulü vechile rüyet ü fasl eder ve ilâmını tanzim ve itâ eyler ve o halde mahkûm-ı aleyhin yalnız def'-i davaya hakkı olur.

Mezkûr maddeden de anlaşılacağı üzere bu maddeyi önceki 144. madde ile birlikte değerlendirmek icap etmektedir. Zira yapılan bütün çağrılara icabet etmeyen davalı kendisine mahkemece tayin olunan vekili aracılığı ile yargılanmış ve isnad edilen yükümlülükleri kabul etmiş olur.⁵⁹⁵ Kendisinin yalnızca neticeye itirazın mahkemeye gelememe sürecini makul gerekçelerle ortaya koyabildiği yahut iâde-i mahkemeyi gerektirecek esaslardan bir tanesini iddia edebildiği takdirde, ödemesi gereken borçtan sakınarak def'i dava hakkına sahip olabilmektedir.⁵⁹⁶

Davalı tarafın mahkemeye gelmemeleri ile ilgili olarak çokça dava örneğine rastlamak mümkündür. Misalen Uşak Ticaret Mahkemesine yansıyan, R.29 Kanûn-ı evvel 1324/M.11 Ocak 1909 tarih ve 72 müteselsil ve 95 esâmi sıra numaralı dava

⁵⁹⁴Tevfik Tarık, (1325-1327), *Usûl-ı muhakemât-ı hukukiye*, İstanbul: Saçakçıyan Matbaası, s. 135.

⁵⁹⁵Tevfik Tarık, (1325-1327), *a.g.k.*, s. 136.

⁵⁹⁶F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 39.

kaydında Uşak tüccarından Mısırlızâde Hacı Halil Efendi vekili aracılığı ile elindeki deftere de istinaden, yine Uşak'ta Susuzvıran köyünde yaşayan Emir oğlu Ali'den 495 kuruşluk alacağı olduğu iddiasıyla mahkemeye müracaat etmiş, davalı Emir oğlu Ali mahkemeye icabet etmediğinden ve mazeretinden mahkemeyi haberdar etmemesinden dolayı 145. Maddeye göre, tarafına atatan vekili aracılığıyla yargılanmış 495 kuruş, mahkeme masrafı ve ilaveten kendisine tayin olunan vekilin ücreti olan 25 kuruşu da ödemesi itiraz hakkı da olmak kaydıyla, oy birliği ile kararlaştırılmıştır.⁵⁹⁷

Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnu'nun madded-i mahsusa adıyla bir de ilave maddesi mevcuttur. Buna göre:

“Ticaret Usûl Muhâkemesinin yüz yirmi üçüncü ve yüz yirmi dördüncü maddeleri fesh ve ilga olunmuş olduğu gibi nizâmnâme-i mezkûrun işbu kanûnnâmeye münâkız olan sâir ahkâmı mefsûhdur.”

Buna göre söz konusu nizâmnâmenin 10. Faslında “İâde-i muhâkeme şerâiti beyanındadır.” başlığı altında yer alan maddeler⁵⁹⁸ fesh olunmuş ayrıca yine nizâmnâmede yer alan ve Usûl Kanûnu ile uygun düşmeyen, çelişen maddeler de fesh olunmuştur.

4.1.10. Ticaret Mahkemelerinde Alınan Harçlara Dâir Ta'rife

H.29 Zilkade1287/M.20 Şubat 1871 tarihinde Dâhiliye Nezâreti tarafından hazırlanan müzekkire sûretinde Ticaret Mahkemelerinde Osmanlı Tebaasından alınan %2 oranındaki mahkeme harcının Osmanlı Tebaası olmayan yabancılarda olduğu gibi, eşitliği sağlamak adına, %1'e indirilmesi ve mübaşiriye hizmeti için verilen harçların da %2 olarak belirlenmesi hususunda kanûn teklifinde bulunulmuş, Ticaret Nezareti tarafından yapılan mütalaalar neticesinde, ülke genelinde sayıları 110'u bulan Ticaret Mahkemelerinin yıllık harcama ve giderlerinin 2.637.500 kuruş⁵⁹⁹ olduğu ve bunun da yalnızca 97.000 kuruşunun Hazine tarafından karşılanabildiği, indirim yapılması durumunda Hazine'ye ilave olacak yükün yıllık 800.000 kuruş daha artacağı, dolayısıyla mübaşiriye gibi mahkeme hizmetlerinin aksayabileceği, aza, kâtip ve diğer memurların

⁵⁹⁷BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak), s. 29.

⁵⁹⁸F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), a.g.k, s. 242-243.

⁵⁹⁹Yapılan araştırmalarda 1870-1875 yılları arasında Osmanlı Devletinin yıllık giderine ilişkin olarak 2.5 Milyarlık bir gider hesabı yapıldığı görülmektedir. Bu hesaba göre mahkeme masraflarının devletin bütün giderlerinin yaklaşık 1/1000'ine tekabül ettiği görülmektedir. Bkz. Y., Akkuş, (2013), Osmanlı devlet ve vilayet bütçeleri (1840-1913) nasıl okunmalıdır, ODTÜ Gelişme Dergisi, S. 40, ss. 147-178, s. 158.

maaşlarının ödenemeyeceği, bu nedenle birçok mahkemenin kapanabileceği gerekçesiyle indirim yapmaktan ziyade H.1276/M.1860 tarihinde belirlenen esaslar çerçevesinde, Şer'i Mahkeme harçlarında olduğu gibi bu oranın hem ilam hem de mübaşiriye harçları için %2.5 olarak belirlenmesi yönünde tavsiye olunmuş ve nihayetinde Ticaret Mahkemelerinde %2 harc-ı ilâm, %1 resm-i tahsil, Nizamiye mahkemelerinde ise %2.5 harc-ı ilâm ve mübaşiriye alınması kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁰ Aşağıda Ticaret Mahkemelerinde alınacak harçların tarifesi yer almaktadır.

“Mehâkim-i Ticaret’de fasl u rüyetle ilâma rabt olunan husûsâtдан müddei ile müddei aleyh Devlet-i aliye tebaasında oldukları halde mahkûmün-bih her kaç kuruş ise %2 hesabıyla harç-ı ilâm alınır.

Müddei tebaa-i devlet-i aliyeden ve müddei aleyh düvel-i ecnebiye tebaasından olub da inde’l-mahkeme müddei haklı çıktığı sûretde meblağ-ı mahkûmün-bih ne mikdâr ise müddeiden %2 ve bilakis müddei davasında haksız çıkar ise ilâmı alacak bulunan müddei aleyh olacağından %1 hesabıyla harç-ı ilâm alınır.

Müddei tebaa-i ecnebiyeden ve müddei aleyh devlet-i aliye tebaasından olub da inde’l-muhâkeme müddei davasında haklı çıktığı halde meblağ-ı mahkûmün-bihden %1 ve bilakis müddei aleyh haklı çıkar ise ilâmı alacak bulunan müddei aleyhden %2 hesabıyla harç-ı ilâm alınır.

Fasl u rüyeti mahkemenin vazifesi haricinde olmak mülâsebesiyle icap eden mahale havalesi gösterilen mezâbıt üzerine yazılacak ilâmât kâğıtları için maktû’ sûretiyle 10’ar kuruş ve bu misillü ilâmlar için 50 kuruş dahi harc-ı ilâm alınır.

Yazılan ilâmâtta meblağ-ı mahkûmün-bihin %2 hesabıyla harcı 50 kuruşdan aşağı tutacağı anlaşıldığında tebaadan bulunanlara verilegelen ilâmât için en aşağı harç 50 kuruş olduğundan artık meblağ-ı mahkûmün-bihe bakılmayarak 50 kuruş ve eğer ki ilâmı alacak olan ecnebi ise %1 hesabıyla her kaç kuruş tutar ise o mikdar harç alınır.

⁶⁰⁰S., Karakoç, a.g.k., s. 501.; BOA, İ. MMS. 41-1662.

Vuku bulan müstedâiyât üzerine verilegelen ilâmât kaydı için ale'l-umûm 50'şer ve damgalı kâğıt bahâ olarak başkaca da 10'ar kuruş alınır.

Yemin tezkireleriyle mümeyyizlere yazılmakda olan tezâkir için 20'şer kuruş harç ahz edilir.

İlâm yazılmağa mahsûs olan damgalı kâğıt için varaka-i nisbiye hesabıyla ilâm alacak olan taraftan esmânı kaç kuruş ise alınır.

Müddei ve müddei aleyhe gönderilmekte olan davet pusulalarının beheri için 100'er para alınır.

İflas maddeleri için verilen ilâmattan meblağ-ı mahkûmün-bih her kaç kuruş ise %5 hesabıyla harç-ı ilâm alınır."⁶⁰¹

Söz konusu tarifeye ilave olarak H.28 Şaban 1290/M.19 Kasım 1873 tarihinde Resmi Damga Nizâmnâmesi hazırlanmış ve buna göre bundan böyle bütün resmi evraklara damga pulu yapıştırma zorunluluğu getirilmiştir.⁶⁰²

4.1.11. Adliye Nezaretine Bağlı Nizamiye Mahekemelerinden Alınan Harçlara Dâir Ta'rife

Adliye Nezaretinin kurulmasından sonra bütün mahkemeleri kapsayacak şekilde H.3 Cemaziyelahir 1296/M.25 Mayıs 1879 tarihinde Mehâkim-i Nizamiye Harç Tarifesi Kanûnu⁶⁰³ çıkarılmıştır. 22 Fasıl 1 Sonuç Bölümü ve toplamda 122 maddeden oluşmaktadır. Kanûnda sonradan bir takım düzenlemeler ve değişiklikler yapılmıştır.

Evvela, H. 23 Receb 1296/M.13 Temmuz 1879 tarihli düzenlemeyle, mahkemelerce alınan harçlar kimi zaman şahısların ödeme gücü aştığından, bu şahıslara kolaylık sağlamak ve zaten ecnebilerle olan eşitsizliği de bir bakıma gidermek adına, belirlenen harcı ve rûsûmu ödemeye gücü olmayan şahıslar, bu durumu beyanlarına mukabil bir de memursa görev yaptığı dairenin amiri, değilse yaşadığı yerden muteber üç kişinin tanıklığı ile söz konusu harç ve rûsûmâtтан muaf tutulabileceklerdir.⁶⁰⁴

H. 23 Şevval 1296/M.10 Ekim 1879 tarihinde de bir takım değişiklikler yapılmış, buna göre daha önce Osmanlı Tebaası olmayan ecnebilerden alınan harç bedelinin,

⁶⁰¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 829-830.

⁶⁰²S., Karakoç, a.g.k., s. 538; Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, s. 302-310.

⁶⁰³Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 319-335.

⁶⁰⁴S., Bingöl, (2004), a.g.k., s. 282.

%1'den Osmanlı Tabaasına uygulanan tarifede olduğu gibi %2'ye çıkarılması kararlaştırılmış fakat yabancı devlet elçiliklerinden gelen itirazlar üzerine özellikle Dersaadet Birinci Ticaret Mahkemesi Riyasetinde yapılan müzakereler neticesinde, söz konusu oranın korunmasının yanında ecnebilere ayrıca bir takım muafiyetlerin sağlanması yönünde de fikir bilriğine varılmıştır.⁶⁰⁵

Usûl-ı Muhakemât-ı Hukukiye Kanûnunun 18. Maddesinde de Bidâyet Mahkemelerinde ilâmlardan alınacak harçlar şu şekilde tarif olunmuştur.⁶⁰⁶

Tablo 9. *H.1296/M.1879 Tarihli Adliye Nezaretine Merbût Nizamiye Mahkemelerinden Alınacak Harç Tarifesi*

İlâmda Belirtilen Asgari Tutar	İlâmda Belirtilen Azami Tutar	Harç Bedeli
1(Kuruş)	500(Kuruş)	10(Kuruş)
500(Kuruş)	1000(Kuruş)	20(Kuruş)
1000(Kuruş)	2000(Kuruş)	40(Kuruş)
2000(Kuruş)	3000(Kuruş)	60(Kuruş)
3000(Kuruş)	5000(Kuruş)	100(Kuruş)

⁶⁰⁵Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 335.

⁶⁰⁶Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 331.

5. YARGI REFORMU SONRASI TİCARİ DAVALAR VE GÖRÜLDÜKLERİ MAHKEMELER

5.1. Adliye Nezaretinin Kuruluşuna Kadar Olan Süreç(1840-1879)

Adliye Nezaretinin kuruluşuna kadar geçen süreçte Müslüman ahali için Şer'i mahkemeler ve Divân dışındave esnaf ve tüccarın başlarındaki kethüda ve muhtarlar nezaretinde katılabilecekleri duruşmalar bir kenara konacak olura, ilk defa yeni düzen icabına göre düzenlenmiş mahkemelerin ortaya çıktığı ve bunlardan ilkinin 1840 Ceza Kanûnunu uygulamakla mükellef Muhassıllık Meclislerinin olduğu görülmektedir.⁶⁰⁷

Her ne kadar usûl ve muamelat bakımından yeni düzenin icabına göre olmasa da kendi adet ve nizamları uyarınca Beratlı sıfatıyla Müslüman Hayriye tüccarlarının, Beylikçi huzurunda, Gümrük Emanetinde yahut Liman İdaresinde içlerinde yabancı tüccarlardan azaların da bulunduğu mahkemelerde yargılanmaya başladıkları 19. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan yeni durumlardandır.

Bütün bunların neticesinde Tanzimat Fermanının ilanı öncesinde II. Mahmud dönemi idari reformlarının gereği olarak 1838 yılında kurulan Ticaret Nezareti söz konusu ticari davaların görüldüğü ve bu nezarete bağlı Ticarethâne-i Amire adı verilen mekânlar da Ticaret Meclisi yahut Ticaret Mahkemeleri sıfatıyla görev yapacak ve bu süreçte ortaya çıkacak nizamnâme ve kanûnlarla Adliye Nezaretine bağlanacağı güne kadar çeşitli aşamalardan geçerek nihai şeklini alacaktır.⁶⁰⁸

5.1.1. İlk Yargı Mercileri

5.1.1.1. Muhassıllık Meclisleri

Ne zaman uygulamaya konduğu tam olarak bilinmeyen ve II. Mahmut tarafından devre dışı bırakıldıktan sonra da kısmi olarak varlığını devam ettiren ve özellikle 18. yüzyıl boyunca yaygınlaşarak bütün iktisadi faaliyetlerin kapsamına giren birimlerden gümrük, damga, öşür, bac, ihtisab gibi çeşitleriyle birlikte alınan vergilerin bir nevi ihale yahut açık arttırma usulü ile peşin olarak satın alınması şeklinde gelişme gösteren İltizam Sistemi⁶⁰⁹ Tanzimat Fermanının ilanı sonrasında yerini emanet usulü ile vergi toplama

⁶⁰⁷A., Efe, (2002), *Muhassıllık teşkilatı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), s. 72-79.

⁶⁰⁸A., Akyıldız, (1993), *a.g.k.*, s. 128; ; M.R., Belgesay, (1999), Tanzimat ve adliye teşkilatı, *Tanzimat I*, ss. 211-20 İstanbul: MEB Yay., s. 214.

⁶⁰⁹M, Genç, (2000), İltizam, *TDVİA*, c.22, ss. 154-158, İstanbul: TDV Yayınları, s. 157.

yöntemlerinin uygulamalarından olan “Muhassıllık Meclislerine bırakmıştır. Fermanda yer alan ve sonrasında yine bu fermana göre ilan olunan Ceza Kanûnnâmesinde de vurgulan “ *Ahâli-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-yi münâsib ta’yîn olunarak kimseden ziyâde şey alınmaması...*” noktasında vergi tahsilatının en mühim unsurlarından insan(nüfus) ve emvâl-ü emlâk(mal-mülk) tespiti için Muhassıllık meclislerinin kurulması kararlaştırılmıştır.⁶¹⁰

Esasen vergi tahsili maksadıyla kurulan Muhassıllık Meclislerini adli yönden mühim hale getiren husus, şer’i mahkemeler dışında ilk defa bir kurumun yargılama yetkisine haiz olmasıdır.⁶¹¹ Dönemin Şeyhülislamlarından Arif Hikmet Efendi’nin Anadolu ve Rumeli’de yaptığı teftişlere istinaden Meclis-i Vâlâ ile yaptığı görüşmeler ve bu kurumu yönelttiği sorulara verilen cevaplardan anlaşıldığı üzere Muhassıllık Meclisleri aynı zamanda mahkeme görevi de görmektedir. Bu durumu izah eden Meclis-i Vâlâ kararında bu husus şöyle ifade olunmaktadır: “...*umur-ı cesime ve mühimme-i saltanat-ı seniye ve sair mevâd-ı mütenebbahada ittifâk-ı ârâ keyfiyet-i hasenesi elzem olmağla ol makûle mevâdın mahkeme ve müzâkere ve fasl-ı rüyeti ancak meclislere mahsûs olması muharrer ve mestur olduğundan...*” bu ifadede mahkemenin bir heyetten oluşması ve bu heyetin kararlarını oy çokluğuyla alması dikkati çeken en mühim hususlardandır ki zira bu madde de Tanzimat’ın getirdiği yeniliklerin fiili yansımalarından olup, o güne değin tek dereceli ve tek hâkimli icra olunan şer’i mahkemelerden farklı olarak heyet ve heyetin oy çokluğu ile karar verdiği bir mahkeme modelinin muamelatı söz konusu edilmektedir.⁶¹²

Öte yandan bahsolunan heyette bulunan azalar içinde gayrimüslim tebaayı temsilen metropolit ve kocabaşların da yer alıyor olması yenilikler silsilesinin bir diğer basamağıdır. Buna göre Meclis-i Vâlâ tarafından Muhassıl-ı emvâllere gönderilen talimatnâmenin⁶¹³ ikinci bendinde taşra meclislerinde, “...*reâyâ olan mahal bulunur ise reâyâdan bir kocabaşı beraber olduğu halde mesâlih-i vakıa anlar marifetiyle*

⁶¹⁰R., Kaynar, (2010), *a.g.k.*, s. 235.

⁶¹¹A., Efe, (2002), *a.g.k.*, s. 77.

⁶¹²S., Bingöl, (2004), *a.g.k.*, s. 57; A., Efe, (2002), *a.g.k.*, s. 99.

⁶¹³ Elbette talimatnâmeğe aykırı fiil ve davranışlar da sıklıkla görülmektedir. Zira insanların uzun yıllar boyunca süre gelmiş alışkanlıklarını bir anda değiştirmeleri kolay değildir. Nitekim Rum Patriği tarafından Meclis-i Vâlâ’ya sunulan takirde metropolit ve kocabaşların sözlerinin meclislerde dinlenilmediği, şahitliklerinin kabul edilmek istenilmediği yönünde şikâyetleri olmuş, bunun üzerine bütün meclislere her türlü işte reayanın ayrı tutulmaması ve şahitliklerine itibar edilmesi yönünde emirnâmeler gönderilmiştir. Bkz. A., Efe, (2002), *a.g.k.*, s. 76.

görüleb...” şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere gayri müslim tebaanın temsilcilerinin de bulunacağı ve karar verme mekanizmasında yer alacağı açıkça belirtilmektedir. Din ve inanç farkı gözetmeksizin tebaanın eşitliğine yönelik atılan adımlar noktasında önemli bir merhale sayılabilecek bu uygulamanın örneklerini Ankara Vilayeti Kastamonu Sancağı Küre-i Nuhas Kazası Muhassıllık Meclislerinde de görmek mümkündür. Bu mecliste de “*Küre-i Nühas Muhassıllığının hâvi olduğu kazalardan Devrekâni ve Azdavay ve İnebolu ve Ginolu kazaları büyük meclisten idare olunarak küsurlarına dört meclis tesisiyle idare olunması...*” şeklinde başlayan karar metninin devamında da “*...Rum milleti reâyâsı tarafından dahi bir kocabaşı intihâb ettirilmesine karar verildiğinden memurât-ı mumaileyhimin memuriyetleri icra kılınmış ve memleketliden Hacı Ali Ağa aza olarak bâfer’a-i şer’iye ahali-i kurânın ashâb-ı emlâkine intihâb ettirilmiş ve reâyâ kocabaşılarından dahi Yâni Zimmî reâyânın intihâbıyla memur kılınmış olduğundan...*” denilerek Rum Milletini temsilen Yani’nin Muhassıllık Meclisine aza olarak seçildiği ve bunun üzerine atamasının yapıldığı belirtilmektedir.⁶¹⁴

Muhassıllık Meclisleri kurulmadan önce, Tanzimat Fermanı henüz ilan edilmemişken II. Mahmut tarafından muhtarlık teşkilatı kurulmuş, yerel yönetimlerin ilk örneklerinden olan bu teşkilat bünyesindeki azalar daha sonra Muhassıllık Meclislerinde de yer almışlardır. Bu noktada da yani muhtarlık teşkilatının taşrada uygulanması sürecinde Kastamonu Sancağının örnek teşkil ettiği görülmektedir. Bu hususta Takvim-i Vekâyi gazetesinde yer alan şu haber dikkat çekicidir. H. 7 Şevval 1249/M. 20 Aralık 1833 tarihli habere göre Kastamonu Sancağına bağlı Taşköprü kazası ayanlarından Hacı Ömer’in vergi tahsili esnasında halka zulmettiği bunun üzerine halkın şikâyetlerinin merkeze kadar ulaştığı, Hacı Ömer’in görevinden azl edildiği halde bu duruma itaat etmeyerek taşkınlık ve eziyetlerine devam ettiği bildirilmektedir. Bunun üzerine Dergâh-ı Âli Kapucubaşılarından Kastamonu Mütessellimi Dede Mustafa bu işin çözümü için görevlendirilmiş,⁶¹⁵ Dede Mustafa görevlendirdiği memurları vasıtasıyla Hacı Ömer ve üç adamını yakalayarak idam etmiştir.⁶¹⁶ Bu olayın ardından Dede Mustafa yeni bir ayan seçmek yerine o sırada İstanbul ve mahallerinde uygulanmaya başlanılan muhtarlık teşkilatını Kastamonu’da da tahsis etmiş, her mahalleden halkın güven ve takdirini kazanmış iki kişi Muhtar-ı evvel ve Muhtar-ı Sâni şeklinde birinci ve ikinci muhtar olarak

⁶¹⁴ BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 65, s. 47.

⁶¹⁵ BOA, C. DH. 208-10395.

⁶¹⁶ Takvim-i Vekâyi, (1249), Tertib-i Evvel, 7 Şevval, No: 73, s. 2-3.

seçilmiş, mahalle imamı ve halk bu muhtarlara kefil olmuşlardır.⁶¹⁷ Seçtiği muhtarların isimlerini deftere kaydederek İstanbul'a gönderen⁶¹⁸ Dede Mustafa'nın bu faaliyetleri ve Kastamonu'da muhtarlık teşkilatının kurulduğu haberi II. Mahmut'un kulağına gidince kendisi bu durumdan son derece memnun olmuş ve uygulamanın Anadolu ve Rumeli'de yaygınlaşması⁶¹⁹ için bütün vali, mutasarrıf ve mütesellimlere emirler göndermiştir.⁶²⁰

Yukarıdaki malumat ve uygulamalardan da anlaşıldığı üzere Tanzimat-ı Hayriye reformlarının idraki ve uygulanması noktasında Kastamonu Sancağı örnek mahiyettedir. Nitekim gerek öncesindeki yenilikleri hayata geçirerek hazır görüntü sergilemesi gerek de fermanın akabinde neşrolunan ceza kanûnu ve ilgili kanûnun uygulandığı Muhassıllık meclislerinin 1840 yılında kurulmuş olması bu durumu açıklar niteliktedir. Daha önce de belirtildiği üzere Muhassıllık Meclisleri esasen vergi tahsilinin düzenlenmesi noktasında yapılan yeniliklerdendi. Ancak 1840 yılında yayınlanan Ceza Kanûnnâmesi uyarınca bu meclislerin ceza davalarına da bakmaları istenmekteydi. Nitekim Kastamonu Muhassıllık Meclisi bu bakımdan ilk örnekler arasında olması sebebiyle önem arz etmektedir. Mecliste ceza kanûnunda yer alan esaslar uyarınca yargılamaların yapıldığı ve kararlar verildiği görülmektedir.⁶²¹

Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisi bu süreçte kendisinin de mülhakatı olduğu Kastamonu Sancağına bağlı birçok kazadan⁶²² gelen davayı görmüştür. Bu davaların tamamına yakını asayiş sorunlarıyla ilgilidir. Ancak az da olsa ticari nitelikli alacak-verecek kabilinden kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu bakımdan özellikle ahalinin talebi doğrultusunda yine kendi seçtikleri vekiller aracılığı evvelce Şer'i mahkemeye götürdükleri ancak delil yetersizliği nedeniyle netice alamadıkları davayı Muhassıllık

⁶¹⁷M., Çadircı, (2007), *a.g.k.*, s. 15.

⁶¹⁸Hatta Sivas'ta da aynı şekilde teşkilatın kurulduğu ve deftere kaydedildiği de aynı belgede bildirilmektedir. BOA, HAT. 336-19281.

⁶¹⁹İ., Ortaylı, (2018), *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 35.

⁶²⁰M., Çadircı, (2007), *a.g.k.*, s. 17.

⁶²¹G., Bozoklu, (2021), 104 numaralı Kastamonu şer'iyeye sicilinin (H. 1256/M. 1840) transkripsiyon ve değerlendirmesi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 33-113.

⁶²²O dönemde Küre-i Nuhas Muhassıllık Meclisinin idari yapısı şu şekildedir. Meclis, Ankara Eyaleti, Kastamonu Sancağına bağlı kendisinin de dâhil olduğu kaza ve onların altında yer alan divanlardan oluşmaktadır. Mecliste görüşülen konularda ve görülen davalarda adı geçen kazalar için G., Bozoklu, (2021), *a.g.k.*, s. 145.

meclisine taşınmış olan Cide ahalisi ile Cide Ayanı Hasan Çelebizade Hasan Bey arasındaki karşılıklı alacak-verecek davası dikkati çekmektedir.⁶²³

H.8 Safer 1256/M.11 Nisan 1840 tarihli davada ahali Hasan Bey’e borçlu olduklarını kabul etmekte ancak özellikle ayanın babası zamanında kendilerinin ona ait gemi yapımı için kullanılacak kerestenin kesim ve nakliye işinde çalıştıklarını bu nedenle kendilerinin de kazaya bağlı dörder nahiye başına ikibiner kese alacaklı olduklarını beyan etmekte bu nedenle toplam 1.121.000 kuruşluk meblağdan kendilerine bu bakımdan iade olunması gerektiğini de iddia etmektedirler. Öte yandan Hasan Bey’de söz konusu meblağdan başka kendi ayanlığı dönemine ait 129.000 kuruş alacağının olduğunu ve yine aynı şekilde kendi ve babası döneminden de alacakları olduğunu ifade ederek, ödemenin yapılmasını istemekte, ahali ise bu iddiayı kesinlikle reddetmektedir.⁶²⁴

Karşılıklı alacak iddasının yaşandığı müzakerelerde mahkeme heyeti, ahalinin kereste kesimi ve nakliyesi işinde haklı görüldüğünü ancak isbat unsurları eksik olduğundan mağduriyetleri olduğunu kabul etmekte dolayısıyla taraflara sulhü tavsiye etmektedir. Nihayet tarafların vekilleri arasında mahkeme aracılığıyla varılan sulhte, Cide ve bağlı dört nahiye ahalisi söz konusu meblağdan kalan 200.000 kuruşu her nahiye kendi payına düşen 50.000 kuruş şeklinde ödemeyi kabul etmiştir. Ancak mahkemede Ayan Hasan Bey’e halkın iktisadi refah düzeyini gözetmesi ve buna göre borcu nakden almatansa kendini de zora sokmayacak şekilde, ahalinin ürettiği tarım ve hayvansal ürünler üzerinden tahsil etmesinin daha faydalı olacağını tavsiye etmişler, Hasan Bey de bu talebi kabul etmiştir.

Bu davayı tanzimat Reformları açısından önemli hale getiren unsurlar dikkate alındığında şu hususlar dikkati çekmektedir. Birincisi ahali Şer’i Mahkemede netice alamadığından, yeni süreç ve usul çerçevesinde ortaya çıkan Muhassıllık Meclisini yeni bir umut olarak görmüş ve davalarının görülmesi için müracaatta bulunmuştur. Nitekim yapılan müzakerelerde tarafların müşterek rızasına uygun bir orta yol bulunmuştur.

İkinci olarak da Küre-i Nuhas Meclisi davayı esasen usul bakımından incelemiş, hatta yaptırdığı tahkikat sonucunda ahaliyi haklı görse de eldeki mevcut hukuk sistemi bağlamında ispat unsuru eksik olduğundan sürece müdahale edememiştir. Bu da bundan

⁶²³BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 55, s. 12.

⁶²⁴BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741, Hüküm No: 58, s. 13.

sonraki süreçte ticari davalarda usul ve içerik yönünden yeni düzenleme ve Kanûnlara ihtiyaç olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

5.1.1.2. Ticaret Nezaretine Bağlı Ticaret Meclisleri/Ticaret Mahkemeleri

Daha öncede beyan olunduğu üzere Osmanlı sınırları içinde, imtiyazlarla belirlenmiş ayrıcalıkların ortaya koyduğu istisnalar dışında özel hukukun alanına giren ticari davaların yegâne yargılama mercii Şer'i mahkemelerdir. Bunun dışında gerek ilk elden başvuru gerek de istinafen müracaat edilebilmesi bakımından Divân-ı Humâyûn'un da yargı fonksiyonunu icra ettiği görülmektedir. Öte yandan misalleri daha önce de verildiği üzere, kendi aralarında usta-kalfa-çıracak şeklinde organize olan, muhtar ve şehbenderler gibi itibar sahibi saygın tüccarların da kadı ve naiblerin yetkilendirmesi çerçevesinde, neticesini onlara bildirmek ve onaylarını almak kaydıyla ticari anlaşmazlıkların çözümü noktasında sürece dâhil olabildikleri anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın başlarından itibaren Batı'nın Osmanlı Devleti karşısında askeri üstünlüğünü belirgin bir şekilde hissettirmeye başlaması, yalnızca bu alanca değil, fen ve teknolojiye de makasın giderek açılması ve bunun da özellikle siyasi gelişmelerle birlikte ekonomik alana yansması Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslim(ecnebi) tüccarların üstünlüklerini nihayet 1740 Kapitülasyonlarıyla kalıcı hale getirmelerinde etkili oldu. Batılı ülkeler özellikle Fransız Kapitülasyonları emsal teşkil edecek şekilde yaptıkları ikili antlaşmalar ve ahidnâmelerle elde ettikleri ayrıcalıklarla yalnızca ekonomik alanda değil, adli alanda da ayrıcalıklı hale geldiler. Kendi aralarındaki davalarını kendi konsolosluk mahkemelerine taşımakla kalmayıp, Osmanlı tebaasıyla da yaşadıkları ticari anlaşmazlıkları, bilhassa 4000 kuruş geçen davalarda Divân'a Hariciye Nezaretine Reisülküttab ve onun yetkilendirdiği Beylikçi Efendi huzuruna taşımayı başardılar.⁶²⁵ Burada görülen duruşmalara önce tercümanlarını, sonra da kendi içlerinden seçtikleri, itibar sahibi tüccarları da taşıdılar.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler de tercümanlık ve hizmetkârlık yoluyla ecnebi müstemelerin koruma şemsiyesi altında, Avrupa Tüccarı

⁶²⁵Beylikçi Nazırı İstanbul'daki davalara bizzat kendisi bakarken, taşradaki davalar için mübaşir tayin edilmiştir. Nitekim H.Evâhir-i Safer 1252/M.15 Haziran 1836 tarihli Bilecik Voyvodasına gönderilen hükümde Bilecik kazası Küplü karyesinde sakin beratlı Avrupa tüccarından Mihail'in hesaplarının mahallinde görülmesi için mübaşir tayin edildiği, mübaşir tarafından yapılacak muraafaada şayet herkese hakkı verilemez ve taraflar anlaşamazsa, tarfların İstanbul'a gönderilmesinin istenildiği bildirilmektedir. Bkz. BOA, C. İKTS. 10-482.

ismiyle, aynı haklardan müstefid olarak ticari ve adli işlerini yürütür oldular. Müstemen ve Avrupa Tüccarlarının elde ettikleri ayrıcalıklar mücadele etme şnası azalan Ehl-i İslam tüccarın da talepleri oldu. Nitekim onlar da onlarla aynı iktisadi ve adli imtiyazlarla bir nevi eşitlenmeye çalıştılar. Böylece Beratlı Sınıfı, Osmanlı Tacir Milletinin Müstemen, Avrupa ve Hayriye Tüccarları adıyla son şeklini aldı.

Kesin olarak hangi tarihte gerçekleştiği tespit edilememekle birlikte, bunlar arasındaki davalar İstanbul Gümrüğünde tarafların seçtiği saygın tüccarların da katılımıyla, Gümrük emini başkanlığında görülmeye başlandı. Aynı şekilde Liman ve Tersane İdaresi de deniz ticaretini ilgilendiren davalara bakmaktaydılar. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması özellikle ticari işlemlerde yeni bir sürece geçilmesinde etkili oldu. Yeniçeri Ocağının, İltizam Sisteminin, Klasik yönetim ve organizasyonunun temeli olan Divân-ı Humâyûn'un kaldırılmasıyla yeni bir örgütlenme sürecine geçileceği ortaya çıkmış oldu. Bu bağlamda Gümrük Emaneti, 1838 yılında Ticaret Nezaretine dönüştürüldü. Böylece evvelce Emanette görülen ticari davalar, Ticarethâne'de tahsis olunan mekânlarda Ticaret Meclisi adı altında görülmeye başlandı. Aynı zamanda Ticaret Mahkemesi şeklinde de addlandırılan bu kurumlar, her ne kadar hukuki düzenlemeleri yapılmamış olsa da Batı normlarına uyum sağlama sürecinin ilk örneklerini teşkil ettiler.

Ticaret Nezaretinin kurulması önemlidir. Çünkü daha önce Beylikçi nezaretinde görülen beratlı tüccarlara ait olan davaların, onlara ait her türlü ticari işlemin Ticaret Nezaretine devredilmesiyle birlikte, burada görülmesi yönünde karara varıldı. Öte yandan ilk defa faaliyete geçen tüccardan alınan resm-i miri ve gümrük harcı adlı vergiler de böylece Ticaret Nezareti tarafından toplanmaya başlandı.⁶²⁶

Zira Ticaret Nazırı yukarıda da belirtildiği üzere aynı zamanda Meclis-i Ticaret namıyla da vazife görecek olan Ticaret Mahkemelerinin başındaki isimdir. Netice itibarıyla eşitsizlikten doğan eşitsizliğin sonucu olarak ortaya çıkan Beratlı Hayriye, Avrupa ve Müstemen tüccarlar arasında görülebilecek anlaşmazlıkları ve davaları çözüme kavuşturmak maksadıyla bir Ticaret Mahkemesi kurulması⁶²⁷ ve bu mahkemenin

⁶²⁶A., Akyıldız, (1993), *a.g.k.*, s. 129.

⁶²⁷Lütfi Tarihinin 6. Cildinde 1256(1840/1841) Senesini Anlatan Olaylar ana başlığıyla verilen kısımda “Nizam-ı Mahkeme-i Ticaret” alt başlığında yer alan ve “*Ticaret Nezareti teşkil olundukda Ticarethanede Hayriye ve Avrupa tüccarının yekdiğeriyle ve düvel-i ecnebiye tüccarıyla vuku bulacak davalarının muhâkemesi için haftada bir gün küşâd olunmak üzere Ticaret Meclisi tanzim ve teşkil olunmuşdu. Bu meclise havale olunacak mesâihin suret-i muhâkeme ve cereyanına dair kaleme alınan nizamname mucebince hareket olunması devletçe takarrür eyledi.*” şeklinde bahsolunan husus Mustafa Reşid Paşa

de aynı zamanda Ticaret Meclisi adı altında teşkilatlanarak, bu suretle göreceği davaları bir düzene sokmak amacıyla bir nizâmnâmenin irâde-i seniyye ile tebliğ edildiği görülmektedir.⁶²⁸

Buna göre Ticaret Nezareti bünyesinde görülecek davalarda, beratlı diye tabir olunan her üç tüccar zümresinin şehbender, mutar ve vekilleri mahkemede hazır olacak, Ticarethâne çatısı altında yapılacak duruşmalar, Meclis-i Ticaret yahut Ticaret Mahkemesi namıyla da zikr olunabilecektir.⁶²⁹ Davalar haftada bir gün Pazartesi günleri sabah saat 06:00 ile 10:00 arası görülecek. Dava sırası ellerindeki fermanlara göre hangi zümreden tüccarda ise önce o dinlenecek, kimse sırası gelmeden içeri alınmayacak, zorla girmek isteyen ve düzeni bozma çabasında olacaklar için Kavâs ve onunla birlikte iki kişi yerlerinden ayrılmadan mahkeme kapısında mübaşirlik de yapmak suretiyle düzeni ve güvenliği sağlayacak, izdiham ve kargaşaya engel olacaklardır.⁶³⁰ Müstemen tüccarlar da tercümanlarıyla birlikte mahkemede hazır bulunacaklar, duruşma sıraları gelmemişse,

tarafından Ticaret Kanûnu ve Ticaret Mahkemesi ihdasına yönelik girişim olmalıdır. Ahmed Lütfî, (1302), *Ez-tarih-i devlet-i aliye-i Osmaniye*, c. 6, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası, s. 102.

⁶²⁸Takvim-i vekâyi gazetesinin H. Gurre-i Rebiyülevvel 1256/M.3-12 Mayıs 1840 tarihli sayısında yer alan nizamnâme şu şekildedir: “Beratlı Avrupa ve Hayriye Tüccarının umur-ı nezâretleri bundan akdem ba-irâde-i seniyye-i şâhâne ticaret nezâret-i celilesi zir-i idâresine nakl olunarak tüccar-ı merkûmenin ahz-u azâdan dolayı gerek birbirleriyle ve gerek düvel-i mütehâbe tüccarıyla zuhur iden davaların ve sair bu misillü ticarete müteallik münâzât-ı vâkı’anın rüyet ü tesviyesi zımında tüccar-ı merkûmenin şehbender ve muhtar ve vekil-i muteberleri hazır oldukları halde haftada bir gün akd-i meclis olunmak üzere ticarethâne-i amire derûnunda mahkeme-i ticaret namıyla müstakil bir meclis tertip buyrulmuş ve meclis-i mezkûrede rüyet olunack davanın usûl-ı hakkaniyete tatbiken hüsn-ü tesviyesi esbâbı istihsâl olunmak üzere bazı nizâmât-ı müstahsenenin vazı ve tesisi icâb-ı hâlden bulunmuş olduğuna binaen bundan böyle davayı vakıanın rüyeti zikr olunan mahkeme-i ticarette beher hafta Pazartesi günleri saat 06:00 kararlarında bed’a ile icabına göre saat 10:00’a kadar mütemâdi olmak ve kavâid-i mer’iyet-i kadime üzere bir dava görülmekte iken diğer davacının meclis odasına duhûlü muhâlif nizâm olacağından istimâ’ına mübâşeret olunan davanın ardı kesilmedikçe diğer ashâb-ı davadan kimesnenin duhule cesaret edememesi için meclis odası kapısında iki nefer Kavâs bilâ-müfâraka durmak ve gerek Çukadar ve gerek Kavâsândan mübâşir olanlar yedlerinde bulunan fermân-ı alilerin tarihleri bi’l-muâyene her hangisi ileri ise evvela o dava mahkemeye idhâl olunarak ve ba’de diğerleri dahi sırasıyla duhûle mezun olarak sırası gelmeyen dava sahibi her kim olur ise olsun bir vechile duhûl idemeyüp ber-takrib duhûl itmiş bulunur ise dahi derhal taşraya ihraç olunmak ve ber-mûceb-i şürût rüyet-i dava için müstemen tüccarıyla gelen tercümanların mashûbları olan eşhâsın davaları istimâ’ına iş bu usûl üzere nöbet gelinceye kadar kendileri ashâb-ı dava ile beraber diğer odada istirahat ettirilerek mesela müstemen tüccarından birinin meclise duhûlüne nöbet ve sıra geldikde kendi tercümanı dahi hazır olarak içeri girmeleri icâb edeceğinden ve bunlar ile bundan böyle mer’iü’l-icrâ olmak üzere lazım gelen mahallere ilmühaberleri verilmiş ve nizâm-ı merkum muktezasınca düvel-i mütehâbbe tüccarından birinin davası zuhuruyla mahkeme-i mezkûreye havale olundukda o davanın hîn-i istimâ’ı ve tesviyesinde hazır olacak tercüman ve tüccar taraflarından dahi usûl-i mezkûreye riâyet olunmak üzere keyfiyetin Dersaadet’de mukim sefâretleri tarafına bildirilmesi lazım gelerek o vechile makam-ı vâlâ-yı nezâret-i umûr-ı hariciyeden zikr olunan sefâretler tarafına dahi başka başka mezkûre-i resmîyeler itâsıyla bildirilmiştir.” Takvim-i Vekâyi, (1255), Tertib-i Evvel, No: 198, s. 2.

⁶²⁹A., Akyıldız, (2015), a.g.k., s. 58.

⁶³⁰BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 23.

uygun bir yerde bekletilecek ve istirahatleri sağlanacaktır. Bu nizâm nezaret tarafından müstemen tüccarların elçiliklerine bildirilecektir.⁶³¹

Bu süreçte Ticaret Meclisi fonksiyonunu yürüten Ticarethâne’de birçok dava görülmüş, her ne kadar yukarıda da ifade olunduğu üzere davaların görülmesi esnasında tüccarların kendi aralarındaki kadim örf ve kiadelerine riayet olunacağı ifade edilmiş olursa da ortaya çıkan yeni durumlar mahkemelerdeki duruşmalarda da alınan emsal kararlar doğrultusunda düzenlenebilmiştir. H.8 Receb 1258/M.23 Ağustos 1842 tarihli dava örneğinde borçlunun poliçe ve kambiyoundaki ufak para mevzusunun %10 üzerinden 100 kuruşta 10 kuruş veya beşlik o da yoksa kaime şeklinde vermesi gerektiği, bono kabilinden ödeme araçlarının kabul olunmayacağı oy çokluğu ile kararlaştırılmış ve bu durum Divân kalemine kaydedildikten baka ilgili yerlere gönderilmesi de ifade olunmuştur.⁶³²

1860 tarihli Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret’in ilanı ve esasen daha önce 1850 Kanûnunda belirtilen Ticaret Mahkemelerinin kurulmasına kadar Meclis-i Ticaret olarak ülkenin birçok yerinde müstakil müracaat ve bunlara mukabil Ticaret Nezaretine verilen müsaadeler sonuncunda teşkilanmaların yapıldığı görülmektedir. Özellikle, ticaretin yoğun olduğu, Beyrut, Şam, Konya, İzmir, Antep, Hanya, Rodos gibi yerlerden gelen müracaatlara istinaden buaralarda Ticaret Meclisleri kurulmuştur.

⁶³¹A., Tekdemir, (2010), a.g.k., s. 243.

⁶³²BOA, C. İKTS, 6-268; Mevzunun 3 Numaralı Buyruldu Defterinde yer alan tafsilatı şu şekildedir: “İş bu bin iki yüz elli sekiz senesi Receb-i şerifinin on altıncı ve sene-i miladiyesinin bin sekiz yüz kırk ikinci senesi şehr-i Ağustos’unun on birinci ve Frengi itibariyle yirmi üçüncü Salı günü İstanbul Emtia Gümrüğünde akd olunan Meclis-i Ticaretde Hayriye Tüccarı muteberânından Şehbender Seyyid Ebu Bekir Ağa ve Muhtar-ı evvel seyid Mustafa Ağa ve Muhtar-ı Sâni Seyyid El-Hac Mehmed Ağa ve kumpanya sarraflarından Anadolu Kumpanyası müdürü Kirkor ve Rumeli Kumpanyası müdürü Haniz? ve Avrupa tüccarı muteberânından Şehbender Yuscar? Ve Torosaki Kut oğlu ve Agop Revani ve Müstemen tüccarı muteberânından Aralov Zaharaki ve Tomazi Dali ve Rüdan İstefanaki ve Cak Galavani ve sair mazbûti’l-esâmi muteberân tüccar hazır oldukları halde poliçelerde ve kambiyo ve bonolarda ber-mutâd ve yüzde on kuruş ve ufak para husus-ı dermiyân ve müzakere olunub şöyle ki medyun olan kimesne ve iddiası hulûlünde yüz kuruşta on kuruş otuz parayı tazmin olarak derhal tediye eylemek muvaffik para olmadığı halde bedeline beşlik veyahut kaime vermek ve ufak para bedeline bono tabir olunan havale kağıdları kabul olunmak hususlarına bi’l-ittifâk karar verilmiş olduğundan bahisle husus-ı mezkûr nezd-i alide tensib ve irâde buyrulduğu halde Divân-ı Humâyûna koyulmasına kayd ile keyfiyet malumları olmak üzere düvel-i mütehabbe süferâ ve maslahatgüzârları taraflarına müzekkire-i resmîyeler ve gümrük canibinden dahi bir kıta ilmühaber tastir ve ita olunması hususu âzâm-ı ricâl-i devlet-i aliyyeden hâlâ darbhâne-i amire ve ticaret nezaretleri inzimamıyla emtia ve gümrük emini atufetlü Mehmed Tahir Bey Efendi Hazretleri taraflarından ba-takrir ifade olunub ol bâbda sâlifü’z-zikr tüccar ve sarrafân taraflarına verilen mümâzi kağıd dahi takdim kılınmış ve ol vechile icrasına irâde-i aliye müteallik olarak keyfiyet kalem-i mezbûra kayd ile süferâ-yı mumâ-ileyhümâ başka başka müzekkire-i resmîyeler ve cânib-i nezâret-i ticarete ve Anadolu ve Rumeli kumpanyaları taraflarına ilmühaberler ita olunmuş olmağla bundan böyle nizâm-ı mezkûrun ale’d-devâm icrâsı zımında zikr olunan İstanbul Gümrüğü tarafına dahi iş bu ilmühaber ita olundu. Fi 9 Ramazan sene [12]58/14 Ekim 1842 BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3, s. 57-58.

Bu süreçte Beratlı(Müstemen, Avrupa, Hayriye) taifesi arasındaki davalar bu mahkemelerde görülmekte, özellikle Müstemen ve Avrupa tüccarları davalarını bu meclislere taşımak istediklerinden, mahkemelerin kurulma sürecinde bu isteklerin etkili olduğu görülmektedir.

Yine özellikle Beratlı Müstemen tüccarların talepleri doğrultusunda bir takım düzenlemelerin olduğu görülmektedir. Buna göre H.13 Ramazan 1266/M.23 Temmuz 1850 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasından da anlaşıldığı üzere, ticari davaların görüldüğü Ticarethâne-i Amire'nin iskeleye uzak sapa bir mahalde bulunması ve bu nedenle görevli memurlar, tüccarlar ve tercümanların kışın meclis günleri gelip gitmekte zorlanmaları ve davalara zamanında yetişememeleri hatta yaz günlerinde de bu kez meclisin Büyükdere'ye nakledilmesinden dolayı bu defa da bahsi geçen mahkeme heyetinin vapura yetişme telaşesi nedeniyle bazı davaları sonraki güne bırakmak zorunda kalmaları dava sahibi müstemenlerin sızlanmalarına neden olmaktaydı.

Özellikle nöbetleşe mahkemeye gelen müstemen azalarının da kendi günlerinde daha rahat bir şekilde mahkemeye gelip gidebilmelerini de sağlamak adına, ticaret meclislerinin, Ticarethâne'den alınarak, Tanzimat öncesinde olduğu gibi Gümrük Emanetine nakledilmesine ve ticari davaların görülmesi için bu malde bir takım odaların tahsis edilmesine karar verilmiştir.⁶³³

1860 tarihinde Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in yürürlüğe konmasıyla birlikte, yine Ticaret Nezareti bünyesinde fakat bu defa esasları belirlenmiş ve aslında daha evvel 1850 tarihli Ticaret Kanûnu ile de işaret olunmuş, Ticaret Mahkemelerinin teşkilatlanma süreci başlamıştır.⁶³⁴ Bunagöre birçok şehirde Ticaret Mahkemeleri kurulması yönünde karar alınmıştır.⁶³⁵ Buna rağmen ilk teşebbüste sadece ticaretin yoğun olduğu belli merkezlere

⁶³³BOA, İ. MVL. 179-5351.

⁶³⁴Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 2. Faslı'nın 8. Maddesinde ifade olunduğu üzere yalnız bir meclisten ibaret olan Ticaret Mahkemesi, bir resi, iki daimi aza ve dört de geçici azadan oluşacak olup, her azanın müzakereler esnasında oy hakkı olacaktır. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 446.

⁶³⁵H.4 Cemaziyevvel 1277/M.18 Kasım 1860 tarihli Meclis-i Mahsûs kayıtlarına göre Ticaret Mahkemelerinin kurulacağı yerler şu şekildedir: *Dersaadet, Edrine, Filibe, Gelibolu, Kal'a-i Sultaniye(Çanakkale), Şumnu, Varna, Tulça, Vidin, Tırnova, Sofya, Niş, Selanik, Siroz, Drama, Manastır, İşkodra, Yanya, Galos, Narde, Bosna-ı saray, Travnik, Yenipazar, Mostar. Cezâyir-i Bahr-i Sefî'de; Midilli, Rodos, Kıbrıs, Kandiye, Hanya. Anadolu ve Arabistan'da; Bursa, İzmid, Kütahya, Edremit, Karahisar-ı Sâhib, İzmir, Aydın, Bergama, Balıkesir, Konya, Antalya, Niğde, Adana, Maraş, Bozok, Ankara, Kayseri, Kastamonu, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Trabzon, Gümüşhane, Batum, Erzurum, Kars, Van, Musul, Diyarbekir, Harput, Bağdat, Basra, Halep, Antakya, Beyrut, Lazkiye, Nablus, Şam, Kudüs-i Şerif, İskenderun, Cidde, Sina, Trablusgarp*. Bkz. BOA, İ. MMS. 20-898, Poz:9.

bu mahkemelerin açılabilceği anlaşılmış ve uygun görölen şehirlerde bu mahkemelerin kurulması kararlaştırılmıştır.⁶³⁶

Tablo 10. *H.14 şevval 1277/M.26 Nisan 1861’de Açılan Alaiye Ticaret Mahkemesinin Memur ve Maaşlarını Gösterir Liste*⁶³⁷

İsmi	Görevi	Maaşı
Haciefendizâde Mehmed Efendi	Reis	500 kuruş
Reşid Efendi	Dâimi Âzâ	250 kuruş
Hacı Nikola	Dâimi Âzâ	150 kuruş
Veliyüddin Efendi	Kâtip	100 kuruş
Tüccardan Hüseyin Efendi	Geçici Âzâ	Yok
Tüccardan şerif Ali Efendi	Geçici Âzâ	Yok
Tüccardan Mehmed Efendi	Geçici Âzâ	Yok
Tüccardan Köseoğlu Sava	Geçici Âzâ	Yok

Ticaret Mahkemelerinin kuruluş gerekçeleri de şu şekilde izah olunmuştur. Buna göre; ticari işlemlerde, itibar, sürat, emniyet gibi hususların önem taşıdığı, bu nedenle diğer hukuki işlemlerden farklı olan ticari muamelâtın hakkıyla görölebilmesi için bu konularda bilgi sahibi, ehliyetli kişilerce görölmesi gerektiğinden ticaret mahkemelerinin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁶³⁸

Ticaret Mahkemeleri, Reis, daimi ve geçici âzâlar ve kâtipler ve mübaşirler ve yazı işlerini idare eden kalem memurlarından oluşmaktadır. Mahkeme oturumları, ilan edilen saatte, reisler tarafından açılır ve idaresi reise aittir. Mahkeme reisi aynı zamanda, güvenlik için her türlü tedbiri almaya da yetkilidir. Davalar sıra numarasına göre görölür, dolayısıyla mahkeme öncesi verilen istidâlar sıra numarası alır ve bu numaraya göre işleme konulur.

Mahkeme başladığında âzâların hazır bulunmaları gerekmektedir. Duruşma sırasında hazır olmayan âzâlar için reis tarafından zabıt tutulur ve deftere kaydedilir. Âzâlar, gelmedikleri oturumlar için iki defaya mahsus olmak kaydıyla mahkeme reisi tarafından uyarılırlar. Gerekli uyarılara uymayan ve mazeret bildirmeden davalara katılmayan âzâların durumu Ticaret nezaretine bildirilir ve haklarında kanuni işlem yapılır. Âzâlar mahkeme esnasında dava sahipleriyle konuşmayacaklarından, aralarını

⁶³⁶BOA, İ. MVL. 445-19816; BOA, İ. MVL. 447-19892; BOA, İ. MVL. 448-19943; BOA, İ. MVL. 449-20028; BOA, İ. MVL. 449-20038; BOA, İ. MVL. 449-20049.

⁶³⁷BOA, İ. DH. 471-31556.

⁶³⁸Ahmed Reşid, (1316), a.g.k., s. 3.

bulmaya ve uzlaştırmaya da teşebbüs edemezler. Ayrıca henüz vakti gelmemiş davalar için de görüş bildirmeleri yasaktır.⁶³⁹

Duruşmanın aşamaları, yapılan müzakereler, kâtipler tarafından zabıt defterlerine kaydolunur ve bu defterler reis ve âzâlar tarafından da imzalanırdı. Bu zabıtlar aynı zamanda ilâmların hazırlanmasında başvuru kaynağı olarak kullanılmaktaydı.⁶⁴⁰ Yargılamanın bitiminde reis ve sair mahkeme üyeleri kendilerine ayrılmış hususi bir mahale çekilerek, verecekleri kararı mütalaa ederek, sonrasında ilâmı hazırlar ve tekrardan mahkeme salonuna dönerek, kararı açıklarlardı. Bu ilâmlar da kâtipler tarafından zabıt defterlerine sıra numarası verilerek kaydolunurdu. İlâmlar da zabıt defterleri gibi reis ve âzâlar tarafından imzalanarak mühürlenirdi. İlâmlar, kararın açıklandığı günden itibaren en geç 21 gün içinde dava saiplerine verilmek durumundaydı.⁶⁴¹

Ticaret Mahkemeleri iki derecede tertip olunmuştu. Bunlar derece-i evvel yani birinci derece mahkemeler bidâyeten yargılama yapmaktaydı. Dersaadet Ticaret Mahkemesi ise üç meclisten mürekkep olup, birinci ve üçüncü meclisler içinde yabancı azaların da bulunduğu muhtelit yani karma meclisler idi. Sonrasında bunlardan alınan ilâmlardan hareketle, itiraz mekanizması işlemekte ve buna göre istinâf süreci başlamaktaydı.⁶⁴² Bu sebeple Dersaadet'te Ticaret Nazırı başkanlığında, üç daimi ve beş geçici üyeden mürekkep, İstinâf Divânı oluşturulmuştu.

Dava konusu 5000 kuruşu aşmayan istidâlar için İstinâf söz konusu değildi. İstinâf Divânı, Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizâmnâmesinde belirtilen esaslar çerçevesinde çalışarak, kendisine ulaşan ilâmları görüşerek, karara bağlamakla mükellefti.⁶⁴³

Tablo 11. 1862 Tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnâmesine Göre Dersaadet Ticaret Mahkemesi

Birinci Meclis		
İsmi	Görevi	Payesi
Asım Bey	Reis	Mümâyiz
Şehbender Hacı Halil Efendi	Âzâ-i Dâime	Sâniye
Yosef Labir Efendi	Âzâ-i Dâime	Sâniye
Hacı Raşid Efendi	Âzâ-i Dâime	Kapucu
Tercüman İstefan Efendi	Âzâ-i Dâime	Kapucu

⁶³⁹F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 32-33.

⁶⁴⁰Misalen Beyrut Ticaret Mahkemesi Müzakere Sûret Defteri için bkz. BOA, ML. d. 554.

⁶⁴¹F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 34.

⁶⁴²Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (1862), *1279 Senesi Salnâmesi*, İstanbul: Dârü't-tıbbâü'l-âmire Matbaası, s.44.

⁶⁴³Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 800-806.

(Tablo 11 Devamı)

Tüccar Vekili İstavraki	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Alizâde Mahmud Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Bağçevanoğlu Dimitraki	Âzâ-i Muvakkati	Yok
İkinci Meclis		
Münif Efendi	Reis	Sâniye
Ali Rıza Efendi	Âzâ-i Dâime	Yok
Yanko Efendi	Âzâ-i Dâime	Yok
Tercüman Kalyoveli Efendi	Âzâ-i Dâime	Yok
Tüccar Vekili Avanis Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Sâ'izâde Necib Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Hacı İsmail Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Üçüncü Meclis		
Vahan Efendi	Reis	Sâlise
Yusuf Efendi	Âzâ-i Dâime	Sâlise
Morman Efendi	Âzâ-i Dâime	Sâlise
Raşid Efendi	Âzâ-i Dâime	Sâlise
Tüccardan Ali Rıza Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Rıfat Efendi	Âzâ-i Muvakkati	Yok
Poliçeciler Kethudası Mikail	Âzâ-i Muvakkati	Yok

Usûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizâm-nâmesi'nin 2. Maddesine göre Ticaret Mahkemelerinde dava görülebilmesi için müddei tarafından dava dilekçesi verilmelidir.⁶⁴⁴ Söz konusu dilekçede müddei yani davacı, müddei aleyh yani davalının isimleri, şöhretler, adresleri, dava sebebini izah eden hulâsa yazmak durumundadır. Bundan sonra davaya yetkili mahkeme tayini yapıldıktan sonra, taraflara çağrı pusulası gönderilir.⁶⁴⁵ Söz konusu pusulaları ihtiva eden tebligatların, şahsın bizzat kendisine yapılması gerekmekle birlikte, kendisine ulaşılamadığı durumlarda birlikte yaşadığı aile efradı yahut hizmetkârlarına da verilmesinde sakınca yoktur. Osmanlı tebaası olmayan yabancılara, vatandaşı oldukları devletlerin konsolosları aracılığıyla ulaştırılması icâb etmektedir. Bütün bu işlerle mübaşirler meşgul olmaktadır.

Davanın görülme süreçleri, vekâlet, ispat külfeti vs hususlar daha önce de beyan olunduğundan ve sonrasında Adliye Nezaretine bağlı Bidayet ve Ticaret Mahkemeleriyle ilgili malumat kısmında da izah olunacağından ayrıca değinilmeyecektir.

Ticaret mahkemeleri esasen bir meclisten ibaret olup, kendi içinde davanın niteliğine göre Kara ve Deniz Ticaret Meclisleri şeklinde ayrılmaktadırlar. Gerek

⁶⁴⁴BOA, HR. MKT. 380-2.

⁶⁴⁵Düstur, (1869), Birinci Tertip, c. 1, s. 780.

duyulduğunda Ticaret-i berriye deâvi meclisinde de deniz ticaretine dair davalar görülebilmektedir.⁶⁴⁶

Ticaret Mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlı olmadığı 1876 öncesi dönemde bazı tüccar zümreleri için istisnai uygulamalar da olabilmekte bunların muhâkemeleri Ticaret Mahkemelerinde değil de farklı yerlerde de görülebilmektedir. Örneğin Sarrafların davalarını görmek üzere 24 Mayıs 1839'da Maliye Nezareti bünyesinde Meclis-i Muhâsebe adıyla bir yapılanmaya gidilmiş ve aralarında sarraflarında bulunduğu bu meclis, yalnızca kendi aralarındaki meselelerle ilgili değil, devletle olan anlaşmazlıklarının çözümünde de bir nevi mahkeme görevi görmüştür.⁶⁴⁷ Ancak yapılan değerlendirmelerde sarraf zümresinin bu şekilde diğer tüccardan ayrı tutulması doğru bulunmamış ve onların da davalarının ilgili kanunnameler iktizasınca Ticaret Mahkemelerinde görülmesi yönünde karara varılmıştır. Aynı şekilde Beratlı Avrupa ve Hayriye Tüccarlarının sahip oldukları ayrıcalıklara da son verilmiştir.⁶⁴⁸

Ne var ki söz konusu uygulama özellikle sayıca Beratlı Avrupa Tüccarlarının fazla olduğu sarrafları rahatsız etmiş ve yaptıkları itirazda kendi aralarındaki iltizam ve borç anlaşmazlıklarının ancak kendi usûl ve yöntemleriyle çözülebileceğini, bu konuların ticaret mahkemelerine taşınmasının kendileri açısından sakıncalı olduğunu bildirimeleri üzerine, yeniden yapılan değerlendirmeler sonucunda sarrafların davalarının Ticarethâne'de kurululacak ayrı bir mecliste yine eski usulleri icabınca görülmesine karar verildi.⁶⁴⁹

5.1.1.2.1. Ticaret Nezareti İstatistikleri ve Ticaret Cerideleri

Ticaret hacminin artması, yalnızca ticarete mahsus gazete ve neşriyatların yapılması Ticaret Nezareti tarafından müzakere edilmeye başlamış ve bunun üzerine 1856'da Ceride-i Ticaret, 1863'te de Mecmua-ı Nezaret-i Ticaret'i çıkarmaya başlamıştır.⁶⁵⁰ Ayrıca bu yayınlara ilave olarak ticari davaların yıllık hacim ve keyfiyetini ortaya koymak adına da 1861 yılından itibaren kanunda ön görüldüğü şekilde istatistik cetvellerinin hazırlanması ön görülmüştür.

⁶⁴⁶H.13 Rebiülevvel 1285/M.4 Temmuz 1868 tarihli Şûrâ-yı Devlet'ten sâdır olan ve Ticaret-i Berriye ile Ticaret-i bahriye Deavi Kalemlerinin vazifelerini beyan eden mizakere suretleri için bkz. *BOA, ŞD. 6-318.*

⁶⁴⁷BOA, İ.MSM. 1-13.

⁶⁴⁸H. 8 Zilhicce 1284/M.1 Nisan 1868 tarihli Maliye nezaretine yazılan tezkire müsveddesi için bkz. *BOA, A.} MKT. MHM. 403-94.*

⁶⁴⁹H.14 Cemaziyelevvel 1285/M.2 Eylül 1868 tarihli Ticaret, Deavi ve Hariciye Nezaretlerine gönderilen tezkire müsveddesi için bkz. *BOA, A.} MKT. MHM. 418-77.*

⁶⁵⁰Bkz. A., Tekdemir, (2010), *a.g.k.*, s. 180-202.

Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 71. maddesi Ticaret Nezareti tarafından tutulacak istatistik ve bu istatistiklere göre hazırlanacak senelik cerideleri beyan etmesi bakımından önemlidir.⁶⁵¹ Ceride-i Mehâkimlerin neşrinden önce 1861-1876 yılları arasında ait verilere ulaşabilmek adına mühim kaynaklar olan bu neşriyatların ilki H. 1284/M.1867-1868 yılına aittir. Her ne kadar 1861 yılından itibaren yayınlanması düşünülmüşse de zorunlu nedenlerden dolayı tehir edilmiş ve ilk yayın 1867 yılında gerçekleşmiştir.

5.1.1.2.1.1. 1284(1867) Senesinde Ticaret Nezareti Tarafından Hazırlanan Şûrâ-yı Devlet ve Sadrazama sunulan Ticaret Mahkemesine Dâir İstatistik

*Pişgâh-ı ali-i hazret-i vekâletpenâhiye*⁶⁵²

Ticaret mahkemelerine havale olunarak ilamı rabt olunmuş veyahûd henüz derdest-i rüyet bulunmuş olan bilcümle deâvi için beher üç ayda hulasa veçhile cetveller tanzimiyle Dersaadet'de es-sene-i muhtelif ile tab' olunarak gazeteler vasıtasıyla neşr ve ilan ettirilmesi zeyl-i kanûnnâme-i ticaretin yetmiş birinci(71.) maddesi ahkâmı iktizasından iken bazı esbâb-ı zaruriye-i celvetiyle şimdiye kadar icra olunamamış ise de geçen bin iki yüz seksen dört(1284) senesi şehr-i muharremden itibaren madde-i mezkûre ahkâmının kuvveden fiile götürülmesine teşebbüs olunarak Dersaadet mahkeme-i ticaretinin beher üç aylık için neşr eylediği hülasa cetvelleri gazeteler ile neşr ettirilmiş olduğu misillü memalik-i mahruse-i hilafet-penâhide bulunan mehâkim-i ticaret rüesasına dahi talimat-ı lazıme ita olunduğundan bir sene için umumi hakkında yapılan sekiz kıta istatistik cetvelleri manzûr-ı ali-i sadaret-penâhileri buyurulmak üzere leffen takdim kılınmıştır. Bunların birincisi Divân-ı istinaf tarafından verilen ilâmâtın mikdâr ve nev' ile hükümlerinden istinaf olunmuş olan derece-i evveli mahkemelerinin esâmisini ikinci Dersaadet ticaret mahkemesinin münkasım bulunduğu mecâlis-i muhtelifesinde beher üç ay zarfında rüyet olunan deâvinin cinsi ve nev'i cihetiyle taksimini üçüncüsü teb'a-i saltanatiye arasında tekvin eden Dersaadet mahkeme-i ticaretinde fasl-ı rüyet olunan deâvinin ...(silik) yekûnuyla teb'a-i ecnebiye ile teb'a-i devlet-i aliye beyninde zuhura gelen deâvi-i muhtelitenin mikdârını dördüncüsü yine mahkeme-i mezkûrede fasl olunmuş deâvi-i muhteliteden müddei veya müddei-aleyh olanların tabiiyetine nazaran

⁶⁵¹Söz konusu maddeye göre Ticaret Mahkemelerinin Başkâtipleri her üç ayda bir o süre zarfında ilâmı çıkmış yahut henüz karara bağlanmamış davalar da dâhil ellerinde mevcut bulunan zabıt defterlerinin suretlerini Ticaret nezaretine gönderecekler ve Nezaretçe de senelik olarak istatistik cetvelleri şeklinde yayınlanacaktır. Bkz. Düstur, (1869), Birinci Tertip, c. 1, s.794.

⁶⁵²Ticaret Nezareti İstatistik Ceridesi, (1867), 1284 senesinde bilumum ticaret mahkemeleri tarafından derece-i ula ve istinafen rüyet olunan ve karara rabt olunan davalara aid istatistik cedvelleri, Tarih Yok(İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı).

beşincisi mesâlih-i iflâsiye komitesi marifetiyle rüyet ettirilen deâvinin adedini altıncısı devâir-i muhtelifeden mahkemelere havale olunan deâvinin adediyle mahkûm-bih olan mebâliğin mikdârını ve deâvi-i vakıanın neticesini yedinci ile sekizincisi memalik-i mahruse-i şahanede mevcut olan seksen dokuz mehâkim-i ticaretten altmış iki mahkemede fasl-ı rüyet olunan deâvinin miktarıyla mahkûm olan mebâliğini havi olmasıyla bunlara dair bazı izâhâtın arz ve beyanına müsâreat kılınır şöyle ki cedâvel-i statikiyenin vaktiyle tertip ve irsali hakkında taşralarda bulunan mehâkim rüesasının cümlesine sibak-u ahd üzere talimat-ı lazıme gönderilmiş iken yalnız altmış ikisi ifâ-yı vazife edip yirmi yedisi cetveller tanzim edememiş oldukları bâdî-i teessüf olduğundan haklarında nezaretçe tedâbir-i şedide ittihazı lazım gelmiş ise de bunlardan bazılarının bulundukları hal ve bazılarının daha maslahata yeni teşebbüs imtisalleri nazar-ı mütalaaya alınarak bin iki yüz seksen dört senesi zarfında Dersaadet Divân-ı istinafa havale olunan davaların mikdârı yüz altmış yediye balığı olmuş ise de mukaddema havale olunarak derdest-i rüyet bulunan deâvi-i atîke ve muallakadan hangileri ashâbı tarafından uyuşulup terk olunmuş ve hangileri kalmış olduğu tefrik olunamadığından yeni ve eski olmak üzere bir sene zarfında verilen ilamlar elli yedi adede reside olup bunlardan dördü esbâb-ı istinafa kabul olunmamış ve beşi tarafeynin sulhen tesviye-i münazaa etmiş olması ve yirmi biri derece-i evveli ilâmâtının tasdiki ve yirmi yedisi ilâmât-ı mezkûrenin cerhi üzerine sudur etmiş ve atide gösterilen cetvel Dersaadet mahkeme-i ticaretinin münkasım bulunduğu mecâlis-i muhtelifesi tarafından vermeyip aleyhinde istinaf olunan deâviden beher meclise isabet eden ilâmâtın mikdârını mübeyyin bulunmuştur.

Tablo 12. Dersaadet istinâf Divânında Tasdik ve Tadil Olunan Davanın Yüzdesi

Numro	İsm-i Meclis	İstinâf olunan deâviye nispetle tasdik olunan ilâmâtın mikdârı	İstinâf olunan deâviye nispetle cerh olunan ilâmâtın mikdârı
1	İkinci	Yüzde 50	Yüzde 50
2	Üçüncü	Yüzde 48	Yüzde 52
3	Birinci	Yüzde 34	Yüzde 66

Bin iki yüz seksen dört(1284) senesi nihayetlerinde vilâyât merkezlerinde bulunup elviye-i mülhake ticaret mahkemelerinin mahall-i istinafa olan mahkemeler dâhil olduğu halde Rumeli’de otuz beş(35) ve Anadolu’da kırk altı(46) ve Adalar’da sekiz(8) olmak üzere bilcümle memâlik-i şâhânede mevcut olan mehâkim-i ticaret seksen dokuz(89)

mahkemeden ve Dersaadet mahkemesi üçü umûmen ticaret-i berriye ve biri bilhassa ticaret-i bahriye davasını fasl-ı rüyete memur olarak dört meclisten mürekkep olup fakat ticaret-i bahriye meclisi bin iki yüz seksen beş(1285) senesi şehr-i martı ibtidasından itibaren ba-irade-i seniye Bahriye Nezareti celilesine ilhak olunmuştur. Meclis-i mezbûreden başka Dersaadet Ticaret Mahkemesinde vuku bulan umûr-ı iflâsiyeyi rüyete daimi suretle yalnız jüj komiser vezâifini ifâya memur bir de mesâlih-i iflâsiye komitesi vardır.⁶⁵³ Selanik Ticaret Mahkemesi dahi biri yalnız ticaret-i bahriye ve diğeri umûmen ticaret-i berriyeye mahsus olmak üzere iki meclisten ve kasd-ı mehâkim-i ticaret her nev'i münzaât-ı ticariyenin rüyeti için yalnız bir meclisten müretteptir.

Bin iki yüz seksen dört(1284) senesi zarfında bilcümle mehâkim-i ticarete havale olunan davanın mikdârı bin altı yüz otuz beşe(1635) balığ olup bundan üç bin üç yüz otuz dördü(3334) yani takriben beher bin davada üç yüz kırk dördü(344) Dersaadet Ticaret mahkemesine düşmüş ve bin iki yüz seksen üç(1283) senesinde ise mahkeme-i mezbûreye havale olunan davanın mikdârı yalnız üç bin yüz kırk(3140) davaya reside olmuş olduğuna nazaran bin iki yüz seksen dört(1284) senesinde yüz doksan dört(194) dava ziyade havale olunduğu ve bu havaleler dahi tahminen on altıda bir nispetinde terakki ve tezâyid bulduğu hesap olunmuştur. Zirde derç olunan cetvel Dersaadet mahkemesine havale olunduğu zikr olunan üç bin üç yüz otuz dört(3334) davanın tarafeyninin tabiiyetine nazaran taksimini mübeyyindir.

Tablo 13. 1866/1867 Senelerine Ait Davaların Taabiyetini Gösterir

Fark		Sene 1284	Sene 1283	
Fazla	293	2640	2347	Tebaa-i devlet-i aliye beyninde tekvin eden deâvi
Noksan	36	315	351	Tebaa-i devlet-i aliye tarafından tebaa-i ecnebiye aleyhinde havale olunan deâvi
Keza	63	379	442	Tebaa-i ecnebiye tarafından tebaa-i devlet-i aliye aleyhinde havale kılınan deâvi

Bu suretle bir taraftan deâvi-i ticariyenin tebaa-i saltanat-ı seniye beyninde yüzde on bir(%11) nispetinde tezâyidi ve diğer taraftan dahi tebaa-i ecnebiye ile olan deâvi-i muhtelitenin yüzde on(%10) derecesinde tenâkusu tebaa-i saltanat-ı seniye muamelat-ı ticariyesinin kesb-i terakki eylediğine delil add olunabiliyor. Ber-vech-i meşrûh iki

⁶⁵³Mesalih-i İflasiye Komitesi Riyaseti'ne dair malumat için bkz. BOA, İ.DH. 566-39400.

meclisten mürekkep bulunan Selanik mahkeme-i ticaretine havale olunan deâvinin mikdârı altmış sekiz(68) davadan ibaret bulunduğundan mahkeme-i mezbûre yalnız bir meclisten ibaret olan mehâkim-i sâireye nispetle bile otuz beşinci derecede yani ufak bir ticaretgâh olan Kütahya bir sancak menzilesine düşmüş olduğuna ve hâlbuki şehir-i mezbûr-ı azim ticaret mahalli bulunduğuna nazaran bunun esbabının tahkik ve tecessüsüne bakılması mukarrerdir. Zirde tertip olunan cetvel sene-i mezbûre kırk(40) adetten aşağı deâvi rüyet edebilmiş olan mehâkimi beyan eder.

Tablo 14. 1866/1867 Senelerine Ait 40 Adetten Aşağı Dava Miktarı

Esâmi-i Mehâkim	Mikdâr-ı deâvi	Esâmi-i Mehâkim	Mikdâr-ı deâvi
Kütahya	34	Trabzon	16
Gelibolu	33	Menteşe	14
Silistre	32	Alâiye	13
Niş	31	Sinop	11
Hama	29	Gümüşhane	6
Ermenek	16	Kıbrıs	4

Bin iki yüz seksen dört(1284) zarfında taşralarda kâin altmış iki(62) mehâkim-i ticarette yeni ve eski olmak üzere yedi bin dokuz yüz kırk beş(7945) dava fasl-ı rüyet olunarak bunlardan yedide birden(1/7) ziyadesi yani bin yüz dördü(1104) Dersaadet mahkeme-i ticaretine ait olmasıyla kâfe-i mehâkime havale olunan davaların takriben tertibi hükmü ve ilama rabt olunmuş ve zikr olunan bin yüz dört(1104) davadan bin altmışı(1060) yani binde dokuz yüz altmış yedisi(967/1000) vicahen ve kırk dördü(44) yani binde otuz dokuzu(39/100) gıyaben hükm kılınmıştır.

Hükm-i gıyabilerin killet mikdârı mahkemeler tarafından muraafaadan imtina edenler hakkında umûmen müsaadeli davranıldığına delalet eder ise de düvel-i ecnebiyeden İngiltere ve Fransa ve İtalya sefaretlerinden mâ'adâsı ila elan hükm-i gıyabiyeyi kabul ettikleri hususu dahi sebeb-i sâni add olunabiliyor. Ber-vech-i bâlâ Dersaadet Ticaret Mahkemesinde fasl u hükm olunan bin yüz dört(1104) davadan iki yüz elli altısı(256) yani binde iki yüz otuz ikisi(232/1000) tebaa-i saltanat-ı seniye ile tebaa-i ecnebiye ve kusur sekiz yüz kırk sekizi yani binde yedi yüz yetmiş sekizi(778/1000) sırf tebaa-i devlet-i aliye beyinde tehaddüs eylemiştir.

Dersaadet mahkeme-i ticaretinden gıyaben verilen kırk dört ilamdan(44) yalnız ikisi(2) hakkında itiraz-ı ale'l-hükm vuku bulup tebaa-i saltanat-ı seniye beyinde tekvin eden münâzaât üzerine gerek vicahen ve gerek gıyaben verilen sekiz yüz kırk sekiz(848)

davadan dört yüz kırk altısı(446) yani binde beş yüz yirmi altısı(526/1000) derece-i evvelide kusur dört yüz ikisi(402) yani binde dört yüz yetmiş dördü(474/1000) derece-i ahirede hükm olunup istinaf olunan deâvi kıyas-ı vasat üzere bin davada üç yüz yetmiş(370/1000) yani yüzde otuz yedi(%37) olmak üzere yüz yetmiş yedi(177) adedi reside olmuştur.

Düvel-i ecnebiye tarafından Divân-ı istinafa daha kabul olunmamış ve bu cihetle deâvi-i muhtelite hakkında derece-i evveli mahkemelerinden verilen hükümlere yalnız iade-i mehâkime tarikiyle itiraz olunmakta bulunmuş olduğundan sene-i mezbûre tarafından yalnız iki(2) yani binde sekiz(8/1000) iade-i mehâkime vuku bulup bunlar dahi deâvi-i muhtelite hakkında zuhura gelmiştir.

Memâlik-i şâhânedede bulunan mehâkimden cetvellerini göndermiş olan altmış iki(62) mehâkim-i ticaretle Dersaadet mahkeme-i ticaretinin bu sene zarfında fasl-ı rüyet ettiği yedi(7) yedi bin dokuz yüz kırk beş(7945) davadan dolayı mahkûm-bih olan mebâliğin mikdârı ceman altmış iki milyon sekiz yüz doksan sekiz bin iki yüz on iki(62.898.212) kuruşa baliğ olup mikdar-ı mezbûrdan kırk beş milyon altı yüz altmış bin üç yüz doksan beş(45.660.395) kuruşu vilâyât mahkemelerinde ve kusur on yedi milyon yüz otuz yedi bin sekiz yüz on yedi(17.137.817) kuruşu dahi Dersaadet mahkemesinde rüyet olunan davalara ait bulunmuştur.

Vezâif-i mertebesi jüj komiser hükmünde bulunduğu zikr ü beyan olunan mesâlih-i iflâsiye komitesinin Dersaadet mahkemesine verdiği raporların âdeti yirmi dokuz(29) olup bunlardan yirmi üçü(23) ashâb-ı matlûb beyninde konkordato senedi akdiyle ve yahut mâl-ı mevcudun garâmete-i taksimi hususuna alacaklıların ittifakıyla tesviye-pezîr olan umûr-ı iflâsiyeye ve bâki-i âtiyesi dahi husûmât-ı sâireye dairdir. Bin iki yüz seksen dört(1284) senesi zarfında rüyet olunan umûr-ı iflâsiyenin mikdârı yirmi üç(23) olup bunlardan on altısı(16) yani binde altı yüz doksan beşi(695/1000) konkordato⁶⁵⁴ senedi tanzimiyle ve yedisi(7) yani binde üç yüz beşi(305/1000) dahi mâl-ı mevcudun garâmete-i taksimi zımında ashâb-ı matlûbun ittifakıyla tesviye olunarak on dördü(14) bin iki yüz seksen dört(1284) senesinden ve dokuzu(9) dahi sene-i mezbûre zarfında küşâd olunup kâfesi müflislerin istidası vuku bulmuştur. İş bu iflasât beyninde kolektif olarak yalnız

⁶⁵⁴Müflisin borçlarının müzakeresi için alacaklılar tarafından üç gün içerisinde hazırlanan erteleme mukavelesine verilen addır. 1850 tarihli Ticaret Kanûnu'nun 214. maddesinde düzenlenmiştir. Bkz. Düstur, (1869), Birinci Tertip, c. 1, s. 417.

üç(3) şirket bulunup üç(3) de konkordato tanzimiyle tesviye-pezîr olduğu misillü zikr olunan yirmi üç(23) iflasta eşya-yı menkule ve gayr-ı menkuleden zuhur eden matlûbatın mikdârı üç milyon dokuz yüz doksan dört bin yüz otuz bir(3.994.131) ve duyûnâtın mikdârı dahi altı milyon dört yüz doksan yedi bin sekiz yüz otuz bir(6.497.831) kuruşa baliğ olarak ashâb-ı matlûba taksim olunmak lazım gelen akçe kıyas-ı vasat üzere yüzde altmış bir(%61) yani üç hums(3/5) demek ise de mahkemenin kuyûdâtına nazaran mesârif vakıa ba'de't-tenzil gerek konkordato tanzimi ve gerek ashâb-ı matlûbun ittifakıyla tağrimen tesviye-pezîr olan iflâsâtta hiçbir alacaklıya yüzde elliden(%50) yani mikdâr-ı matlûbatın nısfından ziyade verilmemiştir.

Sene-i mezbûre zarfında tüccar-ı müflisten üç kişi ki rüyet ve tesviye olunan umûr-ı iflâsiye mikdârına nispetle yüzde on üç(%13) kişi demektir, iade-i itibar eylemiştir. İş bu iade-i itibar maddesi tüccarımızın derece-i iffet ve istikametlerini ispat eder delaletinden olmasıyla mazharat ve memnuniyete şayan olduğu müteğanni-i tarif ü beyandır.

Pişgâh-ı ali-i sadaret-penâhilerine takdim kılınan cetvellerin tetkikinden müstebân olmuş olan mütalaât-ı marûzadan evvela memâlik-i şahanede bulunan mehâkim-i ticaretin ne hal ve heyette bulundukları ve ne derecede ıslahata muhtaç oldukları ve saniyen ilk defa olarak tertip olunan istatistik cetvellerinin noksandan âri olmadığı müstebân ise de gün begün ittihaz bulmakta olan tedâbir-i müteaddide ve hususıyla Şûrâ-yı Devlet'te derdest-i müzakere bulunan usul-ı muhakeme nizamnamesiyle kariben yine Şûrâ-yı Devlet'e arz olunacak olan kanunname-i ticaret mehâkim-i mezkûrenin ıslah-ı idare ve teshîl-i daire vezâifi hakkında taraf-ı devlet-i aliyeden ne türlü bezl ü say' u himmet yapılmakta olacağına delil-i kâfi add olunur.

Cetvellerin derece-i matlûbede tanzimi bahsine gelince bu senelik destres olunan tahkikatın gerek cinsi ve gerek kemiyet cihetiyle mükemmel olmadığı balada arz olunan izahattan dahi anlaşılmuş olduğundan böyle bir gayr-ı mükemmel tahkikatın istihsalinde bile görülen müşkülât rüesâ-ı mehâkim tarafından tanzim-i cetvelde olan muhâsenât ve menâfinin takdirinde müşahede olunan adm-i tekayyüdât piş-i nazar-ı müriüvvete(göz önüne almak) konulduğu halde cedâvel-i mezkûrenin tarîzât-ı şedîdeye müstahak olacağını ümit eder mamafih cedâvel-i hazireyi esas ittihazıyla tashih ve ikmal olunmak üzere tecrübe-i vakıanın gösterdiği tedâbir-i lazımeden istifade olacağını yani işbu bin iki yüz seksen dört(1284) senesinde defa-ı evveli olarak tanzim olunmuş olan cetveller

gelecek bin iki yüz seksen beş(1285) senesinde daha bir mükemmel suretle tertip kılınacağı kaviyyen memul-i bendegânem bulunduğunu arz ve beyan ile beraber min-gayr-i istihkak idaresi uhde-i kemterâneme muhavvel bulunan Ticaret Nezaretinde şimdiye kadar emsali sıbket etmeyip gerçi noksanı çok ise de velinimetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin efkâr-ı muadelet-âsâr-ı mülükânelerine sarf-ı mukadderatla tarik-i terakkide bu senelik icra olunabilen tahkikat-ı müstahsıla-ı istatistikiyenin noksanı nazar-ı afv ve müsâife-i hazret-i sadaret-penâhileriyle ikmâl buyrulmasını istirhâm ederim. Ol bâbda emr ü fermân hazret- men lehü'l-emrindir.

5.1.1.3. Nizamiye Mahkemeleri/Kaza Deâvi Meclisleri

1868-1879 yılları arasında nizama yani kurulan yeni düzene bağlı olmayan Şer'i mahkemeler, gayri Müslimlere ait cemaat ve konsolosluk mahkemeleri ile esasen yeni düzen içinde olmakla, özel hukukun konusu olması sebebiyle daha önceki gelişmelere istinaden ortaya çıkan ticaret mahkemeleri müstesna olmak üzere Kanûn ve nizamlara bağlı olarak ortaya çıkan, kabahat ve cünha türünden ceza hukukuna ait davaları görmekle yükümlü mahkemelere Nizamiye Mahkemeleri denilmekteydi.

Nizamiye mahkemeleri her ne kadar yalnızca ceza hukukuna dair davaları görmekle yetkiliyse de bu mahkemenin taşradaki alt birimleri olan Kaza Deavi Meclisleri, Ticaret Mahkemesi bulunmayan mahallerde Ticaret Kanûnnâmesine göre ticari davaları görme ve hükme bağlama yetkisine sahipti.⁶⁵⁵

5.1.2. Temyiz ve Yüksek Yargı

5.1.2.1. Divân-ı İstinâf

Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 75. Maddesine göre, İstanbul ve taşralarda bulunan ticaret mahkemelerinde görülüp, gerek davacı gerek de davalı tarafından kabul olunmayarak, yeniden görüşülmesi istenilen davalar için İstanbul'da Ticarethâne bünyesinde özel bir divân oluşturulmuş ve bu divâna da Ticaret Mahkemelerine mahsus İstinâf Divânı adı verilmiştir.

Ticaret Nazırının birinci başkan sıfatıyla görev aldığı İstinâf Divânı bundan başka Müslümanlara dair Şer'i konularda da verilecek hükümlerin tedkiki bağlamında Müftü

⁶⁵⁵S. Bingöl, (2004), *a.g.k.*, s. 213.

de daimi azalar arasında yer almış, böylece 3 daimi 5 geçici âzâdan mürekkep bir teşkilatlanma meydana getirilmiştir.⁶⁵⁶

İstinâf Divânı zamanla artan şikâyetler nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş, Nazır yerine esas davaları gören İkinci Reislerin ticaret kanunlarına dair bilgi eksiklikleri de davaların aksamadında etkili olmuştur.⁶⁵⁷

Tablo 15. 1862 Tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnâmesine Göre Dersaadet İstinâf Divânı⁶⁵⁸

İsmi	Görevi	Payesi
Ticaret Nazırı Safvet Efendi	Reis-i evel	Sınıf-ı Ulyâ
Ahmed Efendi	Reis-i Sâni	Sınıf-ı Ulyâ
Hüseyin Ağâh Efendi	Müftü	Mekke Payelü
Gavril Efendi	Âzâ	Sâniye
Minas Efendi	Âzâ	Sâniye

Usuûl-ı Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesinde belirtilen esaslar çerçevesinde çalışan İstinâf Divânı, 5000 kuruş ve üzerindeki meblağları içeren ilâmları kesin karara bağlamıştır.⁶⁵⁹

Zeyl-i Kanûnnâme-i ticaretin 36. maddesine göre birinci derecede yetkili olarak davaları görmekte olan Ticaret mahkemelerinde verilen hükümlerde, haksızlık ya da usulen bir noksanlık var ise bunu gidermek ve düzeltmek amacına yönelik girişime istinaf adı verilmekte olup, meblağ olarak 5000 kuruşu aşmayan davaların istinâf olunamayacağı⁶⁶⁰bu bağlamda, istinâfın nasıl olacağı izah olunmuştur. Bundan başka istinâfa müracaat süresinin 120 gün olduğu, istinâf yargılaması neticesinde haksız olduğuna hükmedilen tarafın bütün mahkeme masraflarını ödemekle yükümlü olduğu, ilaveten 7. Fasılda da ifade olunduğu üzere gıyaben verilen hükümlere itirazın da İstinâf Divân'ında görüleceği görülmektedir.⁶⁶¹

⁶⁵⁶A., Tekdemir, (2010), *a.g.k.*, s. 239; H.28 Zilkade 1278/M.27 Mayıs 1862 tarihli Ticaret Nezaretine gönderilen tezkire müsveddesi için bkz. BOA, A.İMKT. NZD. 421-39.

⁶⁵⁷A., Tekdemir, (2010), *a.g.k.*, s. 2242.

⁶⁵⁸Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (1862), *1279 Senesi Salnâmesi*, İstanbul: Dârü't-tıbbâü'l-âmire Matbaası, s.44.

⁶⁵⁹A., Tekdemir, (2010), *a.g.k.*, s. 241.

⁶⁶⁰Söz konusu husus Zeyl-i Kanûnnâme-i Ticaret'in 36. Maddesinde de izah olunmuştur. Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 453.

⁶⁶¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 800-806, F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *a.g.k.*, s. 235-242; G., Young, (1906), *a.g.k.*, s. 166-168; Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *a.g.k.*, s. 391-396.

5.1.2.2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye/ Divân-ı Ahkâm-ı Adliye

Tanzimat Reformlarının hazırlayıcısı ve aynı zamanda fermanı Gülhane’de ilan etmekle de bilinen Mustafa Reşid Paşa’nın gayretleriyle Meclis-i Vâlâ, H.27 Zilhicce 1254/M.24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmud başta olmak üzere bütün devlet erkânının katıldığı bir törenle kurulmuştur.⁶⁶²

1838 yılında ihdas edilen bu kurum, kurulduğu tarihten 1868 yılına yani görevini tamamen Divân-ı Ahkâm-ı Adliye’ye devredene değin, en yüksek derecede yargı organını konumundaydı. Tanzimat-ı Hayriye reform ve ahkâmına uymayan pek çok yöneticinin yargılandığı idare meclisi olmasının yanında Tanzimat sonrası Şer’i Mahkemeler haricinde kurulan Ticaret ve Nizamiye mahkemelerinin son karar mercii yani temyiz mahkemesi özelliğinde haiz idi.

Vilayet ve sancaklarda, kasaba, nahiye ve dahi köylerde mevcut Deavi Meclislerinde görülen yaralama, cinayet, hırsızlık gibi suç ve kabahatlar gerektiğinde temyizen Meclis-i Vâlâ’ya gönderilebilmekteydi. Öte yandan Ticaret Meclislerinde görülen davalar için de temyiz görevi gördüğü bilinmektedir. Bunlara ait dava kayıtlarıyla ilgili örneklerle Ayniyat Defterleri ve Takvim-i vekâyi’den ulaşmak mümkündür.⁶⁶³

H.1283-1293/M.1866/1876 tarihli 961 numaralı Karesi Sancağı Ayniyat Defterlerine ait kayıtlar üzerinden Meclis-i Vâlâ’da temyiz olunmuş ticari dava örneklerine rastlamak mümkündür. Bunlardan; 9, 111, 121, 125, 139, 199, 209, 286 ve 311 nolu kayıtlara ait tezkirelerden anlaşıldığı üzere borçlarını ödeyemeyenlerin tahsilatlarının kefillerinden yapılması yönünde karar verildiği görülmektedir.⁶⁶⁴

5.2. Adliye Nezaretinin Kuruluşu ve Ticari Davaların Görüldüğü Mahkemeler

1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm Adliye şeklinde ayrılmasını takiben⁶⁶⁵ bu kurumun 14 Şubat 1870 tarihinde nezarete dönüştürülmesiyle Adliye Nezareti’nin temelleri atılmış oldu.⁶⁶⁶ Nezaretin başına da ilk defa olarak Ahmed Cevdet Paşa getirildi.⁶⁶⁷ 1875 yılının nihayetine değin

⁶⁶²M. Seyitdanlioğlu, (1999), *Tanzimat devrinde meclis-i vâlâ(1838-1868)*, Ankara: TTK, Yay., s. 37.

⁶⁶³M. Seyitdanlioğlu, (1999), *a.g.k.*, s. 119;

⁶⁶⁴Detaylı malumat için bkz. H., Torun, (2002), *961 nolu Karesi ayniyat defteri*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 4-8 ve

⁶⁶⁵Ş.N., Aykut, (2022), *Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: TTK Yay., s. 148.

⁶⁶⁶Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 328.

⁶⁶⁷Ahmed Cevdet Paşa, (1986), *Tezâkir*, Yayınlayan: Cavid Baysun Ankara: TTK Basımevi, s. 226-227.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı aynı zamanda Mahkeme-i Temnyizin de başkanı konumundaydı. Bu tarihten sonra Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı'nın Temyiz Mahkemesi Başkanlığı görevine son verilerek, o güne değin Ticaret Nezaretine bağlı olan Ticaret Mahkemeleri de Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nezaretine bağlandı.⁶⁶⁸

Adli Reformlar bakımından son derece yoğun süreçlerin yaşandığı 1879 yılında çıkarılan kanûn ve düzenlemeler ile Tanzimat Sonrası başlayan ve esasen farklı kurumlar çatısı altında mecrasını bulmaya çalışan Adli teşkilatlanmanın tek bir merkezde toplanması adına en mühim adımlardan biri de atılmış oldu. Buna göre H.11 Cemaziyelahir 1296/1 Haziran 1879 tarihli teşkilat nizamnâmesi ile nezaretin idari birimleri meydana getirilmiş oldu.⁶⁶⁹

Bu nizamnâme o vakte kadar kendi mezhepleriyle ilgili işlerini Hariciye Nezareti üzerinden gören azınlıkların buna dışı işlemleri bundan böyle Nezarete atanan Mezâhip Müdürü vasıtasıyla Adliye Nezareti üzerinden görülecek ve böylece ismi de Adliye ve Mezâhip nezareti olarak değiştirilecekti. 1911 yılında idari yapısını düzenleyen bir nizamnâme daha yayınlanacak böylece teşkilatlanması nihai halini almış olacaktı.⁶⁷⁰

Bahsi geçen ıslahatların büyük bir kısmı Said Paşa'nın Nazırlığı döneminde gerçekleşmişti. Nazırlık görevi öncesinde altı ay kadar Bursa valiliğinde bulunan Said Paşa, bu süre zarfında burada yaşayan adli aksaklıkları da yerinde görme imkânına sahip olduğundan göreve geldiğinde de bunları gidermeye yönelik teşebbüsleri oldu.

Nizamiye mahkemeleri bünyesinde teşkilatlanmış, Meclis-i Deavi, Meclis-i İstinâf ve Meclis-i Temyiz isimlerinin istidaalardan da anlaşılacağı üzere sıklıkla birbirine karışmasından dolayı vatandaşların çektiği müşkilatlara da yerinde tanıklık etme imkânına sahip olan Said Paşa, bu karışıklıkları önlemek için nazırlık görevini devraldığında mahkeme isimlerini değiştirmek suretiyle istidalarda yaşanan karışıklık ve sıkıntıları engellemek adına önemli mühim bir adım atmış oldu. Bunun yanında söz

⁶⁶⁸H., Yavuz, (1988), Adliye nezâreti, *TDVİA*, c.1, ss. 389-390, İstanbul: TDV Yayınları, s. 390.

⁶⁶⁹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 125.

⁶⁷⁰F., Demirel, (2008), *Adliye nezareti*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, s. 37.

konusu tezkire ile Hukuk Mahkemelerine doğrudan dilekçe verilebilmesi⁶⁷¹ de yasallaşmış oldu.⁶⁷²

5.2.1. Bidayet Mahkemeleri

1879 tarihli Teşkilât-ı Mehâkim Kanûnu'na göre Bidayet Mahkemeleri kaza, liva ve vilayet merkezlerinde kurulmuş olup, en alt birim olan Kaza Bidayet mahkemeleri, bir reis ve iki âzâdan meydana gelmektedir. İlâveten mahkemenin yazı işlerini yürütmesi için iki de kâtip görevlendirilmiştir. Mahkeme reislerinin duruşmalara katılamadığı durumlarda ondan sonra gelen en kıdemli âzâ mahkemeye başkanlık edebilmekte, bu durumda da âzânın boşluğu yine kıdemli kâtiplerden biri tarafından doldurulmaktaydı.⁶⁷³

Kaza Bidâyet Mahkemeleri iş yüküne göre ceza ve hukuk dairesi şeklinde ayrılabilmekteydi. Ceza hukukunu ilgilendiren kabahat ve cünha⁶⁷⁴ davalarına, ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde de ticari davalara bakabilmekteydi. Ancak kazalarda hukuk ve ceza davaları sayıca az olduğundan bu şekilde taksimata gerek görülmemiştir, bidayet mahkemelerinin hukuk ve ceza dailerine ayrılması daha ziyade nüfusun yoğun olduğu liva ve vilaey merkezlerinde görülmüştür. Mahkemenin hukuk ve ceza şeklinde ayrıldığı durumlarda bu defa âzâ sayısı ikiden dörde çıkarılmıştır.⁶⁷⁵ Kaza Bidâyet Mahkemeleri nahiyelerden glene davalara da istinâfen bakma yetkisine sahipti.⁶⁷⁶

Teşkilât-ı Mehâkim Kanûnu'nda her kazada Bidâyet Mahkemesi bulunacağı belirtilmişse de uygulamada durum böyle olmamıştır. Yetişmiş memur noksanlığı ve tahsisat yetersizliği gibi nedenlerden dolayı kazalarında bidâyet merkezi bulunmayıp uzak mesafedeki liva mahkemelerine gitmek zorunda kalan dava sahiplerinden kendi

⁶⁷¹Mahkemelere doğrudan dilekçe verilebilmesi yeni bir sürecin de başlangıcını teşkil etmiştir. Evvelce mahkemeden misalen Ticaret Nezaretine gönderilen ve sonrasında mucebinde yahut başkaca fadelerle tasdiki gerçekleşikten sonra icraya konulan ilâmlar bundan böyle doğrudan mahkemelerce icrâ olunacaktı. Bkz. Ceride-i Mehâkim, (1290), 22 *Safer*, S. 1, s. 2-3.

⁶⁷²Vilâyât Divân-ı Temyizleri Mahkeme-i İstinâf ve Temyiz Deavi Meclisleri Bidâyet Mahkemesi unvanıyla yâd olunması ve Mehâkim-i Hukukiyenin arzuhal kabul eylemesi hakkında Fi 22 Rebiülahir sene (1)296 tarihi ve 27 numrosuyla şeref-sâdır olan tezkire-i sâmiye) Bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 703.

⁶⁷³Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 236; F., Demirel, (2008), *a.g.k.*, s. 146.

⁶⁷⁴Mücazaat-ı tekdiriye yani ufak şekilde uyarma da denilen kabahat, cezası 24 saat ile 1 hafta arasında ve ayrıca 100 kuruşa kadar nakdi olup, cünha ise 1 haftadan fazla olup, geçici sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve yine nakid olarak da tahsili mümkün Mücazaat-ı tedibiye kabilinden suçlara karşılık gelmekteydi. Bkz. M. Bedrosyan, (1301), *Rehber-i mesâlih-i adliye*, İstanbul: Mihran Matbaası, s. 12.

⁶⁷⁵İşi çok olan Kaza Bidâyet Mahkemelerinde âzâ sayısının dörde çıkarılması ile ilgili, H.5 rebiülahir sene 328/3 Nisan sene 1326 ve 84 numaralı Tezkire-i Sâmiye sureti için bkz. Ceride-i Adliye, (1328), 8 *Rebiülahir*, S. 9, s. 310.

⁶⁷⁶Nahiye meclislerinin çözemediği ve sulhen 150 kuruşu geçmeyen davalara Kaza Bidâyet Mahkemeleri bakabilmekteydi. F., Demirel, (2008), *a.g.k.*, s. 145.

yaşadıkları kaza hatta bazı mahallerde nahiyelere dahi bidayet mahkemesi açılması yönünde talepler gelmekteyse de bu mümkün olamamıştır.⁶⁷⁷ Yetişmiş memur noksanlığının göstergesi olarak bidayet mahkemelerinin bulunduğu bazı mahallerde mahkeme reisinin olmadığı durumlarda kazada mevcut Şer'i Mahkeme reisi olan Nâib'in Bidâyet ve hatta varsa Ticaret Mahkemelerine de başkanlık edebildiği görülmektedir.⁶⁷⁸

Liva Bidâyet Mahkemeleri, evvela kaza merkezi olarak kendine ait bidâyet davalarını gördükten sonra⁶⁷⁹, kendisine bağlı diğer kazalardan gelen ceza, hukuk ve ticaret davalarına da istinâfen bakardı. Kazanın bulunduğu Liva Bidâyet Mahkemesine başvurulmadıkça, Vilayet İstinâf Mahkemesine müracaat edilmesi söz konusu değildi.⁶⁸⁰

5.2.2. Ticaret Mahkemeleri

Adliye Nezaretinin kurulmasıyla Ticaret Nezaretinden ayrılarak, bu nezarete bağlanan ticaret mahkemeleri, 1879 tarihli Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu'nun 22. Maddesine göre "*Ticaret mahkemelerinin vezâîfi ve sûret-i teşkil ve tertibi kanûn-ı mahsusla muayyendir:*" denilerek, kendine özgü görev ve teşkilat yapısının olduğu vurgulanmaktaydı.⁶⁸¹

Buna göre, deniz ticaretini ilgilendiren davalar için ayrı bir birim kurulmamış ise kara ticaret mahkemesi hüviyetiyle taşrada kurulan bir ticaret mahkemesi, bir reis iki daimi ve dört muvakkat âzâdan⁶⁸² meydana gelmektedir.⁶⁸³ Bunlardan başka, bir yahut iki

⁶⁷⁷H.29 Receb 1303/R.22 Nisan 1302/M.3 Mayıs 1886 tarihli Adliye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen tahriratta, Tortum Kazasından Mustafa ve beş arkadaşının, kazalarında bidâyet mahkemesi olmadığından yaklaşık yirmi saat mesafedeki Erzurum Vilayet merkezine gitmek zorunda kaldıklarını ve bunun da özellikle zorlu kış günlerinde müşkilata neden olduğundan bahisle Tortum'da bir bidâyet mahkemesi açılmasını talep ettikleri ancak bunun tahsisat noksanlığına istinaden kabul olunmadığı ifade olunmaktadır. Bkz. BOA, ŞD. 2509-25.

⁶⁷⁸H.1310/M.1896 Tarihli Mamuratü'l-aziz Vilayet Salnamesine bakıldığında Akçadağ Kazası Bidâyet Mahkemesine söz konusu zorunluktan dolayı Nâib Mehmed Said Efendi başkanlık etmektedir. Bunun gibi örneklere birçok kazada rastlamak mümkündür. Bkz. F., Duruksu, (2013), *1310 sene-i hicriyesine mahsus salname-i vilayet-i Mamurat'ül aziz*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 110.

⁶⁷⁹Misalen, Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesi, Liva-yı Teke Bidâyet Mahkemesi şeklinde kayıtlı olup, devamında da kendine mahsus mahkemesi için, "*Teke Sancağı Bidâyet Mahkemesi Hukuk Dâ'iresine Mahsûs Karâr Defteridir.*" İfadesiyle bu durum izah olunmuştur. Bkz. BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke), s. 3.

⁶⁸⁰F., Demirel, (2008), a.g.k., s. 151.

⁶⁸¹Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4, s. 238.

⁶⁸²Her ne kadar Kanûnda 4 muvakkat âzâ olacağı belirtiliyorsa da bu uygulamaya her zaman aynen yansımamıştır. H.1326/ M.1908-H.1333/M.1915 tarihli 9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesi kayıtlarında a görüldüğü üzere bu mahkeme bir reis, iki daimi ve iki geçici üyeden oluşmaktadır. Bkz. Tablo 16.

⁶⁸³Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 446.

mülazım-ı âzâ, gerektiği kadar kâtip ve mübaşirler de bu mahkemelerde görev yapmaktaydılar.⁶⁸⁴

Tablo 16. 9 Numaralı Uşak Kazası Ticaret Mahkemesi Heyeti

İsmi	Görevi
Osman Saib Efendi	Reis
Hacı Şükrü Efendi	Âzâ
Yuvan Efendi	Âzâ
Ahmed Hakkı Efendi	Âzâ
Hacı Ali Efendi	Âzâ

Mahkemenin geçici âzâları, o yerde yaşayan yaşı 35'i geçmiş, en az 5 senelik ticari hayat tecübesi olan, cünha ve cinayet suçları olmayan sicili temiz muteber tüccarlar arasından seçilmekteydi.⁶⁸⁵ Sonradan başta İstanbul olmak üzere, birçok yerde Ticaret Odalarının kurulmasıyla birlikte geçici âzâ temini bu odalara kayıtlı tüccarlar arasından, Adliye Nezareti'nin de onayını almak koşuluyla yapılır oldu.⁶⁸⁶ Bu âzâların söz konusu ticaret odalarına kayıtlı birinci ve ikinci sınıf tüccarlardan olması icap etmekteydi.⁶⁸⁷

1893 yılından sonra geçici âzâ sayısı ikiye düşürülmüştür.⁶⁸⁸ Bu süreçte geçici âzâların, maaş alamadıklarından dolayı mahkemeye devam etmedikleri görüldüğünden H.1 Rebiülahir 1328/M.11 Nisan 1910 tarihinde geçici âzâlardan istifade etme usûlüne son verilmiştir.⁶⁸⁹ Dersaadet ve taşralarda bulunan ticaret mahkemelerinin heyeti Adliye Nezareti İntihâb Encümeni tarafından belirlenerek tayinleri yapılmaktaydı.⁶⁹⁰

Taşra ticaret mahkemelerinin daimi âzâlarının seçimi ve tayini işlerine ise vilayet merkezlerinde bulunan ve istinaf mahkemesi reisi, bidayet mahkemesi reisi, ticaret mahkemesi reisi ve müddei umumilerden oluşan intihâb encümeni tarafından yapılmakta ve söz konusu intihâbların mazbataları da Adliye Nezareti tarafından tasdik olunmaktaydı.⁶⁹¹

12 Nisan 1879 tarihinden itibaren mahkemelerin doğrudan dilekçe kabul edebildikleri daha önce de ifade olunmuştu fakat ticaret mahkemeleri bu uygulamanın

⁶⁸⁴Ahmed Reşid, (1312), *a.g.k.*, s. 69.

⁶⁸⁵F., Demirel, (2008), *a.g.k.*, s. 187.

⁶⁸⁶Ceride-i Mehâkim, (1304), 24 Muharrem, S. 363, s. 3728.

⁶⁸⁷Ceride-i Mehâkim, (1303), 5 Rebiülevvel, S. 327, s. 3153; M., Koraltürk, (2002), *Türkiye'de sanayi ve ticaret odaları*, İstanbul: Denizler Kitabevi, s. 33.

⁶⁸⁸BOA, ŞD. 2603-1

⁶⁸⁹Ceride-i Adliye, (1328), 8 Rebiülahir, S. 9, s. 311-312.

⁶⁹⁰BOA, Y. MTV. 35-81.

⁶⁹¹Ahmed Reşid, (1312), *a.g.k.*, s. 71.

dışındaydı. Ticari davalar söz konusu olduğunda takdim olunan dilekçeler, önce bidayet mahkemelerine oradan da ticaret mahkemelerine havale olunmaktaydı.

Ticaret mahkemeleri her kazada bulunamadığından ve ticaret mahkemelerinin bulunmadığı mahallerde bidayet mahkemesi hukuk daireleri bu davaları görmeye yetkili olduğundan dilekçelerin her zaman bidayet mahkemelerine verilmesi uygun görülmüştü. Ancak bu durum ticaret mahkemelerinin gelirlerini azalttığından H.27 Muharrem 1297/M.10 Ocak 1880 tarihi itibariyle ticaret mahkemeleri de dilekçe kabulüne başlamışlardır.⁶⁹²

Ticaret mahkemelerinin bulunmadığı yerlerde bidayet mahkemesi hukuk daireleri ticari davaları görmekle yetkiliydiler. Böyle bir durum söz konusu olduğunda mahkemeye o mahalde bulunan ve yukarıda izah olunan şartları taşıyan tüccarlardan birinin âzâ olarak tayin olunması gerekmekteydi.⁶⁹³

Taşrada ticaret mahkemelerinin bulunduğu yerlerde Osmanlı tebaası ile ecnebler arasındaki davalarda konsolosluklar tarafından gönderilen iki yabancı âzâ ve tercümanlar da bulunurdu. Ancak ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde bidayet mahkemesi hukuk dairelerinde görülen davalarda tercüman bulunur fakat âzâ bulundurma zorunluluğu yoktu.⁶⁹⁴ Bu durum elçiliklerce şikâyet konusu edilmişse de Bâb-ı Âli bu kabilden şikâyet ve istekleri dikkate almamıştır.⁶⁹⁵ Bidayet mahkemeleri bu türden davalara baktığında ticaret mahkemesi olarak toplandığını ifade etmek durumundaydı.

Yabancıların her türlü davasında tercüman bulundurma zorunluluğu varken istisnai olarak yalnızca yabancılar ait emlak davalarında tercümanlar yer alamazlardı.⁶⁹⁶ Çünkü 1867 yılında çıkarılan Ecneblerin Emlak İstimlâkine Dair Kanun ile yabancıların emlakla ilgili davalarının, onlar da emlakla ilgili konularda Osmanlı tebaası ile aynı

⁶⁹²F., Demirel, (2008), *a.g.k.*, s. 189.

⁶⁹³Mehmed Şevki, (1322), *Ta'yin-i Merci*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, s. 172.

⁶⁹⁴Ebul'ula Mardin, (1996), *Medeni hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: TDV Yay., s. 246.

⁶⁹⁵Halil Cemaladdin-Hırand Asadur, (1331), *Ecânibin memâlik-i Osmaniye'de hâiz oldukları imtiyâzât-ı adliye*, İstanbul: Hukuk Matbaası, s. 106-107.

⁶⁹⁶Ahmed Reşid, (1312), *a.g.k.*, s. 86.

haklara sahip olduklarından ve tercüman bulunduramayacaklarından⁶⁹⁷ yalnızca Osmanlı mahkemelerinde görülebileceği kabul edilmişti.⁶⁹⁸

Bidayet Mahkemelerinde görülen ticari davalarda yabancı âzâ bulunmaması durumu Osmanlı Devleti tarafından yabancı devletlerin tahakkümünü kırmak adına bir çıkış yolu olarak görüldü ve böylece ticari davalarda da kendi egemenlik alanını genişletmek adına zamanla ticaret mahkemelerinin sayısını azalttı⁶⁹⁹ ve buna gerekçe olarak da yine ticaret mahkemelerinde görev yapacak yetişmiş memur ve tahsisat noksanlığını gösterdi. Böylece öncelikli olarak gelirleri yeterli olmayan ve bütçeye fazladan yük getiren ticaret mahkemelerinin kapatılması yoluna gidildi. 1888 tarihi itibarıyla 47 ticaret mahkemesi kapatıldı.⁷⁰⁰

Elçilikler ticari davaların görüldüğü bidayet mahkemelerine kendi âzâlarını gönderemediklerinden Bâb-ı Âli'ye baskı yapmaya ve ya bidayet mahkemelerinin yabancı âzâ kabul etmesini ya da ticaret mahkemelerinin yeniden açılmasını talep ettiler. Ancak Bâb-ı Âli bu baskılara ve taleplere hiçbir zaman itibar etmemiştir.⁷⁰¹ Ancak bu durum bidayet mahkemelerinin iş yükünü arttırmış, öyle ki kendi davalarını dahi göremez hale gelmişlerdir. Dolayısıyla bu uygulamadan beklenen fayda sağlanamadığından ticaret mahkemelerinin gerekli görülen yerlerde H. 8 Ramazan 1306/8 Mayıs 1889 tarihinden itibaren yeniden açılmasına karar verilmiştir.⁷⁰²

⁶⁹⁷Ecnebler bu durumla ilgili devamlı olarak konsolosluklarına müracaatla, kendilerince bu engelin ortadan kaldırılması için itiraz halinde olmuşlardır. Ancak Bâb-ı Âli bu konuda da duruşunu bozmamış ve taviz vermemiştir. H. 17 Zilkade 1297/M.21 Ekim 1880 tarihli müracaat için bkz. Ceride-i Mehâkim, (1297), 23 *Zilkade*, S. 68, s. 539.

⁶⁹⁸Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, s. 230.

⁶⁹⁹S., Bingöl, (2004), *a.g.k.*, s. 150.

⁷⁰⁰R.28 Mart 1304/9 Nisan 1888 tarihli tezkire-i sami mucebince Gelibolu, Tekirdağ, İskeçe, Ankara, Tarsus, İşkodra, İzmid, Amare, Trablusşam, Nablus, Bitlis, Bingazi, İstanköy, Midilli, Ayıntap, Urfa, Hüdavendigâr, Karahisar, Diyarbakir, Malatya, Zor, Drama, Kavala, Sivas, Tokat, Amasya, Karahisar-ı Şarki, Giresun, Canik, Konya, Teke, Burdur, Kengri, Prizren, Biga, Manastır, Görice, Musul, Şehr-i zor, Akka, Süleymaniye, Van, Preveze, Berat ve Sizroz ticaret mahkemeleri kapatılmıştır. Bkz. Ceride-i Mehâkim, (1305), 22 *Ramazan*, S. 447, s. 4971.

⁷⁰¹F., Demirel, (2008), *a.g.k.*, s. 190.

⁷⁰²BOA, MV. 43-25.

Tablo 17. R.1317/M.1901 Tarihli Ticaret Mehakim-i İbtidaiyesine Vürud İden Deavinin Mikdarı ve Keyfiyat-ı Sairesini Havi Hülâsa Cetevelidir.⁷⁰³

Sene-i Ahirinde (1)318 Senesine Devr Olunan Deavinin Yekûnu	Muhâkemesine Henüz Bed' Olunmayan Davi	(1)317 Senesi Evâhırinde Derdest-i Tedkîk Bulunan Davi	Müddet-i Nizamiyesi Münkaziye Olup İptal Edilen Davi	Rüyet ve Hükûm Olunan Davi	Yekûn	(1)317 Senesi Zarfında Gelen Mevâd	(1)316 Senesinden Müdevver Mevâd	Esâmi-i Vilayet
2648	2257	391	242	1126	4016	2584	1432	Dersaadet
217	172	45	93	213	523	408	115	Ticaret-i Bahriye
109	81	28	72	132	313	240	73	Edirne
172	66	106	197	321	690	531	159	Selanik
138	19	119	81	127	346	280	66	Manastır
132	34	98	83	102	317	203	114	Yanya
18	2	9	5	8	24	22	2	İşkodra
48	10	38	94	123	265	167	98	Cezayir-i Bahr-i Sefid
70	26	44	74	127	271	187	84	Hüdavendigâr
261	96	165	211	552	1024	750	274	Aydın
45	9	36	108	65	218	117	101	Ankara
28	5	23	39	74	141	100	41	Konya
107	58	49	71	77	255	151	104	Trabzon
30	0	30	21	84	135	82	53	Erzurum
66	28	38	79	117	262	186	76	Adana
98	6	92	63	231	392	311	81	Suriye
382	92	290	272	197	851	445	406	Beyrut
288	133	255	82	178	648	354	294	Halep
77	3	74	279	75	431	204	227	Bağdat
80	1	79	94	227	401	337	64	Trablusgarp
5107	3098	2009	2260	4156	11523	7659	3864	Yekûn

⁷⁰³ Adliye Nezareti, (1323), *Deaviy-i hukukiye ve ticariyeye müteallik istatistik*, İstanbul: Dersaadet Mahmut Bey Matbaası, s. 211.

Vilayetlerde bulunan ticaret mahkemeleri kendi ticaret davalarını bidayeten görmekle birlikte öte yandan kaza ve livalardan gelen ticaret davalarına da istinâfen bakarlardı. Vilayet Ticaret Mahkemelerinin en üst temyiz mercii ise Dersaadet İstinaf Ticaret Mahkemesiydi.⁷⁰⁴

Dersaadet Ticaret Mahkemesi Birinci, İkinci ve Ticaret-i Bahriye Meclisi şeklinde üç kısımdan oluşmaktaydı. Bu mahkemelerin her birinde bir reis ve iki âzâ bulunup, muvakkat âzâ yer almazdı.⁷⁰⁵

Karma şekilde toplanan Dersaadet Ticaret Mahkemesi Birinci Meclisinde, Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki 1000 kuruşa kadar olan alacak ve kira davaları dışındaki ticaret ve sair hukuk davalarına bakılırdı.⁷⁰⁶ Mahkeme reisi Osmanlı tebaası olup devlet-i aliyye tarafından tayin olunurdu. Bunun yanında elçilik ya da konsolosluklarca gönderilen oy hakkına sahip iki yabancı üye ve tercüman da hazır bulunurlardı.⁷⁰⁷ Ancak tercümanların muhakemeye dair herhangi bir müdahaleleri ve oy hakları söz konusu değildi. Tercümanın duruşmaya katılamadığı durumlarda mahkeme başka bir güne ertelenirdi. Birinci Ticaret Mahkemesi son karar mercii olduğundan buradan çıkan hükümlerin istinaf ve temyizi yoktu. Yalnız iade-i muhakeme yapılabilir mahkeme de bu kez duruşmayı istinafen görür ancak kararı temyiz edemezdi.⁷⁰⁸

Bu mahkemelerin âzâları genellikle gayrimüslim olup, iki yabancı âzânın ittifak etmesi durumunda Müslüman mahkeme başkanının herhangi bir hükmü kalmamaktaydı. Bu nedenle Adliye Nezareti 1897 yılında bir teşebbüste bulunarak o an için âzâ olarak görev yürüten iki Ermeni'nin Temyiz Mahkemesine görevlendirilmesini talep etmekle, onlardan boşalacak yere en azından bir tane yabancı dile bilen Müslüman âzâ getirme talebinde bulunmuş ve bunu sadarete bildirmiştir.⁷⁰⁹

Osmanlı tebaasının kendi arasındaki ticaret ve özellikle iflasla ilgili davalarına bakan Dersaadet İkinci Ticaret Mahkemesi de bir reis ve iki âzâdan oluşmaktadır. Bu mahkemenin bidayeten verdiği hükümler, Dersaadet İstinaf Mahkemesi Ticaret kısmında görülürdü. İkinci Meclisin işlerinin yoğunlaşması üzerine, 1887 yılından sonra iflas

⁷⁰⁴Ceride-i Mehâkim, (1297), 15 Receb, S. 50, s. 393.

⁷⁰⁵F., Demirel, (2008), a.g.k., s. 191.

⁷⁰⁶F., Demirel, (2008), a.g.k., s. 193.

⁷⁰⁷Y.S., Gönen, (1998), *Osmanlı imparatorluğunda yabancıların adli ayrıcalıkları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi), s. 105.

⁷⁰⁸BOA, ŞD. 2512-2.

⁷⁰⁹BOA, Y. PRK. AZN. 17-6

maddesiyle ilgili davalara Dersaadet Ticaret Mahkemesi Bahriye Meclisi de bakmaya başlamıştır.⁷¹⁰

Dersaadet Ticaret Mahkemesi Bahriye Meclisi, deniz ticareti ile ilgili davaları görmekle yetkili olup az evvel de ifade olunduğu üzere ihtiyaca binaen 1887 yılından itibaren Osmanlı tebaası arasındaki iflas davalarına da bakmakla yetkili kılınmıştır. Mahkeme Osmanlı tebaası arasındaki davaları görmekte ise bir reis ve iki âzâ yeterlidir. Ancak davanın taraflarından biri ecnebi olduğu durumlarda bu defa mahkeme karma hüvviyete bürüneceğinden, iki yabancı üye ve tercümanın da hazır bulunması icap etmektedir. Mahkeme ister iki âzâlı, ister karma olsun, kararlar oy birliği yahut oy çokluğu ile alınmaktadır. Mahkeme karma hüvviyete büründüğünde davanın istinafi söz konusu değildir. Öte yandan taşralarda mevcut deniz ticaret mahkemelerinde görülen davaların da istinaf mercii yine bu mahkemedir.⁷¹¹

Dersaadet Ticaret Mahkemesi Bahriye Meclisi bahsolunan davalardan başka davalar için de ayrıca yetkilendirilmiştir. Buna göre, yabancı âzâ ve tercüman zorunluluğu bulundurma zorunluluğu olmayan Dersaadet Ticaret Mahkemesi İkinci Meclisindeki kara ticaretiyle ilgili olan davalara da H.18 Cemzaiyelaahir 1303/M.20 Ağustos 1905 tarihinden itibaren, bakmaya başlamıştır.⁷¹²

Karma mahkemelerde dilekçeler, Türkçe'nin yanı sıra Fransızca olarak da verilebilmekte aynı şekilde duruşmalarda da Türkçe'nin dışında Fransızca olarak müdafaa yapılabilmekteydi. Bu nedenle verilen evrakın ve yapılan savunmaların tercümesi için mahkemelerde Fransızca bilen bir zabıt kâtibi bulundurulurdu.⁷¹³

⁷¹⁰H.14 Zilkade 1304/R.23 Temmuz 1303/M.4 Ağustos 1887 tarihli tezkire için bkz. Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 5, s. 861.

⁷¹¹Mehmed Şevki, (1322), a.g.k., s. 235.

⁷¹²Ceride-i Mehâkim-i Adliye, (1323), 25 *Cemaziyelaahir*, S. 398, s. 1.

⁷¹³Halil Cemaleddin-Hırand Asadur, (1331), a.g.k., s. 139.

Tablo 18. R.1317/M.1901 Tarihli Ticaret Mehakim-i İbtidaiyesinde Görülen Davalarda Tarafların Tabiyeti⁷¹⁴

Menşe-i Deavi (Görüldüğü Yer)	Müddeinin sıfat ve tâbi'yeti			Müddea-ı aleyhin sıfat ve tâbi'yeti		
	Devâir-i Devlet-i Aliye	Tebâa-i Osmaniye	Tebâa-i Enebiye	Devâir-i Devlet-i Aliye	Tebâa-i Osmaniye	Tebâa-i Enebiye
Dersaadet	1	968	157	1	979	146
Ticaret-i Bahriye	1	121	91	7	180	26
Edirne	0	118	14	1	132	9
Selanik	0	286	35	0	304	17
Manastır	0	126	1	0	126	1
Yanya	0	93	9	0	93	9
İşkodra	0	6	2	0	6	2
Cezayir-i Bahr-i Sefid	1	101	21	1	101	21
Hüdavendigâr	2	113	12	0	124	3
Aydın	3	395	154	0	450	147
Ankara	1	64	0	0	65	0
Konya	0	73	1	0	73	1
Trabzon	0	76	1	0	76	1
Erzurum	0	84	0	0	84	0
Adana	3	107	7	1	110	6
Suriye	0	203	28	0	219	12
Beyrut	3	183	11	3	183	11
Halep	0	151	27	0	173	5
Bağdat	0	56	19	0	55	20
Trablusgarp	1	193	33	1	198	28
Yekûn	16	3517	623	15	3976	465

⁷¹⁴Adliye Nezareti, (1323), *Deaviy-i hukukiye ve ticariyeye müteallik istatistik*, s. 212.

SONUÇ

Tanzimat Fermanının ilanı ve aslında öncesinde de II. Mahmut'un özellikle 1826 yılından sonra başlattığı köklü reform hareketleri, Osmanlı toplumunun birçok yönden dönüşümünü sağlayacaktır. Tanzimat öncesi dönemde Şer'i ve Örfi Hukukun egemen olduğu Osmanlı Hukuk sistemi bu süreçte Batı Hukuku'nun özellikle Fransız İhtilali ile edindiği, can, mal, ırz güvenliği, Kanûn önünde eşitlik, yargılanmadan ve Kanûnda karşılığı olmadan cezalandırılmama gibi bir takım prensipleri kendi sistemi içine dâhil etme çabasına girişti.

Bu çalışmanın temel bulgularından biri Arşiv Malezemelerinden Meşihat kataloğu ile kodlanmış Şer'îye Sicili kayıtlarının Şer'î Mahekemelerden farklı olarak, özellikle Tanzimat sonrası ortaya çıkan yeni düzen mahkemelerini(Muhassıllık, bidayet, ticaret, ceza vs.) de içine alacak şekilde tasnif edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu kayıtların incelenerek yeniden tasnif olunması, Tanzimat Sonrası Hukuk tarihi bakımından son derece mühim kaynaklara ulaşılması bakımından mühim bir çalışma ve hizmet olacaktır. Öte yandan bu tasnifatın ortaya çıkmasında o dönemde yapılan Reformların uygulama sürecinde, kanunlar ve kurumlar vaaz edilirken, "Kervan yolda dizilir" atasözünden hareketle, önceki düzen ve kurumlara ait kişilerden istifade edilmiş olması başlıca etkindir.

Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun başına nasıl ki sabık Yeniçeri Ağası getirilmişse, aynı şekilde, memleketin birçok noktasına Bidâyet ve Ticaret Mahkemesi açılırken, yetmişmiş memur noksanlığından dolayı bu mahkemelerin reisliklerine de Şer'î Mahkeme Naiplerinin baktığı, bilhassa o döneme ait Salnâmler incelendiğinde, anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Mahkeme kayıtlarının birbiriyle karışması, aynı dfter içinde tutulabiliyor olması ve tümüne birden kısaca Şer'îye Sicili denilmiş olması bundan kaynaklanmış olmalıdır.

Çalışma esnasında tespit edilen önemli hususlardan biri de özellikle Müslüman tebaanın Tanzimat reformlarının bilincinde olmadığı, yeniliklerin çoğunlukla idarenin tasarrufları neticesinde herhangi bir talep olmaksızın gerçekleştiği yönündedir. Ancak araştırma esnasında bu durumun pek de bu şekilde olmadığı aslında tebaanın da yer yer sürece müdahil olabildikleri anlaşılmıştır. Bu konuda özellikle Kastamonu'daki hassasiyet dikkat çekicidir. Türkiye'de burada yaşayanların talebiyle, muhtarlık ve muhassıllık teşkilatının ilk kurulduğu yerlerden olan Kastamonu, bu yönüyle dönemin

padişahı II. Mahmut’u da memnun etmiş hatta ilerleyen süreçte de Tanzimat ve ona dair reformlara sahip çıkma noktasında hamlelerine devam etmiştir. Şöyle ki aralarından vekil olarak seçtikleri Hıfzızade Mehmed Ağa aracılığı ile Ticaret Kanûnu’na aykırı davrananları şikâyet etmek suretiyle seslerini ve taleplerini üst makamlara duyurma gayreti ve çabasında olduklarını göstermişleridir.

Çalışma esnasında ve neticesinde görüldüğü üzere, Osmanlı Ticaret Hukuku bir yana özellikle Tanzimat sonrası süreçte Osmanlı Hukuk sisteminin birçok yönüyle ilgili çok sayıda kaynak ve malzeme mevcut olup, bunların incelenmesi neticesinde, dönemi ve Osmanlı Hukuk sisteminin yaşadığı değişimi ortaya koyabilecek dava verimli ve nitelikli verilere ulaşılabilecektir. Özellikle arşivlerdeki Şer’iye sicillerinin yeniden tasnif edilmesi ve de bunun belki de geniş kapsamlı bir proje ile hayata geçirilmesi elzemdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3 23.

BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3 25.

BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3 31-32.

BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3 57-58.

BOA, A.{DVNSBUY. İLM. d. 3.

BOA, A.{DVNSDVE. d. 51.

BOA, A.} DVN. 102-95

BOA, A.} DVN. DVE. 21-8.

BOA, A.} DVN. MKL. 8-20.

BOA, A.} MKT. MHM. 403-94.

BOA, A.} MKT. MHM. 418-77.

BOA, A.}MKT. MVL. 17-78.

BOA, A.}MKT. NZD. 181-54.

BOA, A.}MKT. NZD. 26-77.

BOA, A.}MKT. NZD. 26-77.

BOA, A.}MKT. NZD. 421-39.

BOA, A.}MKT. UM. 32-42.

BOA, A.}MKT. UM. 32-42.

BOA, A.}MKT. UM. 33-23.

BOA, A.}MKT. UM. 34-95.

BOA, A.DVN. MHM. d, 111, 314.

BOA, A.DVN. MHM. d. 12,

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1087.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 110.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1274.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 149.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 150.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1574.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 1648a.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 441.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 717.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 908.

BOA, A.DVN. MHM. d. 3, 97.

BOA, A.DVN. MHM. d. 82-1.

BOA, A.DVN. MHM. d., 3 44-45-46.

BOA, AE. SABH. I. 259-17399.

BOA, AE. SAMD. II. 9/908.

BOA, AE. SAMD. III. 97/9617.

BOA, AE. SMHD. II, 48-3110.

BOA, AE. SMMD. II, 1/2.

BOA, AE. SMMD. IV. 61/7144.

BOA, AE. SSML. III, 220-12911.

BOA, AE. SSML. III, 364-20826.

BOA, BEOAYN. d. s. 75.

BOA, C. DH. 208-10395.

BOA, C. HR. 140-6974.

BOA, C. HR. 147/7345.

BOA, C. HR. 62/3069.

BOA, C. İKTS, 6-268.

BOA, C. İKTS. 20-972.

BOA, C. ĪKTS. 4-157.

BOA, C. ĪKTS. 10-482.

BOA, C. ĪKTS. 42-2069.

BOA, C. ML, 232-9727.

BOA, C. ML. 127/5592.

BOA, C. MTZ. 21/1031.

BOA, C.ADL. 4-275.

BOA, DH. MKT. 1317-41.

BOA, HAT. 1242-48294.

BOA, HAT. 336-19281.

BOA, HAT. 488-23951.

BOA, HAT. 489-23982.

BOA, HAT. 489-23982.

BOA, HR. MKT. 324-27.

BOA, HR. MKT. 380-2.

BOA, HR. MKT. 396-62.

BOA, HR. SYS. 2927-93.

BOA, HR. TO. 413-55.

BOA, Ī. DH. 471-31556.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 11.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 12 5.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 15 13.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 15 14.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 16 17.

BOA, Ī. MMS. 18-780, Poz, 9.

BOA, Ī. MMS. 20-898.

BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 10-12.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 1-10.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 12-16.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 16-18.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 18-24.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 24-26.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 26-27.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 27-28.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 28.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182 28.
BOA, Ĩ. MMS. 27-1182, Poz:10.
BOA, Ĩ. MSM. 23-597.
BOA, Ĩ. MSM. 23-604.
BOA, Ĩ. MVL. 179-5351.
BOA, Ĩ. MVL. 445-19816.
BOA, Ĩ. MVL. 447-19892.
BOA, Ĩ. MVL. 448-19943.
BOA, Ĩ. MVL. 449-20028.
BOA, Ĩ. MVL. 449-20038.
BOA, Ĩ. MVL. 449-20049.
BOA, Ĩ. MVL. 529-104.
BOA, Ĩ. MVL. 578-25960.
BOA, Ĩ.DH. 194-10966.
BOA, Ĩ.DH. 566-39400.
BOA, Ĩ.HR. 76-3715.
BOA, Ĩ.HR. 76-3715.

BOA, İ.MSM. 1-13.

BOA, İ.MSM. 23-601.

BOA, İ.MSM. 23-601.

BOA, İ.MSM. 23-601.

BOA, İ.MVL. 198-6135.

BOA, İ.MVL. 198-6135.

BOA, MAD. d. 2747, Hüküm No: 29.

BOA, MF. MKT. 925-41.

BOA, MFB. 48.

BOA, ML. d. 554.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 3(Bâb), 14a-3.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul), 113a-113b.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)101a.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)107a.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)57a.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)67b-68a.

BOA, MŞH. ŞSC. d. 97(İstanbul)70a-70b-71a.

BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 104(Kastamonu), 5741.

BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 55/84(Antalya-Teke).

BOA, MŞH. ŞSC. d. Nr: 9(Uşak).

BOA, MV. 43-25.

BOA, MVL. 752-67.

BOA, ŞD. 1377-12.

BOA, ŞD. 2509-25.

BOA, ŞD. 2509-33.

BOA, ŞD. 2512-2.

BOA, ŞD. 2603-1

BOA, ŞD. 6-318.

BOA, TS. MA. 4280/1.

BOA, TS. MA. 4280/1.

BOA, TS. MA. e. 442-37(TSMA No: 1399/1).

BOA, TS. MA. e. 721-37 (TSMA No: 5216/39).

BOA, Y. MTV. 35-81.

BOA, Y. PRK. AZN. 17-6.

BOA, Y.EE. 5-57.

Telif Eserler

A. Özcan, (2011), Uzun Hasan kanunları ve Osmanlı dönemine yansımaları, *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*29, ss.173-192, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.

A., Akgündüz, (1990-2016), *Osmanlı kanûnnâmeleri ve hukuki tahlilleri*, c.I-II-III-IV-V-VI-VII-VIII-IX-X-XI, İstanbul: Fey Vakfı Yay.

A., Akgündüz, (2002), Osmanlı kanûnnâmeleri (doğuşu, çeşitleri ve tarihi seyri), *Türkler*, c.X, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

A., Akgündüz-H., Cin, (1995), *Türk hukuk tarihi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

A., Akyıldız, (1993), *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform(1836-1856)*, İstanbul: Eren Yay.

A., Akyıldız, (2001), Kaime, *TDVİA*, c.24, ss. 212-215, İstanbul: TDV Yay.

A., Akyıldız, (2015), *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*, İstanbul: İletişim Yay.

A., Altunbaş, (2012), *Türklerde hukuk devleti kavramının tarihsel gelişimi(töre hukukundan çağdaş anayasalara)*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

A., Bardakoğlu, (1992), Beyyine(Fıkıh), *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yay.

A., Bardakoğlu, (2001), Kasâme, *TDVİA*, c.24, İstanbul: TDV Yay.528-530.

- A., Bayındır, (2002), Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması, *Türkler*, c. 10, ss. 69-82. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- A., Ceylan, (2008), Osmanlı döneminde Mısır'da hukuki modernleşme, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 5, ss. 65-86, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- A., Davudoğlu, (2000), *Mevkufat mülteka tercümesi*, c.I-II-III-IV, İstanbul: Sağlam Yay..
- A., De La Motraye, (1723), *A. De La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa. with proper cutts and maps*, Volume: I, London: Printed fort he author.
- A., Demir, (2011), *Mecelle ve külli kaideler*, İstanbul: Işık Akademi Yay.
- A., Demirci, (2013), *Osmanlı imparatorluğunda ticaret mahkemelerinin kuruluşu ve İstanbul örneği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- A., Duran, (2015), İslam hukukunda olağanüstü yetkili bir mahkeme olarak velâyetü'l-mezâlim (mezâlim mahkemeleri), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*25, ss.251-273, İstanbul: İSAM Yay.
- A., Efe, (2002), *Muhassıllık teşkilatı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi) 72-79.
- A., Erçin, (2015), Osmanlı devletinde kadı ve şer'i mahkemeler, *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c.2 1, ss.15-23, Bartın: Bartın Üniversitesi.
- A., Hira, (2011), İbn Âbidin'in örf anlayışı (şerhu manzûmeti ukûdi resmi'lmüftî ve neşru'l-arf fî binâi ba'di'l-ahkâmi ale'l-urf adlı risaleleri bağlamında), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XV1, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- A., Hira, (2015), *Medeni yargılama hukuku açısından İslâm muhâkeme hukukunda gıyâbi yargılama*, İstanbul: Rağbet Yay.
- A., İnan, (1994), *Arşiv belgeleri ışığında gedik hakkı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- A., İslamoğlu, (2017), Osmanlı devletinde esnaf loncaları, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı (60. Ölüm Yıldönümü Vesilesiyle), ss.447-456, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

- A., Kal'a, (2003), Osmanlı esnafı ve sanayisi üzerine yapılan çalışmalarla ilgili genel bir değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*1, ss. 245-266, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yay.
- A., Kılınç, (2022), *Osmanlı yargılama hukukunda bilirkişilik (ehl-i hibre / ehl-i vukuf)*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- A., Lütfi, (1997), *Osmanlı adalet düzeni*, Sad: Erdinç Beylem, İstanbul: Marifet Yay..
- A., Mumcu, (1986), *Divân-ı Humâyûn*, Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- A., Mumcu, (1994), *Divân-ı Humâyûn, TDVİA*, c. 9, İstanbul: TDV Yay.
- A., Nusret, (1325), *İmtiyâzât-ı ecnebiye yahud 'uhûd-ı 'atîka*, İstanbul: Matbaa-i Jirayir Keteon.
- A., Özaydın, (1999), İbni Bîbî, *TDVİA*, c.28, Ankara: TDV Yay.
- A., Özcan, (1982), Fatih'in teşkilât kanûnnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi, *Tarih Dergisi*33, ss.7-56, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- A., Özcan, (1994), Defterdar Sarı Mehmed paşa Osmanlı devlet adamı ve tarihçisi, *TDVİA*, c.9, ss. 98-100, İstanbul: TDV Yay.
- A., Özcan, (2012), Topal Osman Paşa, İbni Bîbî, *TDVİA*, c.41, ss. 244-246, Ankara: TDV Yay.
- A., Özel, (1993), Dârülişlâm, *TDVİA*, c.8, İstanbul: TDV Yay.
- A., Özel, (2019), *Darulislam, darulharb-İslam hukukunda ülke kavramı*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- A., Pamir, (2002), Kapitülasyon kavramı ve Osmanlı devletine etkileri, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 5 2, ss.79-119, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- A., Reşid, (1928), Kapitülasyonlar, *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S.6, c. 37, ss.1-38, İstanbul: Yeni Matbaa.
- A., Slade, (1854), *Records of travels in Turkey Greece etc And of Cruise in the black Sea with the capitan pacha*, London: Saunders and Otley, Conduit Street.
- A., Tabakoğlu, (2000), *Türk iktisat tarihi*, İstanbul: Dergah Yay.

- A., Taşagıl, (1992), Göktürklerde insani değerler ve insan hakları, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay.
- A., Taşagıl, (2016), *Eski Türk boyları Çin kaynaklarına göre*(MÖ III.-MS X. asır), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- A., Tekdemir, (2010), *Ticaret nezareti(1838-1876)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi).
- A., Uğur, (1980), Âsafnâme-i vezir-i Lütfi paşa, *İslam Enstitüsü Dergisi* 4(Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan), ss.243-358, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Enstitüsü Yay.
- A., Yazıcı, (2014), Fıkıhta bir miras meselesi olarak avliyye: avl halleri, kaynağı ve çözümlerin değerlendirilmesi, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*24, ss.305-327, İstanbul: İSAM Yay..
- A., Yıldırım, (2014), Müstakimzade Süleyman Saadeddin'in devhatü'l-meşâyih Osmanlı şeyhü'l-islamlarının biyografileri adlı eserinin transkripsiyon ve değerlendirilmesi, Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- A.F., Türkgeldi, (1928), *Ricâl-i mühimme-i siyâsiyye*, Hazırlayanlar: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi.
- A.G., Hüseyinklioğlu, (2023), Osmanlı hukukunda keşif uygulamaları (16-18. yüzyıllar), *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12 1, ss. 1-22, Malatya: İnönü Üniversitesi Yay.
- A.İ., Bağış, (1983), *Osmanlı ticaretinde gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- A.M., Küçükkalay, (2001), *Coğrafi keşifler ve ekonomiler Avrupa ve Osmanlı devleti*, Konya: Çizgi Kitabevi Yay.
- A.N., Kurat, (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- A.Y., Ocak, (2011), *Babailer isyanı Aleviliğin tarihsel altyapısı yahut Anadolu'da İslam-Türk heterodoksisinin teşekkülü*, İstanbul: Dergah Yay..

Adliye Nezareti, (1323), *Deaviy-i hukukiye ve ticariyeye müteallik istatistik*, İstanbul: Dersaadet Mahmut Bey Matbaası.

Ahmed Asım Efendi, (2015), *Âsım Efendi tarihi*, c. I, Haz., Ziya Yılmaz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

Ahmed Cemal, (1306), *Kanûn-ı iflâs*, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası.

Ahmed Cevdet Paşa, (1986), *Tezâkir*, c. 21-39, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara: TTK Basımevi.

Ahmed Lütü, (1302), *Ez-tarih-i devlet-i aliye-i Osmaniye*, c. 6, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası.

Ahmed Lütü, (1304), *Mirât-ı adalet yahut tarihçe-i adliye-i devlet-i aliye*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası.

Ahmed Refik, (1331/1912), *Lale devri*, İstanbul: Kitâbhâne-i askeri-İbrahim Hilmi(Matbaa-ı Hayriye ve şürekâsı).

Ahmed Reşid, (1311), *Hukuk-ı Ticaret*, Birinci Kitap, İstanbul: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi Matbaası.

Ahmed Reşid, (1312), *Hukuk-ı Ticaret*, Dördüncü Kitap, İstanbul: Şirket-i Hayriye Matbaası.

Ahmed Ziya, (1322), *Usûl-ı muhakemât-ı hukukiye kanûnu muvakkati şerhi*, c. I, İstanbul: Karabet Matbaası.

Ahmedî, (2019), *İskendernâme*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay..

Ali Haydar Efendi Küçük, *TDVİA*, c.2, ss. 396-397, İstanbul: TDV Yay.

Ali Haydar, (1341), *Hukuk-ı ticaret külliyyatından I*, İstanbul: İkdâm Matbaası.

Ali Şahbaz, (1312), *Hukuk-ı ticaret*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Destgâhı.

Aristarchi Bey(Gregoire), (1874), *Legislation Ottomane ou recueil des lois reglement ordonances traites capitulations et autres documents officiels de l'empire Ottoman*, Editeur, Demetrius Nicolaides, Constantinople: Bureau du Journal Thraky.

Atsız, (1992), *Âşıkpaşaoğlu tarihi*, İstanbul: MEB Yay..

Ayn Ali Efendi, (1280), *Kavânîn-i âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi.

B., Aktaş Kütükçü, (2023), Osmanlı ahidnâme geleneğinin doğuşu: Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemi ahidnâmeleri hakkında bir araştırma, *Kütüphane, Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi*, C. 4 2, ss.163-174, İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Yay.

B., Apaydın, (2013), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk adli ve idari modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınevi.

B., Argunhan, (2022), Osmanlı payitahtında esnaf teşkilatı: loncaların hukuki açıdan incelenmesi, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, S. 2022-2, ss.145-196, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

B., Atatlay, (1986), *Kâşgarlı Mahmud: Divânü Lûgat-it Türk*, c.3, Ankara: TDK Yay..

B., Kodaman, (1991), *Les ambassades de Moustapha Rechid pacha a Paris*, Ankara: TTK Yay.

B., Konan, (2006), *Osmanlı devletinde yabancıların kapitülasyonlar kapsamında hukuki durumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

B., Kuzakçı, (2023), İpek ve kürk: Karadeniz'in kuzeyinde Soğd varlığı ve Soğd ticareti (ms II-VIII. yüzyıllar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, ss.1-1410.

B., Lewis, (1962), *İstanbul ve Osmanlı imparatorluğu medeniyeti*, Çev., Ömer Faruk Birpınar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

B., Lewis, (2017), *Modern Türkiye'nin doğuşu*, Çev., Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yay.

B.M., Wheeler, (2000), From dâr-al hijra to dâr-al Islâm: the Islamic utopia, *The Concept of Territory in Islamic Law and Thought: A Comparative Study*, Editor: Yanagihashi Hiroyuki, ss.3-37, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Bekir Behlül, (1309), *Poliçe(Ticaret kanûnnâmesinin ikinci faslını izâh eder)*, İzmir: Hidmet Gazetesi matbaası 30-33.

C. Huart., (1997), *Kanun, İ.A*, c.6, Eskişehir: MEB Yay.

- C., Baltacı, (1991), Arpalık, *TDVİA*, c.3, İstanbul: TDV Yay.
- C., Cahen, (2000), *İslamiyet I*, Türkçesi: Esat Mermi Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- C., Erimtan, (2008), *Ottoman looking West? the origins of the tulip age and its development in modern Turkey*, London-New York: Tauris Academic Studies.
- C., Kallek, (1992), Damga, *TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yay.
- C., Kallek, (1998), Hisbe, *TDVİA*, c. 18, İstanbul: TDV Yay.
- C., Kallek, (2008), Sak, *TDVİA*, c.35, İstanbul: TDV Yay.
- C., Kallek, (2012), Ticaret, *TDVİA*, c.41, İstanbul: TDV Yay.
- C., Kallek, (2012), Ukiyye, *TDVİA*, c. 42, İstanbul: TDV Yay.
- C., Morawitz, (1902), *Les finances de la Turquie*, Paris: Guillaumin et.
- C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.31, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.32, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- C., Üçok, (1946), Osmanlı kanûnnâmelerinde İslâm ceza hukukuna aykırı hükümler, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.41, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- C., Üçok-A., Mumcu, (1981), *Türk hukuk tarihi ders kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay. No: 455.
- C., Yılmaz, (2015), Osmanlı siyasi düşüncesinde kânun-ı kadîm, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, c.2, İstanbul: İBB Kültür Daire Başkanlığı Yay..
- C., Zeydan, (1976), *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- C.K., Neumann, (2000), *Araç tarih araç tanzimat tarih-i Cevdet'in siyasi anlamı*, İstanbul: tarih Vakfı Yurt Yay.

C.P., Mitchell, (2006), Diplomacy, *Medieval Islamic Civilization An Encyclopedia*, Volume 1, A-K Index, Editor: Josef W. Meri, ss.207-208, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Ceride-i Adliye, (1328), 8 *Rebiülahir* 9.

Ceride-i Adliye, (1328), 8 *Rebiülahir* 9.

Ceride-i Havâdis, (1264), *Numro* 372.

Ceride-i Mehâkim, (1290), 22 *Safer* 1.

Ceride-i Mehâkim, (1296), 14 *Receb*.

Ceride-i Mehâkim, (1296), 7 *Şevval* 12.

Ceride-i Mehâkim, (1297), 15 *Receb*.

Ceride-i Mehâkim, (1297), 23 *Zilkade*.

Ceride-i Mehâkim, (1303), 5 *Rebiülevvel*.

Ceride-i Mehâkim, (1304), 24 *Muharrem*.

Ceride-i Mehâkim, (1305), 22 *Ramazan*.

Ceride-i Mehâkim-i Adliye, (1323), 25 *Cemaziyelahir*.

D., Alikılıç, (2002), Osmanlı saray teşkilâtı ve törenleri, *Türkler*, c. IX, ss.875-898, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

D., Çakılcı, (2022/2), Beratlı tüccardan Avrupa tüccarına Selanik'te "nizâm-ı raiyyet" arayışı, *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*77, ss.165-212, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.169.

D., Goffman, (1998), *Britons in the Ottoman empire 1642-1660*, Seattle: University of Wahington Press.

D., Sarı Çallı, (2015), Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye'nin konumu, *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, c.41, ss.4-28, İstanbul: Toleyiş Sendikası Yay.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, (1334/1916), *İlmiye Salnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Donald Quataert, *The Ottoman empire 1700-1922*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 1, Ankara: TBMM Kütüphanesi.
- Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 3, Ankara: TBMM Kütüphanesi.
- Düstur, (1869), *Birinci Tertip*, c. 4 Ankara: TBMM Kütüphanesi.
- Düstur, (1931), *Üçüncü Tertip*, c. 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.
- E., Aydın, (2015), *Yenisey yazıtları*, Konya: Köymen Yay..
- E., Boynukalın, (2013), *Yemin, TDVİA*, c.43, İstanbul: TDV Yay.
- E., Engelhardt, (1882), *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'empire Ottoman depuis 1826 jusqu'a nous jours*, Paris: A Cotillon Et Cie, Impirimeurs-Editeurs Librairesdu Conseil d'Etat.
- E., Keleş, (2015), *Avrupa tüccarlarının hukukî ve ticarî durumlarına dair bazı tespitler(1835-1868)*, *Belleten*, c. 79 284, ss.199-292, Ankara: TTK Yay.
- E., Merçil, (1989), *Kirmân Selçukluları*, Ankara: TTK Basımevi.
- E., Merçil, (2012), *Tevkî'*, *TDVİA*, c.41, İstanbul: TDV Yay.
- E., Plon, (1898), *Le régime des capitulations*, Paris: Libraire Plon.
- E., Tyan, (1960), *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'islam*, Leiden: E.J. Brill.
- E., Vanhaute-R., Paping-C., O Grada, (2006), *The European subsistence crisis of 1845-1850: a comparative perspective*, *UCD Centre for Economic Research Working Paper Series*, No. WP06/09, Dublin: UCD School of Economics, University College Dublin (UCD).
- E., Yakut, (2006-Güz), *Tanzimat dönemi'ne kadar Osmanlı hukuku'nda taziri gerektiren suçlar ve cezaları*, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*2, ss.25-40, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- E.A., Zachariadou, (1983), *Trade and crusade. Venetian Crete and the emirates of Monteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini.
- E.B., Ekinci, (2017), *Osmanlı mahkemeleri tanzimat ve sonrası*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.

- E.B., Ekinci, (Aralık-2001), Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü(klasik devir), *Belleten*, c. 65, S. 244, ss.959-1006, Ankara: TTK Yay.
- E.Z., Karal, (1988), *III. Selim hatt-ı hümayunları*, Ankara: TTK Yay.
- Ebu's-Suud, (1331/1915), *Osmanlı kanûnnâmeleri*, c.II, ss. 49-112, İstanbul: Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni Mecmuası.
- Ebul'ula Mardin, (1947), Medeni hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 13 3, ss. 911-940.
- Ebul'ula Mardin, (1996), *Medeni hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: TDV Yay.
- F., Atar (1979), *İslâm adliye teşkilatı: ortaya çıkışı ve işleyişi*, Ankara: DİB Yay.
- F., Atar (1988), *Fıkıh usulü*, İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay..
- F., Babinger, (2000), *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- F., Demirel, (2008), *Adliye nezareti*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- F., Duruksu, (2013), *1310 sene-i hicriyesine mahsus salname-i vilayet-i Mamurat'ül aziz*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- F., Gedikli, (2004), Türklerde hukuk, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Editör: Cemil Öztürk, Ankara: Pegem Yay.
- F., Gedikli, (2020), İctihad ile neshin imkanına dair, *Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Dergisi*84, Erzurum: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı Yay..
- F., Gürzumar-T., Gürzumar, (1962), *Kaanûnnâme-i ticâret ve zeyilleri*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay.
- F., Koca, (2000), İkrar, *TDVİA*, c.22, İstanbul: TDV Yay.
- F.K., Kuzu, (2022), *266 numaralı İstanbul evkaf-ı hümayun mahkemesi sicilinin transkripsiyon ve değerlendirilmesi*, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- F.M., Şeker, (2015), Türk devlet geleneği ve Hanefilik, Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı, ss.89-91, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yay.

F.Tafel-G.Thomas., (1856), *Urkunden zur älteren handels und staatsgeschichte der republik Venedig*, Wien: Aus Der Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei.

Farabi, (1990), *İhsa 'ül-ulûm(ilimlerin sayımı)*, Çev, Ahmet Ateş İstanbul: MEB Yay..

G., Akyılmaz, (2014), Osmanlı hukukunda masuniyet-i şahsiye ilkesi, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, ed., Fethi Gedikli, ss. 163-221, İstanbul: XII Levha Yayıncılık.

G., Bozkurt, (2020), *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi*, Ankara: TTK Yay.

G., Bozoklu, (2021), 104 numaralı Kastamonu şer'iyye sicilinin (H. 1256/M. 1840) transkripsiyon ve değerlendirmesi, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

G., Köse, (2019), *2 numaralı buyruldu defterinin (1826- 1839) değerlendirilmesi ve transkripsiyonu (s. 1-81)*, Trabzon: KATÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

G., Soylu, (1973), Anadolu'nun prehistorik devirlerinde avcılık izleri, Antropoloji8, ss.27-51, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.

G., Young, (1906), *Corps de droit Ottoman*, Vol., 7, Oxford: Clarendon Press.

G.P., du Rausas, (1902), *Le régime des capitulations dans l'empire Ottoman*, Paris: Arthur Rousseau Editeur.

H. Aydemir, (2012), *Miras taksimi Kur'an'da hata yok*, İstanbul: Enki Yay..

H., Görgün, (2008), Mısır vilayetinde tanzimat ve meşrutiyet dönemi, *Divân*, c. 13 24, ss. 157-183.

H., Güzel, (2013), *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

H., Hairî, (1993), *Osmanlılarda batılılaşma çabaları ve batının iki yüzü*, İstanbul: Yöneliş Yay.

H., İnalçık, (1958), Osmanlı hukukuna giriş: örfî-sultani hukuk ve Fatih'in kanunları, *AÜSBF Dergisi*, c.132, ss.102-126, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay..

H., İnalçık, (2000), İmtiyâzât(Osmanlı dönemi kapitülasyonların karakter ve mahiyeti), *TDVİA*, c.22, İstanbul: TDV Yay.

- H., İnalçık, (2000), Modern Avrupa'nın gelişmesinde Türk etkisi, *Osmanlı ve Dünya*, Hazırlayan: Kemal Karpaz, ss. 79-88, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- H., İnalçık, (2000), Osmanlı'da devlet hukuk adâlet, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- H., İnalçık, (2003), Osmanlının Avrupa ile barışıklığı: kapitülasyonlar ve ticaret, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Makaleler I, İstanbul: Doğu batı Yay., ss.237-267.
- H., İnalçık, (2018), Osmanlı imparatorluğu toplum ve ekonomi, c.1, İstanbul: Kronik Kitap.
- H., İnalçık, (2022), *Devlet-i 'aliyye Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar-I, klasik dönem(1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- H., Karaman, (1974), *Başlangıçtan zamanımıza kadar İslâm hukuk tarihi*, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- H., Karaman, (1991), *Mukayeseli İslam hukuku*, c.1, İstanbul: Nesil Yay.
- H., Karaman, (1996), Fıkıh, *TDVİA*, c.13, İstanbul: TDV Yay..
- H., Nasreen, (2013), Oryantalistlerin Kur'an üzerine iddiaları, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*16, Kayseri: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay..
- H., Pirenne, (2000), *Ortaçağ kentleri kökenleri ve ticaretin canlanması*, Çev., Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yay.
- H., Sabit, (1332), Din ve şariat, *İslam Mecmuası*, c. IV44, ss.905-908, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası.
- H., Taş, (2008), Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?, *Bilgi* 44, ss. 25-44, Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Yay.
- H., Torun, (2002), *961 nolu Karesi ayniyat defteri*, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- H., Tuncer, (1987), Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi (1132-33 H./1720-21 M.), *Belleten*, c.51199, ss.131-152, Ankara: TTK Yay.

H., Veldet, (1999), *a.g.k.* 197. N., İnan, (1966), Kaanunname-i ticarete göre protestolar, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 22 1, ss. 829-846, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

H., Veldet, (1999), Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat, *Tanzimat 1*, İstanbul: MEB Yay.

H., Yavuz, (1988), Adliye nezâreti, *TDVİA*, c.1, ss. 389-390, İstanbul: TDV Yay.

H.A.R., Gibb, (1962), *Mohammedanism an historical survey*, New York: A Galaxy Book.

H.E., Akbaş-S., Bozkurt, K., Yazıcı, (Eylül 2018), Osmanlı devletinde lonca teşkilatı yapısı ve yönetim düşüncesi ile karşılaştırılması, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, ss.165-202, İstanbul: Oktay Güvemli Muhasebe ve Finans Tarihi Vakfı Yay.

H.M., Günay, (2005), Son devir Osmanlı hukukçusu küçük Ali Haydar Efendim(1853-1935): hayatı, ilmi faaliyetleri ve eserleri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6, ss. 179-188.

H.N., Ertuğ, (2000), *Osmanlı kefalet sistemi ve 1792 tarihli bir kefalet defterine göre Boğaziçi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

H.W., Lowry, (1980), A corpus of extant kanûnnâmes for the island of limnos as contained in the tapu-tahrir defter collection of the başbakanlık archives, *Osmanlı Araştırmaları I(The Journal of Ottoman Studies I)*, c.11, ss.41-60.

Halil Cemaleddin-Hırand Asadur, (1331), Ecânibin memâlik-i Osmaniye’de hâiz oldukları imtiyâzât-ı adliye, İstanbul: Hukuk Matbaası.

Hezarfen Hüseyin Efendi, (1998), *Telhîsü’l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, Ankara: TTK Basımevi.

Hocaeminzâde Ali Haydar, (1330), *Dürrerü’l-Hükkâm Şerhü’l-Mecelletü’l-Ahkâm*, c. I-II-III-IV, İstanbul: Tevsii-i Tıbbat Matbaası.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1295/60-ayet-tefsiri>.

İ., Akbulut, (2018), *Türk hukuk tarihi*, İstanbul: Timaş Yay..

- İ., Bilgili, Ahmed Reşid Paşa'nın İmâm-ı A'zam'ın siyâsî tercüme-i hâli adlı eseri ve değerlendirmesi, *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, c. 2 2, ss. 213-256, Konya: Hacı Veysizade İlim ve Kültür Vakfı Yay.
- İ., Durhan, (2000), Divan-ı Hümayun'un yargı yetkisi, Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. IV 1-2, ss. 59-78, Erzincan: Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- İ., Kafesoğlu, (2021), *Türk milli kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İ., Ortaylı, (2001), Osmanlı devletinde kadı, *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yay.
- İ., Ortaylı, (2008), *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat.
- İ., Ortaylı, (2018), *Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İ., Sak-A., Güngören, (2020), Şer'îye sicilleri ışığında Osmanlı devletinde adli olaylarda keşif: Konya örneği (1690-1740), *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 23, ss. 169-211 171.
- İ., Uluğ Cicim, (2016), Ticaret-i bahriye kanunnamesine göre navlun sözleşmeleri, *Cedrus*, c. 4, ss. 393-410, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yay.
- İ.H., Uzunçarşılı, (1988), *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, Ankara: TTK Basımevi.
- İ.H., Uzunçarşılı, (1997), Berat, *İ.A*, c.2, ss.523-524, Eskişehir: MEB Yay.
- İ.K., Dönmez, (2007), Örf, *TDVİA*, c.34, İstanbul: TDV Yay..
- İbni Bibi(El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi), (1996), *El-evâmirü 'l-'Alâ'îyye fî 'l-umûri 'l-'Alâ'îyye(Selçuknâme) I*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi.
- İbnüzzıya, (1324/1908), Muahedâtımız 5: Fransa kapitülasyon I, *İstişare*, Numro: 6, ss. 256-261, İstanbul: Suat Muhtar.
- İbrahim Cûdî, (1332), *Lügat-ı Cûdî*, Trabzon: Yayın evi bilgisi yok(İBB Atatürk Kıtılığı Yordam Arşivi).
- İstanbul Kadı sicilleri 41, (2019), *Balat mahkemesi 1 numaralı sicil (H. 964-965 / M. 1557-1558)*.

İstanbul Kadı sicilleri 49, (2019), *Ahi Çelebi mahkemesi 1 numaralı sicil (H. 1063-1064 / M. 1652-1653)*, Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yay.

İstanbul Kadı sicilleri, (2011), *Bâb mahkemesi 3 numaralı sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yay.

İstanbul Kadı Sicilleri, (2011), *Bâb mahkemesi 3 numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, Proje Yönetmeni: M. Akif Aydın, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: İSAM Yay.

İstanbul Ticaret Odası, (2020), *Osmanlı arşiv belgelerinde Hayriye tüccarları*, Ed. Atilla Sağlamçubukçu, İstanbul: İTO Kültür ve Sanat Yay.

J.C.A., Gavillot, (1875), *Essai sur les droits des Europeens en Turquie et en Egypte les capitulations et la réforme judiciaire*, Paris: E. Dentu Libraire.

J.W., Redhouse, (1887), *İlaveli müntehebat-ı lügat-ı Osmaniye*, neşr., Kitabcı Hüseyin Hilmi, İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin eki).

K., Flate., (2012), *Türk ekonomisi, 1071-1453, Türkiye Tarihi 1071-1453*, ed. Kate Fleet, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi.

K., Kısa, (2019), *Klasik dönem Osmanlı hukuk sisteminin genel yapısı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

K., Pamukciyan, (1965), *Çamiç (Ohannes Efendi), İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, Yay. Haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul: Reşad Ekrem Koçu ve Mehmed Ali Akbay İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kolektif Şirketi Yay.

K.M., Aksarayı, (1999), *Müsâremet ül-ahbâr: Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları tarihi*, Neşreden: Osman Turan, Ankara: TTK Basımevi (Tıpkı Basım).

K.N., Erden, (2022), *Genel hatlarıyla Kütahya'nın ticari yapılarından tarihi kapan hanı, Kapanaltı Muhasebe Finans Ekonomi Dergisi* 1, ss. 1-9.

Kanûnnâme-i İhtisab-ı Bursa 1502, (2004), Ankara: Türk Standartları Enstitüsü Yay.

Koçi Bey, (1303/1886), *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Ebû'z-ziya.

Kuran. *Mülk*, 67-1.

L., Casson, (1994), *Travel in the ancient world*, London: The John Hopkins University Press.

- L., İlboğa, (2005), *Bir Türkiye Selçuklu veziri(sahib ata)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- L., Özpolat, (2016), *1 numaralı Konya şer'iyeye sicili (970–1019/1563–1610) (değerlendirme ve transkripsiyon)*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans tezi).
- M, Genç, (2000), İltizam, *TDVİA*, c.22, ss. 154-158, İstanbul: TDV Yay.
- M. Altınbaş, (2022), Ticaret-i bahriye kanunnâme-i hümayûn hükümlerinde yolculara ilişkin düzenlemeler, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, c. 34 40, ss. 317-340, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- M. Bedrosyan, (1301), *Rehber-i mesâlih-i adliye*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- M. M., Aktepe, (1984), *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi tarihi*, c. IX, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- M. Mignot, (1773), *Histoire de l'empire Ottoman(depuis fon origine jusqu'a la paix de Belgrade en 1740)*, Tome Premier, Paris: Chez Le Clerc Libraire.
- M., Akdağ, (1999), *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi 1453-1559*, c. II, Ankara: Barış Yay.
- M., Akman, (1997), *Osmanlı devletinde kardeş katli*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- M., Akman, (2005), Osmanlı ceza hukuku çalışmaları üzerine bir icmal, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, c.35, ss.489-512, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yay.
- M., Arif, (1330), *Kanûnnâme-i âl-i Osmân*,(Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının ilavesidir.), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaa-i Hayat-i Osmani Şirketi.
- M., Avcı, (2010), *Osmanlı ceza hukuku genel hükümler*, Konya: Mimoza Yay.
- M., Avcı., (2002), Osmanlı hukukunda para cezaları, *Türkler*, c.X, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- M., Balard, (1978), *La Romanie Genoise I (XII. debut du XV. siecle)*, Rome: École Française De Rome Palais Farnese.

- M., Bedir, (2005), Osmanlı öncesi türk hukuk tarihi yazıcılığı, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Hukuk Tarihi Sayısı*, c.35, ss.27-84, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi Yay..
- M., Çadircı, (1981), “Tanzimat’ın ilanı sıralarında Osmanlı imparatorluğunda kadılık kurumu ve 1838 tarihli "tarik-i ilmiye'ye dair ceza kanûnnâmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.14 25, ss. 139-161, Ankara: AÜDTCF Yay.
- M., Çadircı, (1988), Tanzimat döneminde Türkiye’de yönetim(1839-1856, *Belleten*, c.52203, ss.601-626, Ankara: TTK Basımevi.
- M., Çadircı, (2007), *Tanzimat sürecinde Türkiye ülke yönetimi*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- M., Çağrı, (1997), Hak, *TDVİA*, c.15, İstanbul: TDV Yay.
- M., Çakır, (2021), 2 numaralı Karaman ahkam defterinin(s.1-149), transkripsiyonu, Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- M., Çelik-Ö., Bayır-R., Gündoğdu-E.F., Önal-N., Livanos-N., Elam-V., Dökmeci-M.S., Toprak-B., Ata, (2018), *Fatih Sultan Mehmed dönemi ferman ve arşiv belgeleri*, Ed. Mehmet Çelik, İstanbul: Mavi Ofset Basın Yayın(Gebze Belediyesi Kültür Yay.).
- M., Çufalı, (1999-2000), Kapitülasyonların mahiyeti ve Osmanlı devletinin yıkılışındaki rolü, *Türk Yurdu*, c. 19-20 148-149, ss. 156-164, Ankara: Evren Yayıncılık.
- M., Delibaşı, (1984), Elizabeth a. Zachariadou, trade and crusade. Venetian crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415), Venice 1983. library of the hellenic institute of Byzantine studies-no 11 . 8°, xxxvi + 276 s. 11 levha, edeni \$ 20, *Belleten*, c.48189-190, ss.343-352, Ankara: TTK Yay.
- M., Destrilhes, (1855), *Confidences sur la Turquie*, Paris: E. Dentu Libraier.
- M., Erdoğan, (2005), *Fıkıh ve hukuk terimleri sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yay.
- M., Ergin, (2003), *Orhun âbideleri*, İstanbul: Hisar Kültür Gönüllüleri Yay.17. T., Tekin, (1998), *Orhon yazıtları*, İstanbul: Simurg Yay..
- M., Fayda, (1988), Ahidnâme, *TDVİA*, c.1, İstanbul: TDV Yay.
- M., Genç, (1989), Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri, *Sosyoloji Dergisi*, c.31, ss.175-186, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

- M., Genç, (2000), *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- M., Genç, (2007), *Osmanlı esnafı ve devlet (Loncadan Oda'ya, İstanbul Ticaret Odasının 125. Yılı Anısına)*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yay.
- M., Hamidullah, (2007), *İslâm'da devlet idaresi*, çev., Hamdi Aktaş, İstanbul: Beyan Yay.
- M., Hamidullah, (2012), *İslâm anayasa hukuku*, Çev., İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yay..
- M., Hamidullah, (2012), *İslâm anayasa hukuku*, ed., Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yay.
- M., Haniççe, (2021), II. Kısım: geçmişten günümüze seyyahlar ve seyahatnamelerin tasnifine dair bir deneme-2, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, c.322, ss.273-293, İstanbul: Anatolia Yay.
- M., İpşirli, (1991), Bahaî Mehmed Efendi, *TDVİA*, c.4, İstanbul: TDV Yay.
- M., İpşirli, (1992), Bezirgân, *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yay.
- M., İpşirli, (1994), Ehl-i örf, *TDVİA*, c.10, İstanbul: TDV Yay.
- M., İpşirli, (2006), Nâib(Osmanlılarda), *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yay.
- M., İpşirli, (2008), *Ayn Ali Efendi, Yaşamlarıyla ve yapıtlarıyla Osmanlılar ansiklopedisi*, c.I, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- M., İpşirli, (2011), Temliknâme, *TDVİA*, c.40, İstanbul: TDV Yay.
- M., İpşirli, (Aralık-1997), Osmanlı devletinde kazaskerlik(XVII. yüzyıla kadar), *Belleten*, c.61 232, ss. 597-700, Ankara: TTK Yay.
- M., İskender, (1300), *Ticaret rehberi*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- M., İskender-A., Reşad, (1330/1914), *Kapitülasyonlar: tarihi menşei asılları*, İstanbul: Kanaat Matbaası.
- M., Karagöz, (1995), Osmanlı devletinde ıslahat hareketleri ve batı medeniyetine giriş gayretleri (1700-1839), *OTAM Dergisi* 6, ss. 173-194, Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.
- M., Koçak-N., Dalgın-O., Şahin(2014), *İslâm hukuku*, İstanbul: Ensar Yayınevi.

- M., Koraltürk, (2002), *Türkiye’de sanayi ve ticaret odaları*, İstanbul: Denizler Kitabevi.
- M., Midilli, (2020), Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadîmin Ehl-i Şer‘ Bekçileri (1453-1586), *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 59, ss. 75-103, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yay.
- M., Oğuz-A., Akgündüz, (1998), Huccet, *TDVİA*, c. 18, İstanbul: TDV Yay.
- M., Okuyan, (2016), *Kur’an sözlüğü*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- M., Ölmez, (2021), En eski Türkçedeki biti-, bitig ve bitigüçi sözleri hakkında, Esengü Bitig: Doğumunun 60. Yılında Zuhal Ölmez Armağanı, Hazırlayanlar: Tümer Karaayak-Uğur Uzunkaya, ss.619-629, İstanbul: Kesit Yay.
- M., Şahin, (2021), *Kur’ân ve sünnete göre ceza yargılamasında ispat vasıtaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- M., Şeker, (2017), Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarın adalet sembolü: Dîvânü’l-mezâlim, *Humanitas*, c.510, ss.77-89, Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yay..
- M., Şentop, (2006), Tanzimattan önceki dönemde Osmanlı mahkemelerinin görev ve yetkisi, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*1, ss.87-105, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- M., Tuğluca, (2016), *Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde şikayet mekanizması ve işleyiş biçimi*, Ankara: TTK Yay.
- M., Uğur, (2000), İ’lâm, *TDVİA*, c. 22, İstanbul: TDV Yay.
- M., Ülger, (2017), Miftâhü’l- fûnûn’un müterciminin kimliği hakkında bir inceleme, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, ss. 125-133, Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- M., Yılmaz, *Hisbe teşkilatı*, İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı, Editör: Eyüp Baş, ss. 339-351.
- M.A., Aydın, (1992), Borç, *TDVİA*, c.6, İstanbul: TDV Yay.
- M.A., Aydın, (1994), Deyn, *TDVİA*, c.9, İstanbul: TDV Yay.
- M.A., Aydın, (2003), Mecelle-i ahkâm-ı adliye, *TDVİA*, c.28, ss. 231-235, Ankara: TDV Yay.

M.A., Aydın, (2003), Osmanlı devletinde mahkeme, *TDVİA*, c.27, İstanbul: TDV Yay.341-344.

M.A., Aydın, (2011), *Kadı sicillerinde İstanbul*, İstanbul: İSAM Yay.

M.B.C., Collas, *La Turquie en 1864*, Paris: E. Dentu Libraire.

M.C., Fissel-D., Goffman, (Autumn-1990), Viewing the Scaffold from Istanbul: The Bendysh-Hyde affair 1647-1651, *A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol: 22, No: 3, pp. 421-448, <http://www.jstor.org/stable/4051180>.

M.F., Köprülü, (1938), Ortazaman Türk hukuki müesseseleri: İslâm amme hukukundan ayrı bir Türk amme hukuku yok mudur?, *Belleten*, c. II5-6, ss.39-72, Ankara: TTK Yay..

M.F., Köprülü, (1981), *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, İstanbul: Ötüken Yay..

M.F., Turan, (2011), *İslam hukukunda karine*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi).

M.H., Boogert, (2008), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı hukuk sistemi: 18. yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlılar*, çev., Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: İş bankası Kültür Yay. 117.

M.H., Kutluoğlu, (2022), Kavalalı Mehmed Ali Paşa, *TDVİA*, c.25, ss. 62-65, Ankara: TDV Yay.

M.H., Yazır, (2016), *Kur'an-ı Kerim meali*, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.

M.H., Yinanç, (2015), *İbn Bîbî Selçuknâme*, Hızırlayanlar: Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul: Kitabevi Yay.

M.M., Bakır, (2021), *Sultan II. Mahmud devri tanzimat-ı hayriye'nin hazırlanması: iktidar ve muhalefet'in meşruiyeti*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

M.M., Kenanoğlu, (2005), Osmanlı kanûnnâmeleri neşriyatı üzerine bir tahlil, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.35, ss.141-186.

M.M., Kenanoğlu-F., Kenanoğlu., (2009), Osmanlı hukukunda konsolosluk mahkemelerinin yeri İtalyan konsolosluğu mahkemesi tahrir defterleri, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 7 63-339, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.

M.P., Pedani, (2006), Venetian consuls in Egypt and Syria in the Ottoman age, *Mediterranean World*, No: 8, pp.7-21.

M.R., Belgesay, (1940), *Tanzimat ve adliye teşkilatı*, İstanbul: Maarif Matbaası.

M.R., Belgesay, (1999), *Tanzimat ve adliye teşkilatı*, *Tanzimat I*, ss. 211-20 İstanbul: MEB Yay.

M.R., Telkenaroğlu, (Aralık-2018), İctihaddan taklide evrilmenin en ağır bedeli: mezheb taassubu, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, c.11, ss.33-63, Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yay.

M.S., Kaçalın, (2019), *Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadgu Bilig*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay..

M.S., Kütükoğlu, (1992), Berat, *TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yay.472-473.

M.S., Kütükoğlu, (1992), Bezirgân, *TDVİA*, c.5, İstanbul: TDV Yay.

M.S., Kütükoğlu, (1995), Ferman, *TDVİA*, c.12, İstanbul: TDV Yay.

M.S., Kütükoğlu, (2006), Mürur Tezkiresi, *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yay.

M.S., Kütükoğlu, (2006), Narh(Osmanlılar'da), *TDVİA*, c.32, İstanbul: TDV Yay.

M.S., Kütükoğlu, (2011), Temessük, *TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yay.

M.S., Kütükoğlu, (2013), *Balta limanına giden yol Osmanlı-İngiliz iktisâdî münâsebetleri*, Ankara: TTK Yay.

M.S., Kütükoğlu, (2013), *Osmanlı belgelerinin dili (diplomatik)*, Ankara: TTK Yay.

M.Z., Pakalın, (1993), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü II*, İstanbul: MEB Yay.

M.Z., Pakalın, (2004), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, c.I, İstanbul : MEB Yayınevi.

Maverdi, (2021), *El-ahkamü's-sultaniye*, Çevirmen: Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yay.

Mecelle Cemiyeti, (1300), *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

Mehmed Aziz Giridi, (1309), *Polîçelerin cirosu*, İstanbul: artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Mehmed Şevki, (1322), *Ta'yin-i Merci*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Mustafa Nuri Paşa, (1992), *Netayic ül vukuat kurumları ve örgütleriyle Osmanlı tarihi*, Ankara: TTK Basımevi.

N., Berkes, (1978), *Türkiye’de çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yay.

N., Bozkurt, (1995), *Eman, TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yay.

N., Çağatay, (1981), *Bir Türk kurumu olan ahilik*, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

N., Erim, (1953), *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*, c. I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmlar), Ankara: TTK Basımevi.

N., Gök, (2000), Osmanlı diplomatikasında ferman ve berat arasında benzerlik ve farklar, *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi*11, ss.211-226, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.

N., Gök, (2002), Osmanlı diplomatikasında berât formu ve berât anlamında kullanılan diğer terimler, *Türkler*, c. IX, ss.865-874, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

N., Jorga, (2017), *Osmanlı imparatorluğu tarihi*, Çev., Nilüfer Epçeli,, İstanbul: Yeditepe Yay.

N., Koyuncu, (2018), Osmanlı devletinde esnaf gediklerinin hukuki esasları, gelişimi ve ilgası, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 26 2, ss. 47-76, Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

N., Kurdakul, (1981), *Osmanlı devletinde ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.

Naima Efendi(1283/1866), *Naima Tarihi*, c. V, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/9a0717fb-a07f-4e5f-9880-e06a44cc6d0d>.

Nizamü’l-Mülk, (1941), *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay..

O., Kaşıkçı, (1997), *İslam ve Osmanlı hukukunda mecelle*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.

O., Kaşıkçı, (2015), *İslâm-Osmanlı hukuku*, İstanbul: Ufuk Yay..

O., Kaşıkçı, (2015), Osmanlı devletinde vezir-i azam (sadrazam), *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları dergisi*, c. 21 2, ss. 127-134, İstanbul: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

O., Turan, (1999), *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yay.

- O., Turan, (2013), *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay.
- O.N., Ergin, (1995), *Mecelle-i umûr-ı belediye*, c. II, Yayın Yönetmeni: Cengiz Özdemir, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay.
- Ö., Bilmen, (1964), Ahkam-ı şer'iyeye ve ahkam-ı fıkhiyye, *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, c.I2, ss.55-72, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ö., Çakmak, (2012), *İstanbul mahkemesine ait 201 numaralı narh defteri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ö., Kırıçak, (2019), Klâsik Türk edebiyatında şebkender, *Turkish Studies Language and Literature*, Volume 14, Issue 3, pp.1297-1318, Ankara: İntaç Eğitim Danışmanlık Yay.
- Ö., Menekşe, (2020), Selçuklular'da kanunlaştırma hareketleri ve bir hukuk kodu olarak El-mesâ'ilü'l-Melikşâhiyye fi'l-kavâ'idî's-şer'iyeye, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35, ss. 565-598.
- Ö., Özsoy-İ., Güler, (2013), *Konularına göre Kur'an(sistematiK Kur'an fihristi)*, Ankara: Fecr Yayınevi.
- Ö.F., Habergetiren-İ., Yalnız, (2021), Osmanlı devletinde hisbe teşkilatı, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, c.5 S. 2, ss. 280-296, Karabük: Karabük Üniversitesi Yay.
- Ö.L., Barkan, (1942), XV. asrın sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar I(ihtisap kanunları), *Tarih Vesikaları Dergisi*, c. 1 5, ss. 326-340, İstanbul: Maarif Vekilliği Yay.
- Ö.L., Barkan, (1945), Osmanlı imparatorluğu teşkilat ve müesseselerinin şer'ilîği meselesi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.113-4, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Ö.L., Barkan, (1945), *XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları, Birinci cilt: Kanunlar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Ö.L., Barkan, (1956), Türkiye'de "servaj" var mı idi?, *Belleten*, c.2078, ss.237-246, Ankara: TTK Basımevi.
- Ö.L., Barkan, (1997), *Kanûn-nâme, İ.A*, c.6, Eskişehir: MEB Yay.
- Ö.L., Barkan, (1997), *Timar, İ.A*, c.12/1, ss.286-332, Eskişehir: MEB Yay.

- P., Renouvin, (1969), *Birinci dünya savaşı tarihi(1914-1918)*, c. I, çev., Adnan Cemgil, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- P.E., Engelhardt, (1328), *Türkiye Tanzimat devlet-i aliyyenin tarih-i ıslahatı*, Mütercimi: Ali Reşad, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye matbaası.
- P.M., Brown, (1914), *Foreigners in Turkey. their juridical status*, Princeton: Princeton University Press.
- R., Ahışhalı, (1999), Divan-ı Hümâyûn teşkilatı, *Osmanlı*, c. VI, ss.24-33, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- R., Anhegger-H., İnalçık, (1956), *Kanûnnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örfi Osmanî-II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, Ankara: TTK Yay.
- R., Cici, (2002), Klasik dönem Osmanlı hukuk düşüncesi: belli başlı hukukçular ve çalışmaları, *Türkler*, c.XI, Ankara: Yeni Türkiye Yay..
- R., Cici, (2007), *Osmanlı hukuku üzerine araştırmalar*, Bursa: Emin Yay..
- R., Kaya, (1998), Kur'an'da neshi iddia edilen ayetler, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*7, c.7, Bursa: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yay..
- R., Kaya, (2005), Kur'an-ı kerîm'e göre ehl-i kitap (ehlü'l-kitap), *Akif*, C.1919, ss.31-48, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- R., Kaynar, (2010), *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK Yay.
- R., Mantran, (1990), 17. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul(kurumsal, iktisadi, toplumsal tarih incelemesi), c. II, Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara: TTK Basımevi.
- R., Özdemir, (1988), Çeşitli Osmanlı kanûnnâmelerinin mukayesesi ve uygulanması üzerine bazı bilgiler, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.3, ss.125-152, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay.
- R., Özdemir, (2017), Tarihte tüketici haklarına yönelik yapılan ilk kanun: "kanûnnâme-i ihtisab-ı Bursa", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*4, ss.1-46.
- R., Poroy-H., Yasaman, (2001), *Ticari işletme hukuku*, İstanbul: Beta Yay.

R., Şahin, (2006), Edirne gümrüklerine göre XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Edirne’de ticari hayat, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi).

R., Şeşen, *İbn Fazlan seyahatnamesi*, İstanbul: Bedir Yayınevi.

R.B., Candan, (2015), 1840 tarihli ceza kanûnnâme-i hümayunu incelemesi, *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 1 1, ss. 63-81, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.

R.S., Sonyel, (1991), Osmanlı imparatorluğunda koruma (protégé) sistemi ve kötüye kullanılışı, *Belleten*, c. 55 213, ss.359-370, Ankara: TTK Yay.

Raşid Mehmed, (1282/1865), *Tarih-i Raşid*, c. V, İstanbul: Yayın evi bilgisi yok.

Resâil-i ahdiye mecmuâsı, (1275), İkinci Def’a, İstanbul: Takvimhâne-i amire Matbaası.

Rüsûmât-ı Müdüriyet-i Umûmiyesi, (1326), *Emtia ve eşyanın Osmanlı limanlarına aktarmalarının sûret-i icrâsı*, İstanbul: Dersaadet Mahmud Bey Matbaası.

S., Albayrak, (2015), *İstanbul mahkemelerinde müstemenlerin davaları ve hukuki muameleleri (XVII. yüzyıl)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

S., Ayvaz, (2021), *Eski Türk yazıtlarında töre ve örfi hukuk*, Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

S., Başkan, (2022), 17.-18. Yüzyıllar Osmanlı devletinde düzenin ıslahı ya da modernleşme perspektifleri: teklifler, tedbirler ve konuya ilişkin görüşler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, c. 132 261, ss. 369-388, İstanbul: TDAV Yay.

S., Bayram, (2012), Osmanlı devletinde ekonomik hayatın yerel unsurları: ahilik teşkilâtı ve esnaf loncaları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, ss. 81-115, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

S., Baysal, (2017), *Osmanlı ricâlinin biyografileri hakkında önemli bir kaynak: malûmat mecmuası ve analitik değerlendirmesi*, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

S., Bingol, (2005), Osmanlı mahkemelerinde reform ve cerîde-i mahâkimdeki üst mahkeme kararları, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 20, S.1, ss. 19-38.

- S., Bingöl, (2004), *Tanzimat devrinde Osmanlı'da yargı reformu nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ve işleyişi 1840-1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., No: 1582.
- S., Bingöl, (2015), Nineteenth-Century Ottoman Neighbourhoods Visited by Courage, Sleeplessness and Dead Bodies, *Middle Eastern Studies*, vol.51, no.2, pp.254-268 262.
- S., Demir, (2022), İbrahim Sarım Paşa'nın Mısır meselesindeki yeri ve faaliyetleri, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 57, ss. 192-203.
- S., Karakoç, (2006), Külliyyât-ı Kavânin, c.I-II, Yay. Haz., M. Akif Aydın-Fethi Gedikli-Mehmet Akman-Ekrem B. Ekinci-M. Macit Kenanoğlu, Ankara: TTK Yay.
- S., Kaya, (2005), Mahkeme kayıtlarının kılavuzu: sakk mecmuaları, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3 5, ss. 379-416, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.
- S., Leon-Kan ve L., Reno, (1327), *Rehber-i hukuk-ı ticaret*, Birinci Cild, Mütercimi, Lütfi İbnü'l-Hakkı, İstanbul: Matbaa-ı Amire.
- S., Mehmed, (2014), *Büyük Selçuklu dönemi İslam hukuku*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- S., Örsten Esirgen, (2011), Osmanlı devletinde medeni kanun tartışmaları: Mecelle mi, Fransız medeni kanunu mu?, *OTAM* 29, ss. 31-48, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.
- S., Örsten, (2007), Osmanlı hukuk tarihi kaynağı olarak fetva mecmuaları, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*4, ss.29-40, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay..
- S., Sûdî, (1996), *Defter-i muktesid*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, Isparta: Yayın evi yok.
- S.J., Shaw-E.K., Shaw, (1994), *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye*, c. II, İstanbul: E Yay.
- S.M., Ahincanov, (20229), *Türk halklarının katalizör boyu: Kıpçaklar*, Çev, Kürşat Yıldırım İstanbul: Selenge Yay..
- S.M., Arsal, (2020), *Türk tarihi ve hukuk*, Ankara: TTK Yay.
- S.N., Akgündüz, (2010), *Tanzimat dönemi Osmanlı ceza hukuku uygulaması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

S.R., Sonyel, (1991), Osmanlı imparatorluğunda koruma(protege) sisteminin kötüye kullanılışı, *Belleten*, c. 55 213, ss. 359-370, Ankara: TTK Yay.

S.T., Twiss, (1884), *The law of nations considered as independent political communities*, London: Oxford Clarendon Press.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, (1862), *1279 Senesi Salnâmesi*, İstanbul: Dârü't-tıbbâü'l-âmire Matbaası.

Selâtin-i 'Îzâm Hazretleri Tarafından El-Hâc Gâzî Evrenos Bey'e İ'tâ Buyurulan Ferâmîn-ı 'Âliye Sûretleri, (Basım Yılı Yok), İstanbul: Sabah Matbaası, (İBB Kütüphanesi/Atatürk Kitaplığı, No: K/1664).

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, (2018), *Nusretnâme*, Haz., Mehmet Topal, Ankara: TÜBA Yay.

Ş. Pamuk, (2017), *Osmanlı imparatorluğunda paranın tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

¹Ş., Berki, (1969), İslam hukukunun ana hatları, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.171, ss.169-186, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay..

Ş., Özen, (2003), Mâtürîdî, *TDVİA*, c.28, Ankara: TDV Yay.

Ş., Turan, (1994), Dubrovnik, *TDVİA*, c.9, İstanbul: TDV Yay.

Ş., Turan, (2000), *a.g.k.*15-16. W., Heyd, (2000), Yakın-doğu ticaret tarihi, çev., Enver Ziya Karal, Ankara: TTK Basımevi.

Ş., Turan, (2000), *Türkiye İtalya ilişkileri I Selçuklulardan Bizans'ın sona erişine*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Ş.A., Bozatay-K.A., Demir, (Haziran-2014), Osmanlı adli ve idari sisteminde kadılık: kurumsal bir değerlendirme, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 6 10, ss. 71-89.

Ş.N., Aykut, (2022), *Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: TTK Yay.

Şehzade Ahmed'in katli için İbn Kemal, (1991), *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara: TTK Basımevi.

T., Akyol, (2011), *Osmanlı'da ve iran'da mezhep ve devlet*, İstanbul: Doğan Kitap.

T., Atan, (1990), *Türk gümrük tarihi*, Ankara: TTK Basımevi.

- T., Baykara, (2022), Kaza, *TDVİA*, c.25, İstanbul: TDV Yay.
- T., Gürcan, (2010), Şeriat, *TDVİA*, c.38, İstanbul: TDV Yay.
- T., Kuran, (2012), Yollar ayrılırken(Ortadoğu'nun geri kalma sürecinde İslam hukukun rolü), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- T., Saraç, (1997), *Fransızca-Türkçe okul sözlüğü*, İstanbul: Adam Yay.
- T., Taner, (1999), Tanzimat devrinde ceza hukuku, *Tanzimat I*, ss. 221-232, İstanbul: MEB Yay.
- T., Vanneste, *Intra-European litigation in eighteenth-century Izmir: the role of the merchants' style*, Leiden/Boston: Brill.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (1994), *5 Numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566*, Ankara: Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayın Nu: 21, Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: IIX.
- Takvim-i Vekâyi, (1247), 25 Cemaziyelevvel, No:1.
- Takvim-i Vekâyi, (1249), Tertib-i Evvel, 7 Şevval, No: 73.
- Takvim-i Vekâyi, (1255), Tertib-i Evvel, No: 198.
- Takvim-i Vekâyi, (1255), Tertib-i Evvel, No: 198.
- Takvim-i Vekâyi, (1255), Tertib-i Evvel, No: 198.
- Takvim-i Vekâyi, (1263), Tertib-i Evvel, No: 332.
- Takvim-i Vekâyi, (1276), 16 Zilkade, No: 587.
- Takvim-i Vekâyi, (1276), 22 Zilhicce, No: 590.
- Takvim-i Vekâyi, (1276), 24 Zilkade, No: 588.
- Takvim-i Vekâyi, (1276), 7 Zilhicce, No: 589.
- Takvim-i Vekâyi, (1276), Selh-i Şevvâl, No: 586.
- Takvim-i Vekâyi, (1277), 6 Muharrem, No: 591.
- Takvim-i Vekâyi, (1277), Selh-i Muharrem, No: 593.
- Takvim-i Vekâyi, (1284), 4 Receb, No: 900.
- Takvim-i Vekâyi, (1288), Zilkade Şevval, No: 1450.

Terazi Hukuk Dergisi, c.3 21, ss. 157-184, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Tevfik Tarık, (1325-1327), *Usûl-ı muhakemât-ı hukukiye*, İstanbul: Saçakçıyan Matbaası.

Tevki'î Abdurrahman Paşa, (2011), *Tevki'î Abdurrahman Paşa kanûnnâmesi*, Yay. Haz., Sadık Müfit Bilge, İstanbul: Kitabevi Yay.

Tevki'î Abdurrahman Paşa, (Temmuz-Ağustos-1331), *Tevki'î Abdurrahman Paşa kanûnnâmesi*, *Milli Tettebular Mecmuası*, c.13, ss.497-544, İstanbul: Matbaa-i Amire Yay.

Ticaret Nezareti İstatistik Ceridesi, (1867), *1284 senesinde bilumum ticaret mahkemeleri tarafından derece-i ula ve istinafen rüyet olunan ve karara rabt olunan davalara aid istatistik cedvelleri*, Tarih Yok(İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı).

Tursun Bey, (1330), *Târîh-i ebu'l-feth*, (Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının ilavesidir.), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaa-i Hayat-i Osmani Şirketi.

Türk Dünyası Vakfı İlim Heyeti, (1989), *Şer'îye sicilleri*, c. II, İstanbul: TÜDAV Yay.

Türkçe Sözlük, (1998), Berat, *Türk Dil Kurumu*, c.1, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfıkar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi.

Türkçe Sözlük, (1998), Madrabaz, *Türk Dil Kurumu*, c.2, Hazırlayanlar: İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfıkar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, Ankara: TTK Basımevi.

U., Heyd, (1973), *Studies in old Ottoman criminal law*, (Edited by V.L. Ménage,)Oxford: Clarendon Press.

U., Heyd, (1984), Eski Osmanlı ceza hukukunda kanun ve şeriat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.261, Tercüme: Selâhaddin Eroğlu, ss.633-652, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

V., Bilgin, (2002), Klasik dönem Osmanlı hukuk düşüncesinin temel özellikleri, *Türkler*, c.XI, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

V.V., Barthold, (2019), *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, Tercüme: Râgıp Hulusi Özdem, Yay. Haz., Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Ankara: TTK Basımevi.

Vehbe ez- Zühaylî, (1995), Eman(İslam Hukuku), *TDVİA*, c.11, İstanbul: TDV Yay.

- Veliyüddin, (1330), Hukuk-ı İslam, *İslam Mecmuası*, c. I9, ss.258-260, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- W., Barthold-M.F., Köprülü, (1977), *İslam medeniyeti tarihi*, Ankara: DİB Yay.
- W., Heffening, (1997), Ta'zîr, *İ.A*, c.12/1, ss.71-73, Eskişehir: MEB Yay.
- W., Heffening, (1997), Ticâret, *İ.A*, c.12/1, ss.257-263, Eskişehir: MEB Yay.
- Y., Akkuş, (2013), Osmanlı devlet ve vilayet bütçeleri (1840-1913) nasıl okunmalıdır, *ODTÜ Gelişme Dergisi* 40, ss. 147-178.
- Y., Beyazıt, (2018), *Kadıasker atama ruznamçelerinden*, Ankara: TTK Basımevi.
- Y., Ercan, (1999), Osmanlı devletinde Müslüman olmayan topluluklar, *Osmanlı*, c. IV, ss.197-208, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Y., Halaçoğlu, (1993), Damga, *TDVİA*, c.8, İstanbul: TDV Yay.
- Y., Koç, (1999), Erken dönem Osmanlı hukuku: yaklaşımlar, temel sorunlar, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, c.16, ss.115-126, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Y., Özkaya, (2008), 18. yüzyılda Osmanlı toplumu, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Y., Öztuna, (1977), *Osmanlı imparatorluğu*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Y., Yiğit, (2021), İslâm ceza hukuku hükümleri bağlamında zimmiler, *Diyanet İlmi Dergi*, c.571, ss.171-204, Ankara: DİB Yay.
- Y., Yurtseven, (2018), İslam-Osmanlı muhakeme hukukunda şahitlik müessesesi, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* 2018/2, ss. 85-140. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Y.S., Gönen, (1998), *Osmanlı imparatorluğunda yabancıların adli ayrıcalıkları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü(Basılmamış Doktora Tezi).
- Yazarı yok, (1294), *Muahedat Mecmuası*, c. 1. Cüz:1, İstanbul: Hakikat Matbaası.
- Yirmisekiz Mehmed Çelebi, (1283/1867), *Sefaretnâme-i Mehmed Efendi*, İstanbul: Yayın evi bilgisi yok.

Z., Arıkan, (1984), 1518(924) tarihli Çemişgezek livası kanûnnâmesi, *Tarih Dergisi*34, ss.101-122, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Z., Atçeken-Y., Bedirhan, (2004), *Selçuklu müesseseleri ve medeniyet tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi.

Z., Şa'bân, (2021), *İslam hukuk ilminin esasları*, Tercüme Eden: İbrahim Kâfi Dönmez, İstanbul: TDV Yay..

Z., Umur, (1993), *Türk hukuk tarihi dersleri*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

Z., Uyanık, (April-2013), The tension between orthodox “high ıslam” and heterodox “folk ıslam”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6, Issue 4, p. 729-741.

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise eğitimlerini Kocaeli’de tamamladıktan sonra 2003 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2003-2006 tarihleri arasında Milli Eğitim bünyesinde ücretli öğretmenlik ve dersane deneyiminin ardından 2006 yılında Kafkas Üniversitesinde Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı olarak göreve başladı. Bu süre zarfında aynı üniversitede 2010-2012 yılları arasında Basın ve Halkla İlişkiler sorumluluğunu da yürüttü.

2013 yılında yine Kafkas Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2014-2016 yılları arasında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi’nde geçici görevle bulundu ve bu sırada Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU danışmanlığında “*1 Numaralı Sivrihisar Kadı Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*” konulu Yüksek Lisans tezini takdim ettikten sonra 2017’de Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora eğitimine başladı ve aynı bölüme 2019 yılında yine geçici görevlendirme ile atandı. Prof. Dr. Sedat BİNGÖL danışmanlığında yürüttüğü “*Tanzimat Sonrası Yargı Reformu ve Osmanlı Mahkemelerinde Görülen Ticari Davalar*” konulu tezini 2024 yılında tamamlamıştır.

2016 yılında Miftahü’l-İber, 2019 yılında Eskişehir İli Yerleşim Adlarına Göre Selçuklu Ve Osmanlı İzleri(11.- 16. Yüzyıllar) adlı kitapları yayınlanmıştır. Güncel çalışma alanı, 19. yüzyıl Osmanlı Modernleşme ve Hukuk tarihi olup bu alanda çeşitli makale ve bildirileri de bulunmaktadır. İyi derecede İngilizce, orta derecede Fransızca ve başlangıç düzeyde Almanca sertifikaları mevcuttur. Evli ve iki çocuk babasıdır.